

ZWOLS HISTORISCH JAARBOEK

1988

ZWOLS HISTORISCH JAARBOEK 1988

ZWOLS HISTORISCH JAARBOEK

1988

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Zwols

Zwols historisch jaarboek/Zwolse Historische Vereniging

-1984-....-Zwolle: Zwolse Historische Vereniging

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek 1988/[red. E. den Daas...et al.; N. Lettinck (Eindred.); ill. J.P. de Koning].
-ill.

Met lit. opg.

ISBN 90-71099-09-1

SISO over 938.1 UDC 949.2*8000 (058)

Trefw.: Zwolle; geschiedenis; jaarboeken.

COLOFON:

Redactie: E. den Daas, J.H. Drentje, W.A. Huijsmans, N. Lettinck (eindredacteur),
I. Wormgoor, H.C.J. Wullink, A v.d. Wurff

Omslagontwerp: Han Prins

Op de omslag een gestileerde versie van een veertiende-eeuws zegel van Zwolle

Druk: Drukkerij Hoekman bv, Genemuiden

Copyright © 1988 Zwols Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op ander wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

N. Lettinck	Woord vooraf	5
Lydia S. Wierda	Handschriftenproduktie op de Agnietenberg? Herwaardering van betekenis en omvang van een Oostnederlands scriptorium	7
W.J. op 't Hof	Everhardus Schuttenius (± 1595-1655). De eerste ver- tegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zwolle	35
A.J. Mensema	Een Zwolse loge in de branding. De geschiedenis van de vrijmetselaarsloge 'L'Inébranlable' te Zwolle (1764-1787)	61
Gert van der Horst	Zwolle 1848. Een onderzoek naar de achtergronden van de gebeurtenissen te Zwolle in het revolutiejaar 1848	83
J. Erdtsieck	'Deus Lo Volt' (God wil het). Het ontstaan van de Gereformeerde kerk te Zwolle (1835-1897)	107
J.P. van den Berg	De Hoge Brug over het stationsemplacement te Zwolle. Wegwijzer naar een nabij en ver verleden	127
Jaap Hagedoorn	Vijf jaar Zwolse Historische Vereniging (1983-1988)	149

Woord vooraf

Met de publikatie van het jaarboek 1988 viert de Zwolse Historische Vereniging haar eerste lustrum. Deze feestelijke gebeurtenis was voor de redactie aanleiding een extra dik jaarboek uit te brengen. Uit de inhoud blijkt dat Zwolle's verleden in toenemende mate aantrekkingskracht uitoefent op vakhistorici en liefhebbers. Ook de komende vijf jaar zal de Zwolse Historische Vereniging onderzoekers stimuleren en begeleiden bij hun speurtocht door de boeiende geschiedenis van Zwolle.

Het eerste rijk geïllustreerde artikel van Lydia Wierda gaat over de handschriftenproductie in het klooster St. Agnietenberg bij Zwolle. In het scriptorium werden vele fraaie handschriften afgeschreven. De omvang hiervan moet volgens haar echter niet overschat worden, aangezien uit haar studie blijkt dat diverse manuscripten elders vervaardigd moeten zijn. Verder onderzoek naar de juiste herkomst van deze geschriften is gaande.

Aan de geschiedenis van de Nadere Reformatie in Zwolle is tot op heden nog nauwelijks aandacht besteed. W.J. op 't Hof was op ons verzoek bereid in deze lacune te voorzien. Hij geeft een uitgebreid overzicht van het oeuvre van de Zwolse predikant Schuttenius, die tot de eerste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie gerekend moet worden.

In de volgende bijdrage belicht A.J. Mensema de geschiedenis van de Zwolse vrijmetselaarsloge 'L'Inébranlable', de voorloper van de in 1802 gestichte loge 'Fides Mutua'. Speciale aandacht wordt geschonken aan de sociale status van de vrijmetselaars en hun rol bij de patriottische omwenteling in 1786/87.

Gert van der Horst behandelt de politieke ontwikkelingen in Zwolle vóór en tijdens het revolutiejaar 1848. Ruime aandacht wordt besteed aan enkele liberale voor mannen en het dagblad 'Overijssel', dat volgens de redactie de uitdrukking was 'van een bestaande geest'.

Op 10 april 1897 ontstond de Gereformeerde kerk in Zwolle. De vaak moeizame periode die hieraan voorafging wordt levendig besproken door J. Erdsieck. Zijn betoog is gebaseerd op een omvangrijke hoeveelheid kerkelijk archiefmateriaal. Hij schenkt niet alleen aandacht aan theologische discussies die destijds gevoerd zijn, maar ook aan de sociale achtergrond van de eerste gereformeerden.

Tenslotte wordt door J.P. van den Berg een voor Zwolle niet onbelangrijk onderwerp uit de industriële archeologie besproken: de Hoge Brug over het stationsemplacement. Zijn grondig onderzoek naar de voorgeschiedenis en de constructietechniek zal veel Zwollenaren stimuleren deze monumentale brug nog eens met andere ogen te gaan bekijken.

namens de redactie,
N. Lettinck (eindredacteur Jaarboek)

Handschriftenproduktie op de Agnietenberg?

Herwaardering van betekenis en omvang van een Oostnederlands scriptorium*

Lydia S. Wierda

Inleiding

Het klooster St. Agnietenberg bij Zwolle is tot op heden een van de beroemdste kloosters van de Windesheimse Congregatie, zoals bekend de kloostertak van de Moderne Devotie. Niet in de laatste plaats is dat te danken aan Thomas a Kempis, de vermoedelijke auteur van een van de meest verspreide geschriften in de late Middeleeuwen, *De Imitatione Christi*. Hij heeft gedurende ruim zeventig jaar in St. Agnietenberg gewoond en gewerkt. Bovendien weten we vrij veel over het klooster omdat er een kroniek bewaard bleef, ook weer grotendeels van de hand van Thomas a Kempis¹.

Tot in onze eeuw is er veel belangstelling voor de Agnietenberg en haar bewoners. Deze interesse is zeker ook gevoed door het onderzoek naar het scriptorium van het klooster, waartoe Prosper Verheyden, de grote Vlaamse boekbandenspecialist, een aanzet gaf en dat werd voortgezet door A.L. de Vreese. Vooral de laatste heeft aan de Agnietenberg een groot aantal handschriften, voornamelijk gebeden- en getijdenboekjes, toegeschreven. Deze toeschrijvingen, hoewel de meeste tot op de dag van vandaag nog gehandhaafd bleven, zijn in de loop der tijd wel bestreden: De Vreese had zoveel handschriften toegeschreven, en van een soms zo uiteenlopend uiterlijk en karakter, dat het niet aannemelijk leek dat alle toegeschreven handschriften uit één klooster afkomstig zouden zijn. Recent nog heeft dr A.M. Koldewij in een artikel in het Bulletin van de KNOB de aandacht gevestigd op de wenselijkheid van een systematisch onderzoek naar de handschriftenproduktie van St. Agnietenberg².

Ook Prof. P.F.J. Obbema heeft in zijn inaugurele rede te Nijmegen onlangs de wens te kennen gegeven dat een systematisch onderzoek ondernomen wordt naar de handschriften van de Moderne Devotie, waarbij ook het scriptorium van de Agnietenberg nader onderzocht zou moeten worden³.

In dit artikel bespreek ik eerst kort de geschiedenis van het klooster, waarbij ik speciale aandacht zal schenken aan de boekproduktie daar. Vervolgens geef ik een aanzet tot een systematisch onderzoek naar het scriptorium van de Agnietenberg, waarbij ik vooral inga op de status van het onderzoek tot nu toe en op de vraag wat nu als Agnietenbergs gewaarmerkt kan worden. Daarna stel ik enige bijstellingen voor ten opzichte van de conclusies van eerdere onderzoekers. Tenslotte bespreek ik de handschriften waarvan, op grond van een colofon, zeker gesteld kan worden dat ze uit de Agnietenberg stammen.

Geschiedenis van het klooster

Het klooster St. Agnietenberg is gesticht op initiatief van enkele broeders van het fraterhuis te Zwolle, die in grotere afzondering wensten te leven dan de stad hen kon verschaffen. Door Geert Grote zelf werd hen daartoe in maart 1384 een geschikte plaats gewezen: de Nemelerberg, gelegen even ten noorden van Zwolle. In het voorjaar 1386, nadat ze daar grond hadden kunnen kopen en hen ook grond was gelegeerd, trokken de broeders onder leiding van Jacobus Wittecoep naar de Nemelerberg om zich daar te vestigen. De blinde Johan van Ommer, één van de initiatiefnemers, werd tot rector van de gemeenschap gekozen.

Op 28 mei 1395 verleende de bisschop van Utrecht Frederik van Blankenheim de bewoners toestemming een gemeenschappelijk religieus leven te leiden, en bevestigde hij de schenkingen die de gemeenschap van verschillende particulieren had ontvangen. In hetzelfde jaar, op 23 juni, consacreerde de Utrechtse wijbisschop Hubertus van Hippo de eerste kapel met daarin één altaar, dat aan de heiligen Agnes en Maria Magdalena werd gewijd. Naar de eerste werden het huis (het latere klooster) op de Nemelerberg en de berg zelf voortaan 'St. Agnietenberg' genoemd. Toen de broeders in het jaar daarop wilden beginnen met de bouw van een klooster op de berg kregen ze daartoe weliswaar toestemming van de bisschop, maar de stad Zwolle verhinderde deze plannen. Zij voelde weinig voor de aanwezigheid van een klooster op haar grondgebied aangezien kloostergoederen vrij van belasting waren. De broeders weken daarop uit naar het landgoed Westerhof bij Dalfsen, waar op 25 maart 1398 drie altaren en een kerkhof werden gewijd. Ook werden vier fraters ingekleed door Johannes Wael, prior van het regulierenklooster Bethlehem bij Zwolle. Op 30 maart bevestigde Frederik van Blankenheim de stichting van het klooster, en verleende het kerkelijke immuniteit. In de vergadering van het generaal kapittel van de Windesheimse Congregatie, die elk jaar rond Pasen werd gehouden, werd bovendien besloten het klooster op te nemen in de congregatie. Daarmee werd dus in St. Agnietenberg ook de regel van de reguliere kanunniken van Augustinus ingevoerd. Omdat de kloosterlingen Westerhof toch een weinig geschikte plaats vonden, deden ze een beroep op de bisschop terug te mogen keren naar de Agnietenberg. Op 26 augustus 1398 werd hen dat toegestaan, met behoud van alle verkregen rechten en privileges. Onder leiding van de eerste gekozen prior, Johannes van Kempen (gekozen in 1399) begon men met de bouw van een kerk en het aanleggen van een kerkhof. Tijdens de prioraten van de eerste priors, de al eerder genoemde Johannes van Kempen (prior tot 1408) en Wilhelmus Vornken (prior tot 1425) groeide het klooster gestaag, zowel in bezittingen als in bewonersaantal. In de jaren die daarna volgden beleefde het klooster moeilijker tijden. Dat was onder andere veroorzaakt door het Utrechtse schisma, waardoor het klooster zelfs gedurende enige jaren verlaten werd. Daarnaast waren er enkele pestepidemieën die ook in het klooster slachtoffers maakten.

Tot 1471, het jaar waarin Thomas a Kempis stierf, vinden we nog vrij veel gegevens over nieuw ingeklede kanunniken, sterfgevallen etc. in de kroniek van het klooster. Over de jaren daarna zijn nog slechts enkele bijzonderheden bekend. Het klooster bleef door kanunniken bewoond tot 1561; toen werd het, op verzoek van de overge-

bleven kloosterlingen, door paus Pius IV opgeheven. De onroerende goederen en de bibliotheek werden door de bisschop van Deventer te koop aangeboden.

De boekproductie op de Agnietenberg

In de kroniek van Thomas a Kempis zijn vrij veel gegevens te vinden over het schrijven en verluchten van handschriften op de Agnietenberg. Helaas zijn dergelijke berichten niet erg volledig: Thomas volstaat meestal met de mededeling dat die en die broeder veel boeken heeft geschreven en/of verlucht. Soms wordt daarbij nog vermeld om wat voor soort boeken het ging: 'unum missale', 'tria antiphonaria', 'libros cantuales', te weten vrij onbepaalde aanduidingen van een missaal en diverse gezangboeken.

Van twaalf kanunniken is bekend dat ze handschriften hebben afgeschreven in het scriptorium van de Agnietenberg. Een van hen is Thomas a Kempis. Hij was dus niet alleen auteur van de kroniek van het klooster en van diverse geschriften, waarvan *De Imitatione Christi* wel de bekendste is, maar ook kopiist. In de voortzetting van de kroniek staat bij het bericht van zijn dood dat hij de bijbel van het klooster geheel heeft afgeschreven (op deze bijbel kom ik later terug) en 'vele andere boeken', zowel voor het klooster zelf als 'pro precio', tegen betaling. Ook op dat 'pro precio' schrijven kom ik hieronder nog terug.

Voor het illumineren van handschriften waren veel minder mensen aanwezig: de kroniek vermeldt van slechts vier kloosterlingen dat ze ook handschriften verluchten. Geen van deze vier was rond het midden van de vijftiende eeuw nog aanwezig in het klooster. Het feit dat zoveel verluchte handschriften die zijn toegeschreven aan de Agnietenberg, rond of na het midden van de vijftiende eeuw zijn ontstaan geeft dus te denken! Het is mogelijk dat de kroniek niet helemaal volledig is op dit punt en dat er in de tweede helft van de eeuw wel enkele verluchters aanwezig waren, maar het zullen er in geen geval veel geweest zijn.

Meestal vermeldt Thomas met welke bestemming de boeken werden geschreven: 'pro choro' (voor het koor, te weten voor gebed of zang), 'pro libraria' (voor de bibliotheek van het klooster), of 'pro precio' (boeken die in opdracht, tegen betaling werden geschreven, dus voor derden. Dat konden burgers zijn, maar ook andere kloosters of geestelijken buiten het klooster.). Het schrijven tegen betaling is niet zo vanzelfsprekend als het misschien wel lijkt. Voor zover we dat nu, afgaande op de overgeleverde bronnen, kunnen nagaan was het niet de normale praktijk dat in kloosters van de Windesheimse Congregatie boeken 'pro precio' werden geschreven. In de huizen van de broeders en zusters van het gemene leven was dit meer het geval: daar was het schrijven in opdracht vaak een belangrijke bron van inkomsten. Zo wordt in de kroniek van het Zwolse fraterhuis vermeld dat Jacobus van Enkhui-zen een bijbel heeft geschreven in opdracht voor de Utrechtse deken Hermannus Droem, voor het aanzienlijke bedrag van vijfhonderd goudguldens: de bekende Zwolse Bijbel, nu in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht⁴. Als we de bronnen mogen geloven werden in de kloosters vrijwel uitsluitend handschriften voor eigen gebruik gekopieerd, of voor zusterkloosters die vroegen om een kopie van een tekst

1. Achterplat met Johannes de Doperstempel van band om hs. Leiden, U.B. BPL3101.

2. Leiden, U.B. BPL 3101, fol. 13r, begin van de Getijden van Maria. In de gehistorieerde initiaal **H** is de Madonna met Kind afgebeeld. Links, naast en boven de initiaal, zijn de karbonkels duidelijk te zien. Ook de overige randdecoratie is typerend voor de 'Agnetenbergse' verluchting.

die bij hen niet aanwezig was.

Als enige uitzondering op de regel dat in de kloosters niet tegen betaling geschreven werd vermeldt Johannes Busch in zijn kroniek van het klooster Windesheim dan ook dat in St. Agnietenberg het schrijven tegen betaling werd toegestaan door de eerste prior, Johannes van Kempen, omdat het klooster in die begintijd arm was: 'Et quia pauperes tunc erant fratribus suis pro precio scribere concessit' (En omdat ze toen arm waren stond hij (= Johannes van Kempen, L.W.) zijn broeders toe tegen betaling te schrijven)⁵. Thomas a Kempis schrijft in de kroniek van St. Agnietenberg bijna woordelijk hetzelfde⁶. Thomas vermeldt van vijf kloosterlingen dat ze 'pro precio' schreven. Deze vijf waren allen al voor 1408 in het klooster aanwezig, dus tijdens het prioraat van Johannes van Kempen.

Van de handschriften die in het eerste decennium van de vijftiende eeuw door kloosterlingen zijn geschreven is er slechts één waarvan we weten in wiens opdracht, en door wie het geschreven is: een bijbel die in opdracht van Henricus Utenholte, een inwoner van Zwolle, door Thomas a Kempis werd geschreven voor het fraterhuis in Zwolle. We kunnen zelfs vrij nauwkeurig vaststellen wanneer Thomas deze bijbel moet hebben geschreven. Uit de kroniek van het Zwolse fraterhuis weten we dat Henricus Utenholte in 1410 gestorven is en gezien het feit dat Thomas 'monachus' (monnik) wordt genoemd moet de bijbel tussen 1406 en 1410 geschreven zijn. In 1406 immers werd Thomas, die al sinds 1399 in het klooster aanwezig was, als kanunnik ingekleed. Deze bijbel is, voor zover we weten, helaas niet bewaard gebleven. Voor het overige kunnen we slechts speculeren over de aard van de voor de verkoop bestemde handschriften. Misschien is het feit dat slechts van één kanunnik expliciet vermeld wordt dat hij ook boeken in de volkstaal 'pro precio' schreef in dit verband significant. Een zeer groot deel van de aan de Agnietenberg toegeschreven handschriften is namelijk in de volkstaal geschreven, en het lijkt niet erg waarschijnlijk dat slechts één man voor die productie verantwoordelijk zou zijn.

Wanneer we de stand van het onderzoek tot nu toe overzien moeten we ons er goed van bewust zijn dat er sprake is van een beeldvorming rond het scriptorium van St. Agnietenberg, die niet altijd strookt met wat we weten van de historische werkelijkheid. Immers, wanneer in een tijdsbestek van ongeveer een eeuw alleen al 56 *overgebleven* gebeden- en getijdenboeken, handschriften die bij uitstek 'pro precio' werden vervaardigd, geschreven en verlucht zijn, moeten er heel wat meer mensen in het Agnietenbergse scriptorium aan het werk geweest zijn dan de twaalf, eventueel dertien die te traceren zijn in de kroniek van Thomas a Kempis. Bovendien zouden dan gedurende de hele vijftiende eeuw handschriften 'pro precio' moeten zijn geschreven, terwijl in de kronieken van Thomas a Kempis en Johannes Busch toch duidelijk sprake is van een uitzonderlijke situatie op de Agnietenberg in het eerste decennium van de vijftiende eeuw.

Kortom, in de loop der jaren is als het ware een mythe ontstaan rond het scriptorium van de Agnietenberg, een mythe waarbij steeds meer vraagtekens gezet worden.

Het ontstaan van een mythe: de eerste publikaties

In 1933 publiceerde Prosper Verheyden een artikel waarin hij enkele boekbanden

signaleerde die waren bedrukt met een paneelstempel dat hij kende van een andere band⁷. Deze band zat om een handschriftje met de autograaf van *De Imitatione Christi* van Thomas a Kempis⁸. Met behulp van de gevonden banden was Verheyden in staat het sterk afgesleten stempel op het Brusselse handschriftje te identificeren⁹. Het rechthoekige stempel meet 67 x 46 en bestaat uit een ovaal met daarin een grote cirkel, en in de vier hoeken van het paneel vier kleinere cirkels (zie afb. 1). In de grootste cirkel is Johannes de Doper driekwart afgebeeld, met het Lam Gods op zijn linkerhand. Met zijn rechterhand wijst hij hiernaar. Rechts van Johannes de Doper (heraldice) staat een boom, met de kruin naar hem toegebogen. In de vier kleine cirkels zijn de symbolen van de vier evangelisten afgebeeld, namelijk de engel (of mens) voor Mattheüs (rechtsboven), de leeuw voor Marcus (rechtsonder), de os voor Lucas (linksonder) en de adelaar voor Johannes (linksboven).

In de lijst van het ovaal staat een randschrift: ecc . agnus . dei . ecce . // qui . tollit // peccata . mundi.

Dat de inhoud van het boekje van de Agnietenberg afkomstig is lijkt geen twijfel. We weten dat het gaat om de autograaf van Thomas a Kempis die vrijwel zijn hele leven op de Agnietenberg heeft doorgebracht (van 1399 tot zijn dood in 1471, met een onderbreking van enkele jaren tijdens het Utrechts schisma, toen het klooster verlaten werd). Bovendien staat het met zoveel woorden in het colofon van het handschrift: 'finitus et completus anno domini M^o cccc xli^o per manus fratris thome kempis In monte sancte agnetis prope zwollis' (beëindigd en voltooid in het jaar onzes Heren 1441 door de hand van broeder Thomas van Kempen Op Sint Agnietenberg bij Zwolle). Volgens Verheyden is het boekje ook in het klooster zelf gebonden: 'Waar zooveel werd geschreven, werd ook van eerstaf aan boekbinden gedaan; zou daartoe niemand geweest zijn, die het ambacht kende....'¹⁰. In de kroniek van het klooster, tot 1471 bijgehouden door Thomas a Kempis en door anoniemi voortgezet tot 1478, wordt inderdaad een binder met name genoemd, de leek Petrus Johannis uit Utrecht, die rond 1418 in het klooster was gekomen, en er in 1471 stierf.

Tot dusverre lijkt de argumentatie sluitend. Verheyden gaat evenwel een stap verder. Uit het feit dat de drie hierboven genoemde handschriften banden hebben met identieke paneelstempels concludeert hij vervolgens dat deze ook op de Agnietenberg geproduceerd moeten zijn. Overigens maakt Verheyden nog wel enig voorbehoud bij deze veronderstelling. Het gebeurde immers wel dat dezelfde paneelstempels, of zeer nauwkeurige kopieën daarvan, op verschillende plaatsen tegelijkertijd of na elkaar gebruikt werden. Desondanks is Verheyden er van overtuigd dat de bandjes door dezelfde binder moeten zijn gemaakt omdat ook de afwerking van de banden in grote lijnen dezelfde is: 'Het is voorzeker het meest opvallend dat Thomas a Kempis' autograaf, het Antwerpsch, het Haagsch en het Keulsch handschrift hetzelfde bandpaneel hebben; maar, wat zeldzaam genoeg is, geen enkel fileetje komt het paneel insluiten noch de randen afteekenen. Ten overvloed bewijst dit, dat de vier banden door denzelfden werkman werden gemaakt'¹¹.

Aan het einde van zijn artikel verzucht Verheyden 'Wilde eens iemand doen voor Sint-Agnietenberg wat Mej. Kronenberg voor Heer-Florenshuis heeft gedaan, wij

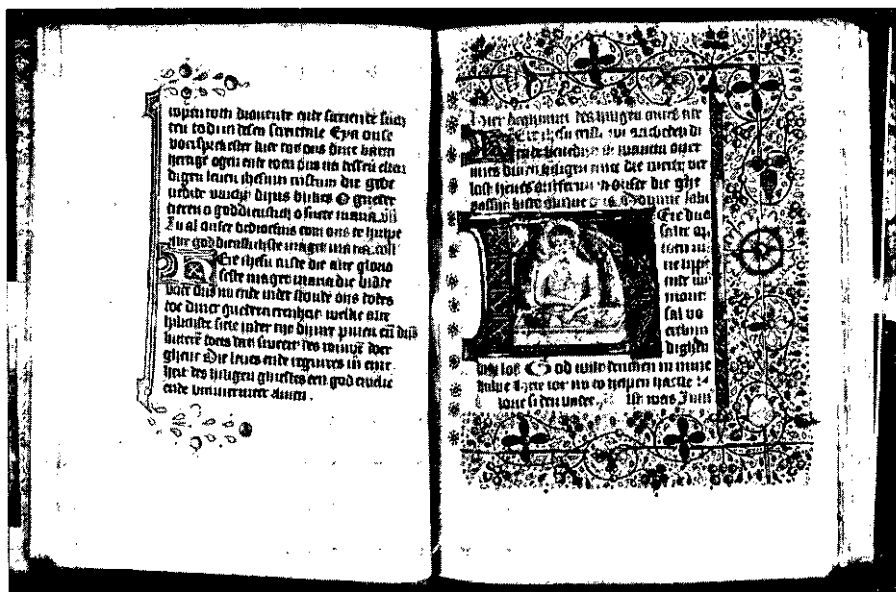
zouden waarschijnlijk geraken tot de kennis van méér schoon bindwerk uit het huis van Thomas a Kempis¹².

Of deze wens nu de directe aanleiding was of niet, tien jaar later, in 1943, publiceerde A.L. de Vreese een artikel waarin hij melding maakte van nog twee bandjes met een 'Agnietenbergs' Johannes-de-Doper stempel, en wel om de handschriften Assen, Rijksarchief collectie Oldenhuis Gratama 929 en Rotterdam, Gemeente bibliotheek 96 G 5 (olim 14 F 2)¹³. Het bandje rond het Asser handschrift is in zoverre afwijkend van de overige, dat hier wel filestempels gebruikt zijn rond het paneelstempel, en dat de band verder is gesierd met enkele losse stempeltjes. Het paneelstempel zelf is echter exact gelijk aan de overige stempels.

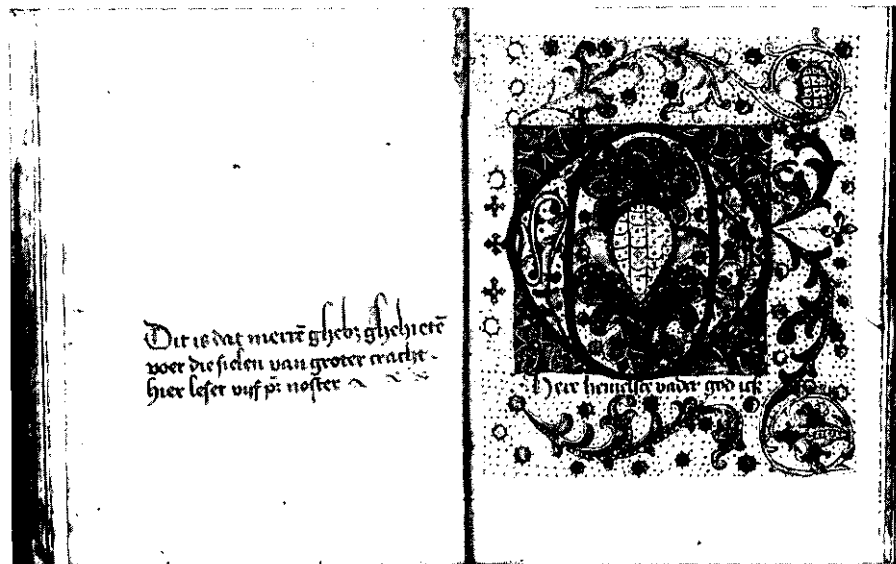
Het ging De Vreese echter niet zozeer om de banden als wel om de decoratie die in enkele van de handschriften was aangebracht. Vooral het Antwerpse handschrift, waaruit Verheyden overigens al enkele foto's had gepubliceerd, is rijk gedecoreerd, maar ook het handschrift in Assen vertoont enige verluchting. Uitgaande van de decoratie, vooral in het Antwerpse handschrift, had De Vreese meer handschriften gevonden. Weliswaar waren ze niet (meer) gebonden in een 'Agnietenbergse' paneelstempelband, maar dat hoeft niet te verbazen. Vaak zijn handschriften die tamelijk intensief gebruikt werden in het verleden opnieuw ingebonden, waarbij de originele band niet zelden verloren gaat. Met name één element uit de versiering, een ornament dat De Vreese het 'achtstralig karbonkeltje met gouden kern' noemde, diende als toetssteen voor de toeschrijving van handschriften aan de Agnietenberg¹⁴. Ook andere decoratie-elementen uit het Antwerpse boekje, en later ook andere handschriften, waren echter aanleiding voor De Vreese om weer andere handschriften die dergelijke elementen vertoonden, toe te schrijven.

Aan deze werkwijze kleven enkele bezwaren, waarvan het voornaamste wel is dat De Vreese als uitgangspunt voor zijn onderzoek een handschrift heeft genomen waarvan het niet onomstotelijk vaststaat dat het, misschien afgezien van de band, ook werkelijk op de Agnietenberg is geproduceerd. Dat ook aan de (exclusief) Agnietenbergse herkomst van het Johannes de Doper stempel getwijfeld moet worden, zal ik hierna aan de orde stellen. Een tweede bezwaar tegen de werkwijze van De Vreese is de associatieve manier waarop hij manuscripten toeschrijft aan de Agnietenberg. Uitgaande, zoals gezegd, van één handschrift met bepaalde decoratiekenmerken vond hij andere handschriften die deze kenmerken, en andere, vertoonden. Daarbij had hij eigenlijk slechts één constante factor, de karbonkel (zie afb. 2). Hoewel hij zelf het belang van dit ornamentje later wat relativeerde en ook andere elementen bij zijn toeschrijvingen in overweging nam, bleef de karbonkel het kenmerk dat vaak uiteindelijk bepalend was voor het vaststellen van een al dan niet Agnietenbergse herkomst van een handschrift.

In het begin van zijn onderzoek heeft De Vreese vooral handschriften met karbonkels toegeschreven. Hij beschreef weliswaar alle andere decoratiekenmerken die ze vertoonden uitvoerig, maar ondernam geen pogingen een sluitend Agnietenbergs verluchtingssysteem op te stellen aan de hand waarvan manuscripten aan het klooster kunnen worden toegeschreven¹⁵. Het zal duidelijk zijn dat bij een dergelijke werkwijze een aantal handschriften met zeer uiteenlopende stijlen van ver-

3. Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek 689 Hs., fol. 31v-32r. Rechts een gehistoriseerde initiaal H aan het begin van de Lange Kruisgetijden. In de initiaal is opgestane Christus afgebeeld. De randdecoratie lijkt erg op die in hs. Leiden, BPL 3101, zie afb. 2.

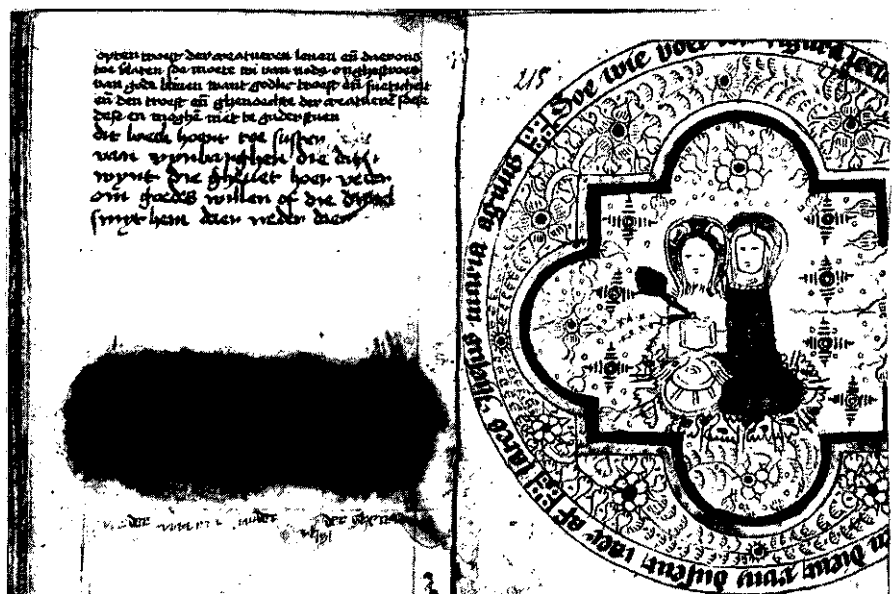

4. Leeuwarden, Provinciale Bibliotheek 691 Hs., fol. 20v-21r. Gedecoreerde initiaal O aan begin van een gebed. Zowel de initiaal als de randdecoratie zijn heel verschillend van wat op de afb. 2 en 3 te zien is.

luchting bij elkaar gezet zijn, met vaak als enige overeenkomst de karbonkel. Een duidelijk voorbeeld hiervan vormen twee handschriften die thans beide in de Provinciale Bibliotheek van Friesland bewaard worden, hs. 689 en hs. 691. Het eerste is een getijdenboek, het tweede een gebedenboek (zie afb. 3 en 4).

Niet alleen zijn er stilistische verschillen tussen handschriften die aan de Agnietenberg zijn toegeschreven, er zijn ook (soms aanzienlijke) verschillen in kwaliteit van de schrijfhanden en decoratie, en in de afwerking van zaken als opmaak (aflijning en liniëring) en de algehele verzorging van een boekje. Wanneer we bijvoorbeeld een pagina uit het Keulse handschrift vergelijken met één uit het handschrift in Assen (beide handschriften hebben, zoals we zagen, een 'Agnietenbergse' band) dan valt onmiddellijk op dat het Asser boekje, hoewel het van een eenvoudig niveau is, er heel wat verzorgder uitziet dan het Keulse. De pagina's zijn in het Asser handschrift keurig afgelijnd en gelinieerd, en de kopiist is met zijn tekst steeds binnen deze kaders gebleven. De schrijfhand is in dit handschrift van voor tot achter constant. De decoratie, hoewel niet overdadig of van een heel hoog niveau, is goed verzorgd. Het Keulse handschrift daarentegen heeft slechts een kaderaflijning voor de schrijfkolom, geen aparte liniëring voor de schrijfregels. Ook de maten van de kolommen verschillen nogal van blad tot blad, evenals de grootte en kwaliteit van het schrift. Het handschrift vertoont geen decoratie, behalve een ingevoegde tekening achterin, waarop hieronder nader wordt ingegaan. Zelfs de lombarden waarmee nieuwe teksten beginnen zijn niet van verdere versiering voorzien.

Het opvallendst in het Keulse handschrift is wel een ingekleurde tekening, de enige decoratie in het boek, die achterin is ingevoegd (zie afb. 5). Het is niet eens zozeer de vraag of deze tekening nu wel of niet gemaakt is op de Agnietenberg: gezien de kwaliteit is het niet erg aannemelijk dat een dergelijke afbeelding gemaakt is in hetzelfde atelier waar de gehistorieerde initialen in de bijbel van Thomas a Kempis tot stand kwamen (zie hierna, zie ook afb. 10, 11 en 13). Hetgeen meer vragen oproept, is waarom de monniken, die over bedreven verluchters beschikten zoals blijkt uit de bijbel van Thomas a Kempis, een dergelijke nogal onbeholpen tekening zouden hebben ingevoegd. Bovendien gaat het om een tekening die ook niet bedoeld was om in dit handschrift ingebonden te worden, getuige het feit dat er nogal wat van het blad afgesneden moest worden voordat het paste. Toch zag Verheyden in deze tekening, en vooral in het handschrift, een extra argument om het handschrift aan de Agnietenberg toe te schrijven.¹⁶ Hij ging ervan uit dat 'agnus' een schrijf- en wellicht ook een spreekfout was van 'den naiven' miniaturist, en wel voor 'Agnes'. Dit was dan volgens hem ook een voor de hand liggende verklaring voor het gebruik van het Johannes de Doper paneelstempel: '(...) in plaats van Agnes met het lam wordt de Dooper voorgesteld, wijzend en sprekend: 'Ecce agnus dei ...'. Zinrijke woordspeling, formalisme, en beeldverschuiving die een aanwinst wordt, zijn toch den middeleeuwer welgevallig!'.¹⁷ Het is wel erg ver gezocht om met dit soort argumenten een handschrift aan een bepaald klooster toe te willen schrijven, en het lijkt dan ook legitiem eens te onderzoeken of er ook feiten zijn die spreken tegen een Agnietenbergse herkomst van dit handschrift in het bijzonder, en het Johannes de Doper stempel in het algemeen.

5. Keulen, Historisches Stadtarchiv GB 8° 74, fol. 214v-215r. Ingevoegde tekening met Jezus en Maria. Maria houdt in haar hand de gesel en de roede waarmee Christus geslagen is.

Banden met de Agnietenberg?

De belangrijkste vraag die bij een dergelijk onderzoek steeds op de achtergrond aanwezig moet zijn is, in hoeverre het voorkomen van eenzelfde paneelstempel op banden van handschriften die verder zo verschillend zijn dwingend leidt tot de conclusie dat die handschriften uit eenzelfde scriptorium moeten stammen. Afgezien van verschillen in kwaliteit, opmaak en decoratie, alle uiterlijke zaken, kan de *inhoud* van de handschriften wellicht ook een antwoord geven op deze vraag. Bekijken we nogmaals de aan de Agnietenberg toegeschreven handschriften met een Johannes de Doper paneelstempel op de band, dan kunnen we allereerst vaststellen dat het bij alle handschriften gaat om religieuze boeken. De autograaf van Thomas a Kempis bevat, naast de tekst van *De Imitatione Christi*, nog een aantal kortere religieuze teksten; de handschriften in Antwerpen en Leiden zijn getijdenboeken, en de overige vier (Assen, Den Haag, Keulen en Rotterdam) zijn gebedenboeken¹⁸. Vooral die laatste categorie handschriften is interessant om in dit kader eens nader te bekijken, aangezien we daar meer persoonlijk getinte teksten kunnen verwachten dan in de getijdenboeken. In getijdenboeken staan immers (para-)liturgische teksten die zonder veel aanpassingen of afwijkingen steeds weer worden afgeschreven, in gebedenboeken daarentegen zijn steeds weer andere gebeden opgenomen, vaak aangepast aan of met een bepaalde bedoeling uitgekozen door de toekomstige eigenaar. Wanneer we gaan zoeken naar eventuele aanwijzingen voor de herkomst van de handschriften in de afgeschreven teksten kunnen we letten op verschillende zaken.

plicat dicens Ora p me
 pater. Deinde transit āte
 formā ad seniore in choro
 existente siue fuit epūs
 siue abbas uel cuiuslibet
 religionis platus et iunc-
 tas man⁹ ponit sup for-
 mam inclinando et dicen-
 do Ora pro me p. Suscep-
 toq osculo procedit eodem
 modo ad singulos in eodē
 choro existentes et postea
 sūt ad omēs in altero cho-
 ro existentes supplicans si-
 gulis incipiendo a seniore
 Si aut plures fuerit siml'
 vadūt nō tñ simul suppli-
 cant ad eūdem sed tñseū-
 te seniore pfecto ad suppli-
 candū alteri scdūs pfectus
 ei supplicat statim a q
 p m⁹ recessit siq sibi iuice
 succedētes p singulos fin-
 tes ad loca sua diuertāt
 finito agnus dei p ordiez
 accedendo sacra coionē
 accipiūt. et postea ad lo-
 ca sua reuertuntur.

De inuestitione sororū.

Distqm puella r
 psona illa q ad
 habitū religionis
 assumenda ē sufficiēt
 in hys que religio postu-
 lat exātinata fuerit. die
 hoc statuta post horā que
 missam maiore precedit
 añ gradū altaris addu-
 catur ibiq pstrata inter
 rogetur a pside. Qu
 est peticio tua soror. Et
 respōdente pēto dei iuse
 ricordia et societate pau-
 perū sororū ordinis beati
 augustini. qdonat ei bre-
 uiter quas molestias ac-
 temptaciones in cōuersa-
 cione regulari sustinere
 nāt sit. in abstinecijs. in
 uigilijs. in laboribus. in si-
 lencio. in abdicatione p-
 tatis. et marie in obla-
 sectanda et in mortifica-
 cione pprie uolūtatis. et
 insup qta districtiōe oīe
 obseruancia regule ab i-
 is erigatur qui eā pfecti
 fuerint. et qm seuerē trā-
 gressores et negligentē
 iudicent et ceth que tō

Zo zijn bijvoorbeeld eventuele aanspreekvormen van belang: zijn die specifiek mannelijk, vrouwelijk, of steeds neutraal. Ook kan gelet worden op het eventueel noemen van ordeheiligen met bijvoorbeeld benamingen als 'onse heilighe vader N.'. In de handschriften te Keulen en Rotterdam staan inderdaad dergelijke aanwijzingen, die echter eenduidig lijken te gaan in de richting van een andere herkomst dan een Agnietenbergse. In het Keulse handschrift worden aanspreekvormen als 'Alre liefste zusteren' (fol. 174r) en 'mijn lieue susteren' gebruikt, en ook op andere plaatsen blijkt dat het handschrift, zo al niet door, dan toch minstens voor vrouwen is geschreven. Zo is een paar keer sprake van Christus als 'onsen/uwen brudegom' (fol. 167v), en 'dijns ghemynneden brudegoms' (fol. 199v). Ook uit andere teksten valt op te maken dat het Keulse handschrift zeker een herkomst of bestemming in een vrouwenklooster gehad moet hebben. Op fol. 22r begint bijvoorbeeld een 'suerlic ghebet', dat als incipit heeft 'O here der ontfermherticheit make mi in allen dinghen een ontfanclike *deerne* die di is behaechliken..', en op fol. 169r staat een tekstje afgeschreven dat begint met 'Eenre *maghet* ghedachten sullen wesen reyne .' (onderstreping/cursivering van mij, L.W.).

Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat een monnik zich bij het afschrijven van teksten zó identificeerde met het geïntendeerde publiek, al kan hij natuurlijk een voorbeeld hebben gehad waarin de teksten precies zo stonden, inclusief de specifiek vrouwelijke aanspreekvormen. Erg aannemelijk lijkt dit echter niet, temeer omdat er nog andere aanwijzingen zijn dat het handschrift niet door een reguliere kanunnik op de Agnietenberg is geschreven. Elke keer wanneer er sprake is van de heilige Franciscus, bijvoorbeeld bij het citeren van een uitspraak, wordt hij 'onse heilighe vader' genoemd, hetgeen een duidelijke aanwijzing lijkt te zijn voor een herkomst uit een klooster waar de regel van Franciscus werd aangehouden.

Er is nog een aanwijzing die lijkt te gaan in de richting van een dergelijk klooster en wel in een tekst waarin wordt gesproken van Christus, 'onse brudegom' die 'eens geckes cleet' (het kleet van een dwaas) heeft aangetrokken toen hij mens werd. De lezeres wordt vervolgens aangespoord met Christus dit kleet te dragen: 'Och mijn lieue susteren in cristu ihesu wtvercoren Draghet nv mit uwen brudegom dit geckes cleet v grauwe mantelen v grauwe rocke want ihesus voer v dat geckes cleet ghedraghen heuet' (fol. 167v). Grijsse habijten werden onder andere gedragen door zusters van de Derde Orde van Franciscus, de zogenaamde Tertiariissen. Dit feit, samen met het herhaaldelijk noemen van Franciscus als 'onse heilighe vader' en het hierboven besproken 'vrouwelijk karakter' van de teksten, lijkt toch onmiskenbaar in de richting van een Tertiariissenklooster te wijzen.

Een ander gebedenboek met een 'Agnietenbergs' paneelstempel kan misschien meer licht werpen op deze zaak. Het handschrift in de Gemeentebibliotheek in Rotterdam lijkt uiterlijk op dat in Keulen; het is summier verlucht, de opmaak van de pagina's is slordig, en ook de schrijfhand is van een minder hoog niveau dan in andere aan de Agnietenberg toegeschreven handschriften. Hoewel in dit handschrift geen sprake is van vrouwelijke aanspreekvormen of specifiek voor vrouwen bedoelde teksten, zijn er toch aanwijzingen dat het geschreven is in een zelfs met name genoemd vrouwenklooster. Op fol. 76v beginnen de gebeden die de gelovige

per illa plagas scriptas in
libro isto. Et si quis diminu-
ero de uerbis libri propheta-
e huius: auferet deus partem
eius de libro uite et de ciuitate
sancta. et de his que scripta
sunt in libro isto. **D**icit qd
amoniū phibet illorū. **E**a-
am. uenio cito. amen. **V**eni
dñe ihesu. **G**ratia dñi nri
ihesu xpi ad omibz uobis
Amen. **E**xphat liber apoca-
lypsis beati iohannis apostoli.

Complertū est hoc volumē no-
ui testamenti Anno dñi. **M**.
ccc. vicesimo septimo. in vigilia
penthecostes. **P**er manus fratris
thome de kempis Ad laudem dei.

7. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek 324, deel V, fol. 209v. Colofon in rubriek: *Completem est hoc volumen noui testamenti Anno domini. M. cccc. vicesimo septimo. in vigilia penthecostes. Per manus fratris thome de kempis Ad laudem dei.*

kan bidden om aflaat te krijgen van de straf die hij in het vagevuur moet ondergaan. Deze gebeden hebben als rubriek: 'Dit is dat aflaat des hilighen oerdens sante Saluatoris anders ghenoeemt sancte Birgitten tot marien tot kampen'. Volgens Dalmatius van Heel is dit het klooster Marienkamp in Kampen, dat oorspronkelijk een Tertiariessenklooster was en dat in 1460 de regel van de heilige Birgitta aannam¹⁹. Wanneer we dit combineren met de gegevens die we uit het Keulse handschrift hebben verkregen, wijst dit inderdaad in de richting van een Tertiariessenklooster, in casu het klooster Marienkamp in Kampen.

Het Rotterdamse handschrift geeft zelfs nog meer informatie over het klooster waar het waarschijnlijk ontstaan is. In de hierboven aangeduide aflaatgebeden is twee maal sprake van Anna als patroonheilige van de kerk: 'Op sante Annen dach ende ander patronen der kerken' (fol. 78r) en 'alle die totter capellen sante Annen enych behulp doet tot syringhe gheluchte of anders des noet is' (fol. 78v). Hieruit moet geconcludeerd worden dat er in ieder geval een kapel, gewijd aan de heilige Anna, moeder van Maria, in het klooster was. Wanneer we nu naar de situatie in het klooster St. Agnietenberg kijken weten we, uit gegevens in het Cartularium en de kroniek van het klooster dat daar kapellen geweest zijn, gewijd aan de heilige Agnes en aan Jacobus Maior. Het voornaamste altaar in de kerk was gewijd aan Agnes, de patrones van het klooster. De laatste aantekening over de wijding van altaren stamt uit 1455 (Cartularium, folio 9v). Daarin wordt melding gemaakt van de wijding van vier nieuwe altaren, naast de al bestaande zes. Een van de vier nieuwe altaren werd gewijd 'In honorem Anne matris beatissime virginis marie monice eliza-

beth et omni viduarum', dus aan Anna, moeder van de zeer gelukzalige maagd Maria, aan Monica, Elizabeth en alle weduwen. Zoveel is duidelijk: er was op de Agnietenberg geen altaar uitsluitend gewijd aan Anna, laat staan een aparte kapel. Al deze gegevens overziend komen we tot de conclusie dat het paneelstempel dat als onmiskenbaar Agnietenbergs werd beschouwd door Verheyden en De Vreese, in het gunstigste geval ook elders gebruikt is. Of, en dat is ook een mogelijkheid waar aan gedacht moet worden, dat de relatie tussen de produktie van het boekblok, dus van het handschrift zonder de band, en de band met het paneelstempel niet zodanig is dat een handschrift tot in hetzelfde klooster of atelier waar het geschreven is, ook gebonden moet zijn. Het zou heel goed kunnen zijn, dat in de streek waarin Zwolle en Kampen liggen een boekbinder werkzaam was die handschriften uit verschillende kloosters in de streek inbond, en de band voorzag van een Johannes de Doper paneelstempel.

Uit het voorgaande zal in ieder geval duidelijk zijn dat de gebeden- en getijdenboeken die op grond van hun boekband of hun decoratie zijn toegeschreven aan de Agnietenberg geen aantoonbare band met dit klooster hebben, en dat de toeschrijvingen van De Vreese aan de Agnietenberg daarmee op losse schroeven komen te staan. Een bijkomende factor is, dat er enkele toegeschreven handschriften zijn die in hun decoratiesysteem duidelijk verwantschap tonen met andere 'Agnietenbergse' handschriften, maar die een originele band hebben met een ander dan het Johannes de Doper stempel. Zo liggen in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag twee getijdenboekjes waaromheen originele banden zitten met andere stempels²⁰. Op de band van een van hen, hs. 130 E 20, zit een Lam Gods paneelstempel, dat door Prosper Verheyden gelocaliseerd is in Noord-Holland²¹.

Agnietenbergse boekdecoratie

Hoewel er serieuze gronden zijn om te twijfelen aan de Agnietenbergse herkomst van de door De Vreese toegeschreven handschriften, wil dat nog niet zeggen dat er op de Agnietenberg niet werd geschreven en verlucht. Uit de kroniek van Thomas a Kempis weten we dat er kopiïsten en verluchters in het klooster werkzaam waren (zie ook hierboven) en er zijn nog negen handschriften bewaard waarin staat dat ze geschreven (en in een enkel geval verlucht) zijn op de Agnietenberg²². Twee van deze handschriften zijn helemaal niet verlucht, en de overige handschriften, op de beroemde bijbel van Thomas a Kempis na (zie hierover later), zijn slechts verlucht met penwerk, waarvan het niveau nogal verschilt. In de beide autografen van Thomas a Kempis (Brussel, K.B. 4585-87 en 5855-61) is het penwerk zeer sober uitgevoerd; alleen de kleuren blauw en rood zijn gebruikt, en het penwerk beperkt zich in veel gevallen tot simpele bloemen of bladeren in het oog van initialen en wat parallelle verticale lijnen in de marge, waarlangs soms een parellijst. Het penwerk in de Liber Ordinarius van het klooster is veel uitgebreider en zorgvuldiger uitgevoerd (zie voor een voorbeeld afb. 6)²³. Het veld rondom de initiaal is afgewerkt met parelranden, soms afgewisseld met krulornamenten, er is meer variatie in de motieven die het oog van de initialen opvullen, en ook in de gebruikte kleuren is wat meer gevarieerd. Het meest verzorgde handschrift is echter wel een handschrift

datus in communione ser-
 moui ipsius. Cur uiam que-
 ritus: ut michi illam assunc-
 ran. Puer autem erat ingenu-
 osus: et fortis sicut aiam bo-
 nam. Et cum essem magis bo-
 nus: ueni ad corpus in conui-
 nati. Et ut sciam quoniam aliter
 non possum esse continens.
 nisi deus det. et hoc ipsum erat
 sapientia scire auius est hoc
 donum: ad id deum et deprecans
 sum illi: et dixi ex conspectu

deus meus. **IX.**

Deus patrum meorum et
 domine misericordie. qui
 fecisti omnia uerbo tuo. et sa-
 pientia tua confirmasti homi-
 nem ut discerneret creaturam
 eque a te factam est. ut dispo-
 nar orbem terrarum in equi-
 tate et iustitia. et in directio-
 ne cordis iudicium iudicet: da
 michi sedem tuam assidue
 sapientiam. et noli me repro-
 bare a pueris tuis: quoniam ego
 seruus tuus sum et filius an-
 alle tue: homo infirmus et
 erigui campis. et minor ad in-
 tellectum iudicij et legum. Et
 si quis erit consummatus inter
 filios hominum: si a fuerit ab illo
 sapientia tua. in nichilo co-
 putabitur. Tu autem me elegisti

regem populo tuo. et iudicem fi-
 liorum tuorum et filiarum: et di-
 xi edificare templum in monte
 sancto tuo. et in ciuitate ha-
 bitationis tue altare. simili-
 tudinem tabernaculi sancti an-
 tequam parasti ab initio. et tunc
 sapientia que nouit opera
 tua: que et affuit cum ciui-
 bem terrarum faceres: et ser-
 uar quid placuit esset oculis
 tuis. et quid directum in precep-
 tis tuis. Scire illam de actis
 sanctis tuis. et a sede magni
 audis tue: ut meum sit et
 meum laborer: et sciam quid
 acceptum sit apud te. Scire autem
 illa omnia et intelligit: et de-
 duat me in operibus meis so-
 bere. et custodiet me in sua po-
 tentia: et erunt accepta opera
 mea. et disponam populum
 tuum iuste: et ex dignis sedem
 patris mei. Quis enim homi-
 poterit scire consilium dei: aut
 quis poterit cogitare quid ve-
 lit deus: Cogitationes enim
 mortalium tunc: et in corde p-
 uidentur nostre. Corpus enim
 quod corrumpitur aggrauatur an-
 ima: et deprimuntur uisus in ha-
 bitatio sensum multum cogitan-
 tem. Et difficile estimamus
 que in terra sunt: et que in

thans in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag²⁴. Dit handschrift, dat oud- en nieuwtestamentische teksten in de volkstaal bevat, is volgens het colofon op fol. 84r geschreven in 1439 door broeder Gerrit van Weesp. Ook dit handschrift is alleen verlucht met penwerk, maar van een hoger niveau dan in de andere handschriften. De initialen aan het begin van een nieuwe tekst zijn soms tweekleurig, rood en blauw, en het penwerk rondom de initialen en in de marge vertoont ook meer kleuren zoals paars, geel en groen.

Hoewel het niveau van het penwerk en de gebruikte kleuren en motieven soms wat verschillen, is het penwerk in de handschriften met een zeker Agnietenbergse herkomst steeds in een zelfde stijl getekend (een stijl die overigens vrij algemeen is in de Noordelijke Nederlanden). In het oog van de initialen zijn vooral symmetrisch gerangschikte krulmotieven en/of bladmotieven getekend. Rondom de initiaal, langs het veld waarin de initiaal staat, is meestal een parelrand getekend, soms afgewisseld met een enkel vlechtmotief (zie afb. 6). In de marge zijn verticale lijnen getekend, die meer of minder sterk krullend eindigen; vaak zitten op regelmatige afstand groepjes parels op die lijnen.

De bijbel van Thomas a Kempis

Het enige Agnietenbergse handschrift dat meer decoratie vertoont dan penwerk is de vijfdelige bijbel die Thomas a Kempis blijkens colofon (zie afb. 7) eigenhandig schreef tussen 1427 en 1439²⁵. In de kroniek van het klooster wordt bij de obit-aantekening van Thomas a Kempis melding gemaakt van deze bijbel: 'Scripsit autem Bibliam nostram totaliter et alios multos libros pro domo et pro pretio' (Hij schreef onze bijbel in z'n geheel en vele andere boeken voor het huis en tegen betaling)²⁶. Dat Thomas in ieder geval een bijbel tegen betaling heeft geschreven hebben we hierboven reeds gezien.

Zoals hierboven al gezegd is de bijbel in Darmstadt het enige verluchte handschrift dat met zekerheid in de Agnietenberg is ontstaan. De vijf delen zijn in een periode van twaalf jaar geschreven en verlucht. Thomas begon met het laatste deel, V (gerekend naar de volgorde van de bijbelboeken), waarin de tekst van het Nieuwe Testament staat; met Pinksteren 1427 voltooide hij dit deel. Deel III is gedateerd in het jaar daarop, 1428. Na deel III is er een pauze in de vervaardiging van de bijbel, die ongetwijfeld samenhangt met het Utrechts schisma en het daardoor veroorzaakte vertrek van de kanunniken uit het klooster. Van 1429 tot 1432 verbleven de Agnietenbergers in het klooster Ludingakerke in Friesland. Het volgende deel van de bijbel, deel II, is gedateerd in 1435, dus enkele jaren na de terugkeer op de Agnietenberg. De laatste delen, IV en I, zijn gedateerd in respectievelijk 1438 en 1439.

Gedurende al deze jaren is de hand waarin de bijbel is geschreven niet veranderd, maar behield het hoge niveau en de grote zorgvuldigheid. De decoratie van de delen is echter wel verschillend, en kan qua stijl in drie groepen ingedeeld worden. Die groepen komen overeen met de perioden waarin de bijbel is geschreven. De beide eerste delen, V en III, horen bij elkaar, evenals de delen I en IV. Deel II, het deel dat het soberst is verlucht, vormt een aparte groep. Het systeem van verluchting is in alle delen gelijk. Aan het begin van elke nieuwe tekst (de bijbelboeken en de pro-

babilone: et mutauit uentura
carceris ei? Et comedebar pa
nem coram eo semp amicus
diebus uite sue: et abaria ei
abaria ppetua dabatur ei a
rege babilonis. Statuta per
singulos dies usq ad diem
moris sue. a iis diebus ui
te eius.

Inapit lamentatio ihere
mie ppter que est in tanto
amori. cu absoluitur hanc
hebraicam. Aleph.

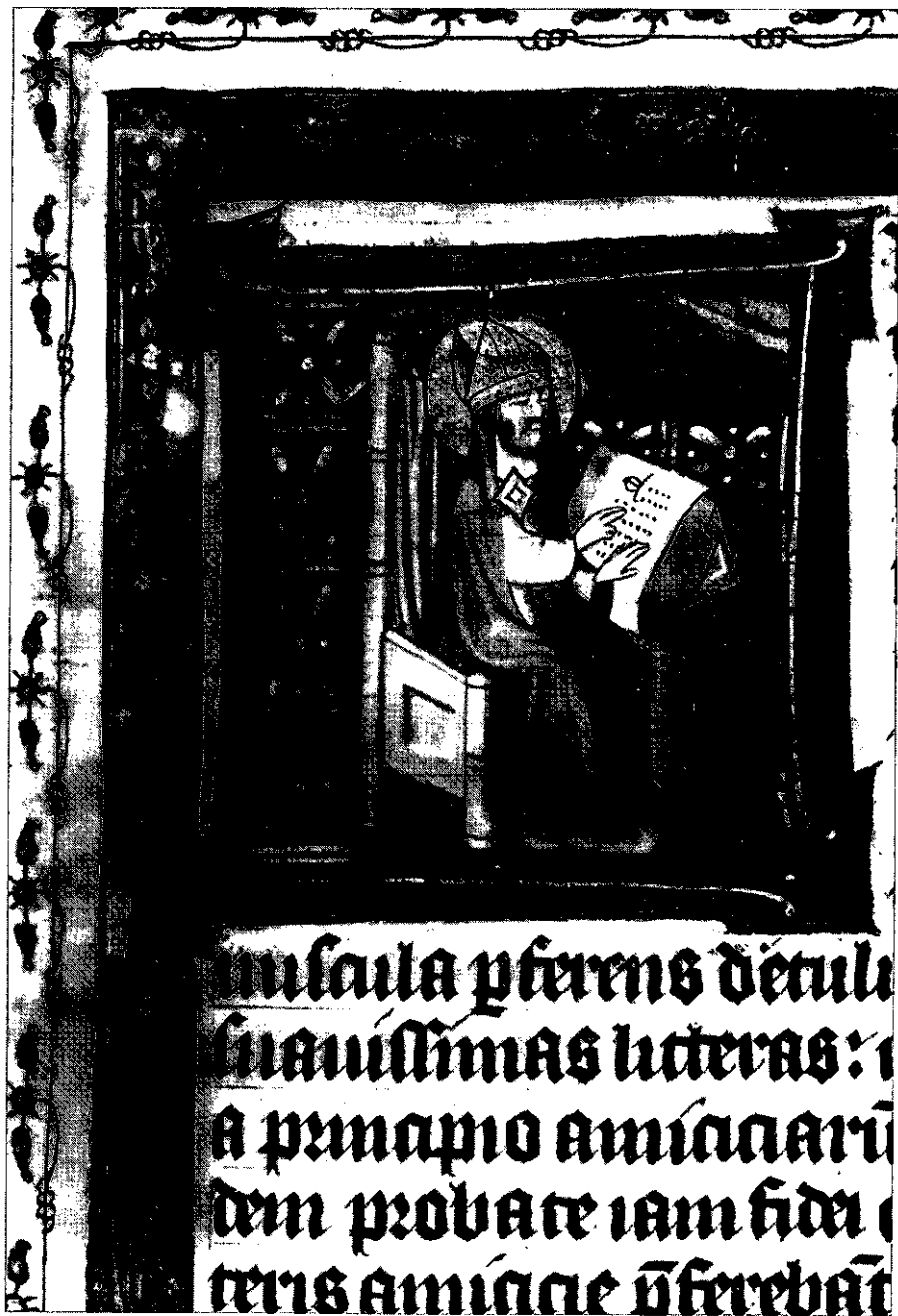
Quomodo seder
sola ciuitas
plena populo?
facta est quasi
uidua domus
gentium: princeps piumarum
facta est sub tributo. Berth.
Plorans plorauit in nocte:
et lacrima eius in maxillis
eius. Non est qui consoletur
eam: et omnibus caris eius.
Omnes amica eius spiciuerunt
eam: et facti sunt ei inimici.
Emel. Migrant iuda
propter afflictionem et multu
tudinem seruicium: habi
tauit inter gentes: nec fue
rit repugn. Omnes pscu
tores eius apprehenderunt eam.
inter angustias.
Die sion lugetur: eo qd nō

sunt qui ueniant ad solemp
nitatem. Omnes porte eius
destructe: sacerdotes eius ge
mentes. uirgines ei? squali
de: et ipsa oppressa amaritu
dine. Te. Facti sunt hostes
eius in capite: iunia eius lo
cupletati sunt: quia dñs locu
tus est sup eam. ppter iniqui
tatem iniquitatem eius. Par
uuli eius ducti sunt in capti
uitatem: a facie tribulans.
Van. Et egressus est a filia
sion omnis dolor eius. Facti
sunt principes eius uelut a
rietes non inuenientes pasca:
et abierunt absq fortitudine.
ance faciem subsequentes.
Ay. Et recordata est iheru
salem diem afflictionis sue.
et puaricationis oim deside
rabilium suorum: que habue
rat a diebus antiquis cu ca
deret populus eius i manu
hostili. et uo esset auxiliator.
Viderunt eam hostes: et deri
serunt sabbata eius. Berth.
Peccati peccauit iherlm:
propterea instabilis facta est.
Omnes qui glorificabant
eam spiciuerunt illam: qm
viderunt ignominiam eius.
Ipsa aut genens: et conuer
sa retro. Theb. Sordes

faciem abissi: et spiritus domini
 ferebatur super aquas. Dixit
 ergo deus. fiat lux. Et facta est
 lux. Et vidit deus lucem quod
 esset bona: et diuisit deus in
 medium tenebris. Appellauitque
 lucem diem: et tenebras noc-
 tem. factusque est vespere et
 mane: dies unus. Dixitque
 deus. fiat firmamentum in
 medio aquarum: et diuidat
 aquas ab aquis. Et fecit de-
 us firmamentum: diuisitque
 aquas que erant sub firma-

mento. ab his que erant super
 firmamentum. Et facta est ita.
 Vocauitque deus firmamentum
 celum. Et factus est vespere et ma-
 ne: dies secundus. Dixit ve-
 ro deus. Congregentur aque
 que sub celo sunt in locum vnum:
 et apparat arida. factusque
 est ita. Et vocauit deus ar-
 idem terram: congregauitque
 aquas appellauit maria.
 Et vidit deus quod esset bonum:
 et ait. Germinet terra her-
 bam viuentem et faciat
 semen: et lignum pomiferum
 faciens fructum iuxta genus
 suum: cui semen in semine
 suo sit super terram. Et factus
 est ita. Et protulit terra her-
 bam viuentem et afferunt se-
 men iuxta genus suum: lig-
 numque faciens fructum: et ha-
 bens vniuersamque seminem se-
 cundum speciem suam. Et vidit
 deus quod esset bonum: factusque
 est vespere et mane dies tertius.
 Dixit autem deus. fiant lumi-
 naria in firmamento celum. et
 diuidant diem ac noctem:
 et sint in signa et tempora et
 dies et annos: et luceant in
 firmamento celi. et illuminet
 terram. Et factus est ita. Fe-
 citque deus duo magna lumi-

11. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek 324, deel I, fol. 1r. Gehistorieerde initiaal F waarin bisschop Ambrosius is afgebeeld.

logen van Hieronymus daarop) staat een gedecoreerde of gehistorieerde initiaal, meestal vergezeld van marginale decoratie. Deze initialen en marginale decoratie kunnen vervolgens meer of minder uitgebreid zijn en zoals hierboven al gemeld, verschilt de stijl van de decoratie per deel, of per set delen.

Behalve geschilderde decoratie hebben de delen III en V een lombarde met penwerk aan het begin van ieder nieuw hoofdstuk binnen een tekst. De andere delen hebben dit niet, of slechts sporadisch. Het niveau van dit penwerk is vrij verzorgd, zij het niet constant. Het penwerk is meestal aangebracht in het oog van de letter, rondom de letter en in een deel van de marge. Vooral dat laatste verschilt nogal in uitgebreidheid. Een goed voorbeeld van het penwerk in de bijbel van Thomas a Kempis is te zien op afb. 8. Het penwerk in de marge is opgebouwd uit twee lange, doorlopende lijnen onder en boven de lombarde, waarlangs, vanuit de lombarde gezien, eerst een parellijst is getekend en vervolgens enkele kortere gebogen lijnen.

Het mooiste penwerk zit echter niet in de delen III of V, maar in deel IV, en wel aan het begin van de Klacht van Jeremia; een duidelijk onderscheiden tekstgedeelte binnen het boek Jeremia, (afb. 9). De initiaal Q aan het begin van de tekst ('Quomodo sedet sola..') is vijf tekstregels hoog, groter dan de andere lombarden of initialen met penwerk. De letter zelf is blauw, opgehoogd met eenvoudig wit filigraan. Het penwerk in oog, veld en marge is rood, met gele accenten. Hoewel vrij eenvoudig, met slechts verticale lijnen in de marge waarlangs steeds parellijsten zijn getekend, is het penwerk van hoog niveau: heel fijn en regelmatig getekend, zonder een overdaad aan krullen en ornamenten. Vooral de oogdecoratie is typerend voor Noordoost-nederlands penwerk: rondjes waarin veelbladige bloemen zijn getekend.

De geschilderde decoratie in de bijbel is in te delen in verschillende groepen, zoals hierboven al is opgemerkt. Een goed voorbeeld van de verluchting in de delen I en IV is te zien op afb. 10. De twee tekstkolommen zijn omgeven door een staaf, negen mm. breed, die is ingedeeld in compartimenten. Deze zijn afwisselend bladgoud, geciselerd in een rankenmotief, en blauw of bruinroze gekleurd, opgehoogd met wit filigraan. Buiten deze staaf is, op een afstand van enkele millimeters, een dunne lijn met inkt getekend, waaraan op regelmatige afstanden twee- of vijfbladige bloemen met een gouden hartje en groene bladeren vastzitten. Dit type randdecoratie komen we overal in deze delen tegen, meestal echter niet helemaal rondom de tekstkolommen, maar 'omarmend', dat wil zeggen dat aan de buitenkant van een tekstkolom een verticale staaf is aangebracht, met horizontale 'uitlopers' onder en boven de kolom.

In de grote initiaal I aan het begin van de tekst is Christus als schepper van de aarde afgebeeld. Dat de afgebeelde figuur Christus is, en niet God - zoals aan het begin van Genesis verwacht zou worden - kan afgeleid worden uit de kruisnimbus achter het hoofd en uit het jonge, vrijwel baardeloze gezicht van de afgebeelde figuur. De manier waarop het gezicht is geschilderd is heel typerend: de bijna Oosterse aandoende ogen, de baard die in zachte tinten is geschilderd en die eigenlijk niet meer dan een schaduw is. Goed te zien is dit op afb. 11, een initiaal F waarin bisschop Abrosius is afgebeeld, zittend in een hoge zetel, met voor zich een lezenaar waarover een blad hangt. Een aardig detail is wel de roze wolk rechtsboven in de initiaal,

12. Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek 324, deel II, fol. 165r. Initiaal U.

Facil
luno
pape
dama
so: the
ronim.
Houu
opus

facit me cogis ex ueter: ut
post exemplaria scripturar
oto orbe dispersa quasi qui
dam arbitri lectam: et quia
inter se variat que sunt illa
que ai greta colendat ueri
tate docuam. Quis labor
sed paulosa plumpno? in
dicare de ceteris ipm ab omi
bus iudicandū: sensu mu
tare lingua. et canescere
iam mudū ad uiaa trahē
puulox. Quis cū doctus pa
rter ul' indoctus ai in man
voluuen assupserit. et a sa
luta qua sanet imbibit vi
tere discere pare qd latitat.
nō statim eripat in nocem
me falsam. me dāmitans
esse sacrilegū: qui audeam
aliquid in ueteribus libris
addere. mutare. corrige. Ad
ipsum quā iudiam duplex
causa me consolatur: qd et
in qui sumus sacerdos es fie
ri uides: et uerū non ēē qd

uariat. etiā maledicte testimo
nio comprobatur. Si enī latius
exemplaribz fides est adhiben
da: cūdeaur quibz: tot sūt enī
pene exemplaria quot codices.
Si autē ueritas est querenda
de pluribus: aut nō ad gretam
pingue reuerteris ea que uel a
piaois interpretibus male edi
ta. uel a plumpuoliz impens
emendata puerius. uel a libra
rys demutandz: aut addit a
sunt aut mutata corrigimus.
Sed: uero ego de ueteri dispuo
testamento: qd a septuaginta
seuoribz in greta lingua uisū.
certo gradu ad nos usqz pue
rit. Non quero quid aquila
quid symmachus sapiat: qre
theodoton inter uouos et ue
teris medius incedat. Sit illa
uera interpretatio qua apostoli
probauerit. De nouo uir lo
quor testamento. qd gretū esse
nō dubiū est: excepto aplōma
theo qui pūm in iudea euāge
liū cūcti hebraicas hris edidit.
Hoc certe qd in uro sermōe di
cedat. et in diuinos riuulorū
transitus dunt: vno te fonte q
rendū est. Perimio eos codi
ces quos a luciano et ephno nū
cupatos pauor: hoim allere
puerla conueno: quibz utiqz

waarin een gezicht zichtbaar is (dat van God, als inspirator?).

De decoratie in deel II is, zoals hierboven al opgemerkt, heel sober. De teksten beginnen steeds met een oudroze of blauwe initiaal in een vierkant veld van bladgoud, dat gehooft is met een blauwe of oudroze staaf. Het oog van de initiaal is eenvoudig verlucht met steeds herhaalde motieven, zoals dat van een ruit waarin een bloem (zie afb. 12). De letter zelf is gehooft met wit filigraan. Er komt in dit deel ook wat penwerk voor, maar niet veel. De meeste hoofdstukken binnen een tekst beginnen gewoon met een lombarde zonder verdere verluchting.

De stijl waarin de delen III en V zijn verlucht, tenslotte, is verfijnder dan die in de andere hierboven besproken delen. Geen massieve staven rondom de tekstkolommen, maar hoogstens een staaf naast een tekstkolom, waaraan boven en onder fijne penneranken ontspringen. Aan de penneranken zitten gekleurde blaadjes, die het meest op klaver- of klimopblaadjes lijken. Een voorbeeld van deze twee soorten blaadjes is te zien op afb. 13. Onderaan de staaf zitten klimopblaadjes aan de ranken, bovenaan klaverblaadjes. Een verschijnsel dat door De Vreese als typerend voor de Agnietenbergse decoratiekunst is bestempeld, zijn de twee zogenaamde 'engelen-ten-halve-lijve' die halverwege de smalle staaf onder en boven de linker tekstkolom zijn geschilderd. Dergelijke engelen komen nog een paar keer voor in het vijfde deel; in deel III komen ze niet voor. In de gehistorieerde initiaal op afb. 13 staan de figuren waar in de tekst sprake van is uitgebeeld: paus Damasus links, met staf en mijter, en de heilige Hieronymus rechts, met kardinaalshoed en een leeuw achter hem liggend. Zoals in één oogopslag te zien is, zijn de figuren anders geschilderd dan die in deel I, hoewel de gezichten wel wat lijken op die in deel I.

Niet alle teksten in deze delen beginnen echter met een gehistorieerde initiaal (in deel III is er zelfs maar één aanwezig). Meestal staat een gedecoreerde initiaal aan het begin van een tekst, zoals op afb. 14 te zien is. De initialen zelf zijn gekleurd, meestal blauw, soms ook bruinroze. Het veld waarin de initiaal staat heeft een contrasterende kleur: bruinroze bij blauwe letters, blauw bij bruinroze letters. In het oog van de initiaal is meestal een bloem- of bladdecoratie aangebracht, soms ook alleen een patroon van kleine ruitjes in verschillende kleuren (het zgn. schaakbordmotief). De marginale decoratie bij dergelijke initialen bestaat uit dunne penneranken die aan de hoeken van het veld vastzitten, en waaraan kleine groen gekleurde blaadjes of gekleurde klaverblaadjes zitten.

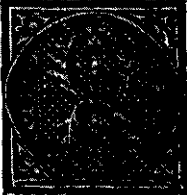
Wanneer we nu de decoratie in de bijbel van Thomas a Kempis vergelijken met die in de toegeschreven handschriften valt meteen op, dat die daar nogal van verschilt. Dit kan natuurlijk gedeeltelijk verklaard worden uit het feit dat de bijbel in de eerste helft van de vijftiende eeuw is vervaardigd en dat de toegeschreven handschriften voor het grootste deel na 1450 zijn ontstaan. Helemaal bevredigend is die verklaring echter niet en we moeten dan ook concluderen dat de bijbel van Thomas a Kempis, het enige handschrift met zeker-Agnietenbergse decoratie dat we kennen, geen ondersteuning biedt voor de toeschrijving van de hierboven genoemde en deels afgebeelde handschriften.

Er zijn echter enkele handschriften die wel grote verwantschap met de decoratie in de bijbel vertonen, meer specifiek met de decoratie in deel I en IV. Zo kunnen enkele

abi aliqui uialis fuit. uult
 autē et abi et michi ualis:
 quē remisi tibi. Tu autē illi
 id est mea uiscera suscipe.
 Quē ego uoluerā meā de-
 nere: ut pro te michi mihi
 daret in uisceribus euangelii.
 Sine qualis autē nō michi
 uolui facere: ut ne uelut ex ne-
 cessitate bonū autē esset. sed
 uolūtariū. forsitan enī ideo
 discessit ad horam a te: ut i-
 eternū illi reapes iam non
 ut seruū. sed pro sano hān-
 simū fratre. marime michi:
 quāto autē magis tibi et i car-
 ne et in dño. Si ergo habes
 me locū: suscipe illū sicut
 me. Si autē aliquid uoca-
 uisti tibi aut debet: hoc michi
 puta. Ego paulus scripsi ma-
 ni mea: ego ordian. ut non
 dicam tibi. qd' et respiciam de-
 bes. Ita frater ego te truar i
 dño: ut hāc uiscera mea in do-
 mino. Confidens de obediē-
 tia tua scripsi tibi: scās qm
 et super id qd' dico facies. Si
 nūl autē ex parā michi hol-
 picū. Nam spero p' orātes
 iras donari me uobis. Sa-
 lutate epā frās cōcarpius
 meus in xpo ihu. maris.
 aristarnis. demas. lucas. ad

uiores mei. Gracia dñi uosm
 ihēm cristi cū spū uro amen.
 Expletur epl' ad philanōnem.
 Inap' argu'. i eplam ad hebreos.

N primus dictū est
 aut aplūs paulus in
 hac eplā scribēdo nō
 seruauerit morem suū:
 ut uel uocabit nōis
 sui uel ordinis scri-
 ber dignitatem. Hec causa ē.
 qd' ad eos scribens qui ex ar-
 rāione creditāt q' genitū
 aplūs et nō hebreos: sciens
 quos cor supbiā. suāq;
 hūilitatē in te tēdōtans:
 meriti officij sui uoluit ac-
 ferre. Nam simili modo etiā
 iohānes aplūs p' hūilita-
 tē in eplā sua nomen suū
 eandē rāōne nō paulus. Hāc
 ergo eplā fecit aplūs ad
 hebreos scriptā hebraica lin-
 gua misisse: aut' sentū et or-
 dinē rēnes lucas euangelis-
 ta. post exiliū bā pauli apli
 grego sermone cōposuit eplā
 argu'. Inap' epl' ad hebreos.

Plurimam
 uisq; mo-
 dis olim de
 us loquens
 patribus i
 prophētis:

fragmenten van een missaal met zekerheid worden toegeschreven aan de Agnietenberg²⁷. De gehistorieerde initialen en de miniatuur die deze bladen hebben, zijn vervaardigd door dezelfde meester die in deel I van de bijbel werkzaam is geweest en ook de randdecoratie is identiek aan die in de genoemde bijbeldelen. Een geval apart is een brevier dat in het Windesheimer klooster Corpus Christi in Keulen is vervaardigd voor graaf Moritz von Spiegelberg, kanunnik van de Dom in Keulen²⁸. Dit handschrift is verlucht op dezelfde wijze als de delen I en IV van de Agnietenbergse bijbel: dezelfde randdecoratie met brede staven, die in compartimenten gedeeld zijn, en de dunne met inkt getekende lijn, waaraan op regelmatige afstanden twee- of vijfbladige bloemen met een gouden hartje en groene bladeren vastzitten. Dr. Hermann Knaus heeft, in een artikel dat hij in 1966 publiceerde, aannemelijk gemaakt dat deze verwantschap verklaard kan worden uit het feit dat de Agnietenbergse bijbel al in 1453 in het klooster in Keulen aanwezig was²⁹. Dat klooster werd namelijk in 1451 opgenomen in de Windesheimer Congregatie en de eerste rector en subprior waren kanunniken van de Agnietenberg. Het is waarschijnlijk dat zij de bijbel uit het klooster hebben meegenomen naar Keulen, waar hij als voorbeeld heeft gediend voor in ieder geval één handschrift, het hierboven genoemde brevier.

Besluit

Dat op de Agnietenberg handschriften werden geschreven en verlucht staat buiten kijf. We hebben gezien dat daarover in de kroniek van het klooster mededelingen worden gedaan en bovendien zijn er handschriften bewaard gebleven waar in een colofon meegedeeld wordt dat ze er geschreven zijn. Wanneer we echter de stand van zaken opnemen moet geconstateerd worden dat de invloed en omvang van de productie van het scriptorium van de Agnietenberg in de loop der jaren nogal overschat zijn. Er is een groot aantal handschriften toegeschreven aan dit klooster op gronden die, zoals we hebben gezien, niet altijd even solide zijn en het lijkt dan ook alleszins gerechtvaardigd om bij verder onderzoek naar deze handschriften niet meer uit te gaan van een Agnietenbergse herkomst. Daarmee is misschien een probleem opgelost, maar er is ook een ontstaan: waar komen die handschriften, die onmiskenbaar een zekere verwantschap vertonen, dan wel vandaan?

We moeten niet alleen onderzoek doen naar waar de handschriften vandaan komen, maar we moeten ons ook realiseren dat de handschriften, wat hun herkomst ook mag wezen, wel onderlinge relaties vertonen. Die verwantschap blijkt niet alleen uit de decoratie, maar ook uit de teksten die zijn afgeschreven. De kalenders in de gebeden- en getijdenboekjes lijken zeer op elkaar, en hebben zelfs gemeenschappelijke fouten, waarvan 'Sarijs' (ende mertijn) voor 'Marius ende martha', of 'Marijs ende martha' op 19 januari, 'Lamentijn martelaar' voor 'Laurentijn' op 3 juni en 'Aulaen martelaar' voor 'Aniaen martelaar' op 17 november wel de meest in het oog springende zijn. Ook de teksten van bepaalde psalmen in met name de Lange Kruisgetijden zouden nader bekeken moeten worden. Anders dan andere psalmteksten in de getijdenverklaring van Geert Grote wijken deze namelijk onderling nogal wat af. Waarschijnlijk komt dit voort uit het feit dat van deze psalmen verschillende vertalingen in omloop waren. Onderzocht moet worden of de toegeschreven handschrif-

ten ook in dit opzicht een samenhangende groep vormen, en waar eventuele afwijkingen zich voordoen. Pas na een dergelijk onderzoek kunnen wellicht uitspraken gedaan worden over de aard van de verwantschap van de groep handschriften die steeds aan de Agnietenberg is toegeschreven, en eventueel over de herkomst van deze handschriften.

Noten

* Het onderzoek naar het scriptorium van de Agnietenberg wordt uitgevoerd in het kader van een onderzoeksproject aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

Fotografisch materiaal werd ter beschikking gesteld door dr. A.M. Koldewij (afbb. 1 en 2), dr. Jos.M.M. Hermans (afbb. 3 en 4), Stadtarchiv te Keulen (afb. 5), Universiteitsbibliotheek te Gent (afb. 6) en de Hessische Landes- und Hochschulbibliothek te Darmstadt (afbb. 7 t/m 14).

1. Het *Chronicon Montis Sanctae Agnetis*, uitgegeven door M.J. Pohl, *Thomas a Kempis Opera Omnia* deel VII (Freiburg-Zwitserland 1921) 331-527.
2. 'Een op de Agnietenberg geschreven en gebonden getijdenboekje', in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 86 (1987) 113-125.
3. *Grenzen verleggen*, uitgesproken op 1 mei 1987 te Nijmegen.
4. Jacobus Trajecti alias de Voecht, *Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis*. Uitgegeven door M. Schoengen (Amsterdam 1908) 190-191.
5. K. Grube, *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasterium* (Halle 1886) 97.
6. 'Plures libros pro choro et pro armaria scribi fecit; et nihilominus quia pauperes adhuc erant, aliquos fratres pro pretio scribere ordinavit.'. *Chronica Montis Sanctae Agnetis* 367.
7. P. Verheyden, 'Boekbanden van het klooster op Sint-Agnietenberg te Zwolle', in: *Het Boek* (1933) 23-38.
8. Thans Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, ms. 5855-5861.
9. Namelijk om de handschriften Den Haag, Koninklijke Bibliotheek hs. 133 H 11, Antwerpen, Bibliotheek van het Ruusbroec-Genootschap hs. 1 en Keulen, Historisches Stadtarchiv hs. GB 8 74.
10. Verheyden (1933) 28.
11. Verheyden (1933) 27.
12. Verheyden (1933) 38.
13. A.L. de Vreese, 'Bind- en verluchtkunst van het klooster op Sint-Agnietenberg te Zwolle', in: *Oudheidkundig Jaarboek* 12 (1943) 83-85.
14. De Vreese (1943) 84.
15. Bijvoorbeeld in een artikel in het *Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond* 12 (1959) kol. 289-354, 'Een fraai verlucht Agnietenbergs getijdenboek in het British Museum te Londen', en, in hetzelfde periodiek, 14 (1961) kol. 201-222, 'Een fraai verlucht vroeg-Agnietenbergs getijdenboek in de Albertina te Brussel'.
16. Het handschrift luidt: Ihesus maria agnus/soe wie voer []gura leest [] / en dient xvm durent ier afflates.
17. Verheyden (1933) 31.
18. Het handschrift in Leiden was vroeger in het bezit van G. Hommels in Roodepoort,

- Zuid-Afrika. Het is vorig jaar aangekocht door de Universiteitsbibliotheek te Leiden, waar het de signatuur BPL 3101 heeft gekregen. Zie over dit handschrift A.M. Koldewij, 'Een op de Agnietenberg geschreven en verlucht getijdenboekje', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1987) nummer 3, 113-125.
19. D. van Heel O.F.M., *Middeleeuwse handschriften op godsdienstig gebied in het bezit van de Bibliotheek der Gemeente Rotterdam* (Rotterdam 1948) 145-149.
 20. Signaturen zijn 76 G 28 en 130 E 20.
 21. P. Verheyden, 'Noord-Hollandse boekbanden', in: *Het Boek* (1952-54) 197-239, vooral 210-239.
 22. Namelijk de handschriften Amsterdam, Universiteitsbibliotheek V B 10; Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I 1656-58, 4585-87 en 5855-61; Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek 324; Deventer, Stads- en Atheneumbibliotheek 10 V 3; Gent, Universiteitsbibliotheek 1448; 's Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek 75 E 10; Parijs, Bibliothèque de l' Arsenal 258.
 23. Gent, U.B. hs. 1448.
 24. Signatuur hs. 75 E 10.
 25. Thans Darmstadt, Hessische Hochschul- und Landesbibliothek ms. 324.
 26. *Chronica Montis sancte Agnetis*, 466.
 27. Namelijk drie dubbelbladen, bewaard in het museum Mayer van den Bergh in Antwerpen en een canonplaat, huidige bewaarplaats onbekend, in 1959 in een kunsthandel in New York. Zie over deze fragmenten G.I. Lieftinck, 'Windesheim, Agnietenberg en Mariënborn en hun aandeel in de Noordnederlandse boekverluchting', in: *Dancwerc. Opstellen aangeboden aan prof. dr. D.Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag*. (Groningen 1959) met name 200-203.
 28. Dit handschrift bevindt zich in de Thüringische Landesbibliothek Weimar, signatuur Q 57^b. In het colofon wordt de naam van de kopiist vermeld: broeder Johannes Guede von Essen uit Braunschweig, kanunnik in het klooster Corpus Christi in Keulen. Ook het jaar waarin het handschrift is vervaardigd wordt genoemd, 1453.
 29. H. Knaus, 'Windesheimer und Fraterherren. Zwei Kölner Skriptorien des 15. Jahrhunderts', in: *Gutenberg Jahrbuch* (1966) 52-64.

Everhardus Schuttenius (± 1595-1655)

De eerste vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie in Zwolle

W.J. op 't Hof

1. Gereformeerd Piëtisme

In het veelkleurig proces van de Reformatie in de Noordelijke Nederlanden kan tegen de jaren zeventig in de zestiende eeuw het Calvinisme worden onderscheiden.¹ Deze stroming ontwikkelde zich, vooral door de enorme toevloed van Zuidnederlandse, calvinistische vluchtelingen sinds 1577 tot de heersende geestesrichting binnen het Nederlandse Protestantisme en binnen de Nederlandse Kerk. Het Calvinisme kende echter op zijn beurt ook weer varianten. Een hiervan was het Piëtisme, dat in reactie op heersende wantoestanden en misvattingen met profetische bezieling aandrong op de innerlijke beleving van de gereformeerde leer en - harmonisch hiermee verbonden - ijverde voor de radicale heiliging van alle levensgebieden.

Overeenkomstig de aard van het Calvinisme manifesteerde het Piëtisme zich internationaal. De nationale verschijningsvormen hebben in de kerkhistorische literatuur soms afzonderlijke benamingen ontvangen. Zo wordt het Piëtisme in de Angelsaksische wereld omschreven als *piëtistisch Puritanisme* en is *Nadere Reformatie* de term voor het Piëtisme in de Nederlanden. Zelf geef ik er de voorkeur aan om de Nadere Reformatie in die zin van het Nederlandse Piëtisme te onderscheiden, dat met de laatste term een brede stroming wordt bedoeld, terwijl het eerste begrip een beperkte groepering of beweging binnen die stroming aangeeft. De Nadere Reformatie wordt dan gevormd door het samenstel van piëtistische verbanden tussen Nederlandstalige piëtisten binnen de Gereformeerde Kerk. Anders geformuleerd: de Nadere Reformatie is de groepering van Nederlandstalige piëtisten binnen de Vaderlandse Kerk. Bij het Nederlands Piëtisme behoeft er geen verband te bestaan tussen de huldigers van de piëtistische opvattingen.

Op grond van het feit dat met ingang van 1588 jaarlijks regelmatig geschriften van volledig of gedeeltelijk piëtistische aard in de Nederlandse taal verschenen, gecombineerd met het gegeven dat in het genoemde jaar de uitgave van de veelvuldig herdrukte en invloedrijke Nederlandse vertalingen der werken van de Franstalige en in de Nederlanden werkzame piëtist J. Taffin² een aanvang nam, kan men het jaar 1588 als het geboortjaar van het Nederlandse Piëtisme beschouwen. Het beginjaar van de Nadere Reformatie als het netwerk van piëtistische contacten binnen de Gereformeerde Kerk kan op 1608 worden gesteld. Toen immers verschenen de eerste piëtistische geschriften van de vader der Nadere Reformatie, W. Teellinck³.

2. Piëtisme in Zwolle

Met name de laatste jaren is er sprake van een bloeiende bestudering van het Nederlandse Piëtisme. De aard van dit onderzoek varieert sterk. De biografische en de stroming-historische, alsmede de literair-historische aanpak hebben oude papieren. Ruim een kwart eeuw geleden is het thematisch onderzoek op gang gebracht. Daarna hebben de bibliografie en de boekgeschiedenis zich een vaste plaats verworven, terwijl tegenwoordig de filologie en de mentaliteitsgeschiedenis ook hun rol opeisen. De regionaal-historische benaderingswijze is tot nu toe slechts één keer en nog wel op een zeer voorlopige wijze in praktijk gebracht⁴, terwijl de lokale geschiedenis geheel aan de aandacht is ontsnapt⁵.

Dit artikel is bedoeld als een eerste aanzet tot beschrijving van het Piëtisme in het algemeen en van de Nadere Reformatie in het bijzonder in de hoofdstad van Overijssel. Bij mijn weten is er in het verleden één artikel verschenen dat in dit raam past: G.T. Hartong schreef in 1984 over *Wolterus ter Burgh, schoolmeester en koster te Zwolle*⁶. Het lokale aspect behoorde echter niet tot de doelstellingen van deze auteur. In dit artikel wil ik de aandacht vestigen op de (chronologisch) eerste pië-tisten: Everhardus Schuttenius.

3. Schuttenius' levensloop

Zwolle en Everhardus Schuttenius vormen als het ware een eenheid. Zo'n driekwart van zijn leven heeft hij in de IJsselstad doorgebracht. Geboortig van Zwolle heeft hij in deze stad de Latijnse school bezocht⁷. Op 18-5-1612 werd hij als student in de filosofie ingeschreven aan de universiteit te Franeker⁸. Zijn studie werd bekostigd door de magistraat van zijn geboortestad⁹. Aangezien de beurzen voor de theologische studie meestal gegeven werden aan zonen van predikanten of van overheidsdienaren, kan Schuttenius' vader gevoegelijk in de kring van de laatstgenoemden worden gezocht¹⁰.

Aan het eind van zijn studietijd werd Schuttenius met een onverkwikkelijke zaak geconfronteerd¹¹. In 1619 viel er vanuit de bekende Nationale Synode van Dordrecht de verdenking op hem van onzuiverheid in de leer. Namens de provinciale synode van Overijssel ondervroegen op 11-2-1619 te Zwolle de Deventer predikant en dichter J. Revius¹² en de Zwolse predikant V. Petri in aanwezigheid van een andere Zwolse predikant J. Wedaeus hem ten scherpste op de punten die de sociniaanse, vorstinaanse en remonstrantse theologie betroffen. Dit onderzoek had voor hem een tamelijk gunstige uitkomst. Wel werd hem voor alle zekerheid opgedragen zijn gevoelens betreffende de twistpunten op papier te zetten en op de volgende vergadering van de gedeputeerden der synode in te leveren. Nadat hij dit op 5 maart had gedaan en het geschrevene tot volle tevredenheid mondeling had toegelicht, wisten de synodale gedeputeerden niet

'... waerom gemelte persoon, synde van goede getuichenisse, geleertheyt ende gaven, wt den kerckdienst soude geweert worden.'¹³

Kort hierop werd hij predikant te Oldemarkt, IJsselham en Paaslo. Op 15 april werd hij als zodanig door de classis Vollenhove aangenomen¹⁴.

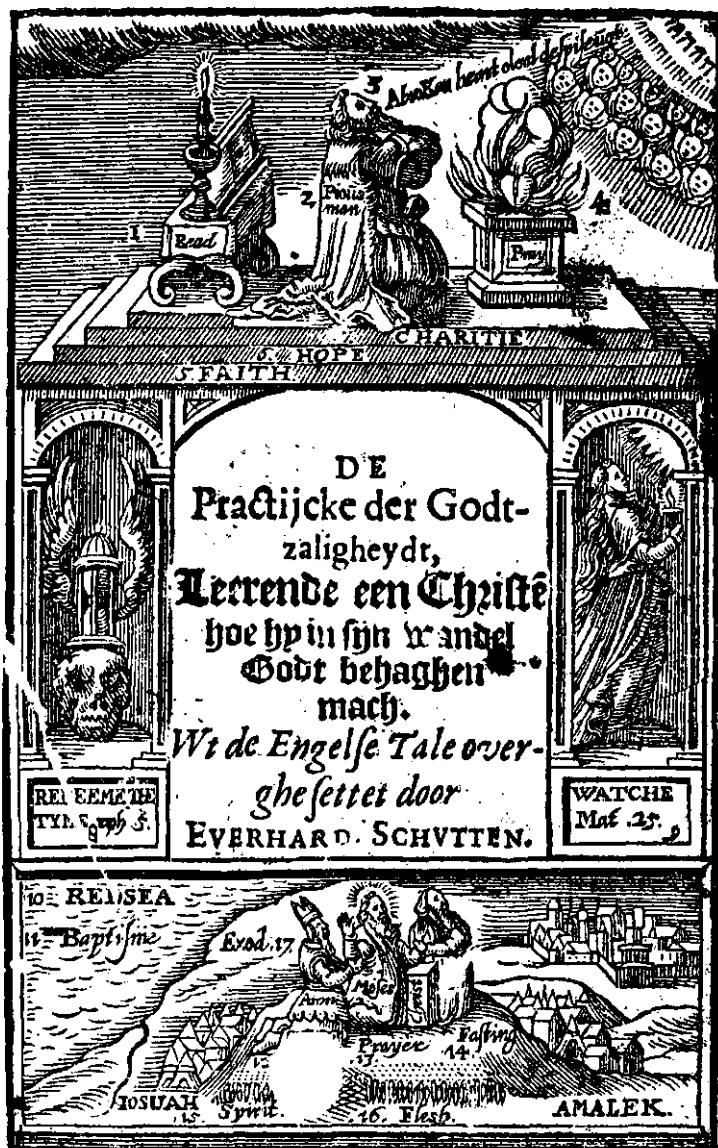
In 1625 verwisselde Schuttenius Oldemarkt voor zijn geboorteplaats Zwolle, waar

hij 700 gulden per jaar ging verdienen¹⁵. Hier werd hij op 29-1-1625 door Petri als vierde predikant bevestigd¹⁶. Het aannemen van dit beroep was een logisch gevolg van het feit dat hij op kosten van het stadsbestuur van Zwolle had gestudeerd. Predikanten wier studie door een stadbestuur was betaald, waren namelijk verplicht een beroep naar die desbetreffende stad te volgen. Van Schuttenius' kerkelijke activiteiten in breder verband is bekend dat hij in 1630 samen met Revijs als gedeputeerde van de Overijsselse synode een bijeenkomst bijwoonde van de afgevaardigden van alle provinciale synoden, die in Den Haag was belegd ten einde te verhinderen dat de arminiaanse partij steeds meer de kop op zou steken¹⁷.

Op kosten van de classis Zwolle werd in 1636 door Jan Gerritsz. en Frans Jorrijaensz. te Zwolle gedrukt en uitgegeven *Nederlantsche Belydenisse des Geloofs Canons des Synodi van Dordrecht Nederlantsche Kercken-ordre Ende Houwlijckx-ordre der Kercken van Overijssel*. Schuttenius schreef hiervoor een acht pagina's tellende opdracht aan allerlei burgerlijke bestuursorganen binnen de provincie Overijssel, die één grote verdediging van de belijdenisgeschriften en met name van de Dordtse Leerregels vormt. De magistraat van Kampen beloofde hem op 25-5-1636 hiervoor met 25 gulden¹⁸.

In 1645 en in 1649 maakte Schuttenius als correspondent van de synode van Overijssel die van Zuid-Holland mee¹⁹. Dertig jaar is Schuttenius in zijn vaderstad als dienaar des goddelijken Woords werkzaam geweest. Gezien zijn inzet en capaciteiten kan het niet anders of hij heeft grote invloed op het Zwolse geestelijke leven uitgeoefend. Behalve de ambtelijke werkzaamheden gingen hem de jeugd en het onderwijs zeer ter harte. Nadat de kerkeraad er tien jaar lang tevergeefs bij de plaatselijke overheid op aangedrongen had om de vele wantoestanden op de Latijnse school op te ruimen, werd tenslotte in 1635 een door Schuttenius ontworpen schoolreglement goedgekeurd en van kracht. Ook maakte Schuttenius zich verdienstelijk voor de zogenaamde kleine scholen. Hier voerde hij voor de groten de Heidelbergse Catechismus en voor de kleinen een samenvatting hiervan, het Kort Begrip, als leerstof in²⁰. Op 2-6-1642 kwam hij in de kerkeraad met voorstellen aangaande de catechisatie, die de goedkeuring konden wegdragen. In verband hiermee werd toen tevens besloten tot een speciale uitgave van de Catechismus, die door Schuttenius bezorgd zou worden²¹. Ruim een half jaar later, 8-2-1643, viel in de kerkeraad het besluit om zo spoedig mogelijk een begin te maken met catechisatie voor de jongere jeugd na afloop van de zondagmiddagprediking. Dat ook hiervoor uiteindelijk Schuttenius verantwoordelijk was, mag worden opgemaakt uit het feit dat door hem de daarop betrekking hebbende artikelen waren opgesteld. Er werd besloten deze aan de magistraat voor te leggen met het verzoek ze te laten drukken²². Blijkbaar hadden Schuttenius en zijn medekerkeraadsleden niet veel vertrouwen in het godsdienstonderwijs op de scholen.

Dat Schuttenius landelijke bekendheid en waardering genoot, blijkt uit het feit dat hij een paar vererende beroepen ontving. In 1630 beriep de zojuist gevestigde gemeente van 's-Hertogenbosch hem. Eerst na lange tijd bedankte hij²³. Een jaar daarop volgde de gemeente van Rotterdam. Niet alleen hechtte de burgerlijke regering van die stad haar volledige goedkeuring aan het beroep, maar zelfs ging dit

TOT AMSTERDAM,
 By Jan Marcusz. Boeckverkoper/ wo-
 nende op de Dams-sluyt/ in de beslagen
 Appel. Anno 1626.

15. Frontspice van L. Bayly, *De practycke, etc.* vertaald door Schuttenius (1620).

D E
P R A C T Y C K E

OF

**Oeffeninghe der Godtzaligheydt/
Leerende een Christen Menschē/hoe hy
in syn wandel van syn gantsche leven
Godt behagen mach.**

Beschreven in de Engelsche Tale van den
Eerweerdigen Vader in Godt,

D. D. LODOWYCVM BAYLY,

Bisschop van Bangoor in
Engelandt.

*Ende nu in onse Nederlandtsche sprake
Overghesettet, door*

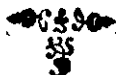
EVERHARDVM SCHVTTENIVM;

Dienaer des Godtlycken Woordes tot Oldemarckt,

Ysselham ende Paeslo, in het Sticht van

Over-Yssel.

**Een zeer profytelyck Boeckken / ende om spnet tref-
felyckheyt willen / tien mael in Engelandt
berdyckt.**

Ghedruckt tot Steenwijk, by Doeye Iansz. VValles.

**Woo? Jan Marcus/Boeckverkoper/wonen-
de t Amsterdam op de Dams-sluyt/in de
hessagen Bybel / Anno 1620.**

wegens de problematische relatie tussen de overheid en de kerkelijke gemeente in Rotterdam vergezeld van een aanbeveling van de Prins en van de Staten van Holland²⁴. Een beroep naar de hoofdstad des lands nam een minder gunstige wending, daar de burgerlijke overheid van die stad het belette²⁵.

Nadat Schuttenius, die zwak van gestel was²⁶, zondagsmorgens 25-1-1655 op de kansel van de Broerenkerk een beroerte had gekregen, waarbij hij zijn verstand en spraak verloor, werd hij op een stoel naar zijn huis gedragen, waar hij twee uur later de laatste adem uitblies.²⁷

Schuttenius was vóór 1625 in het huwelijk getreden met Sibilla (Bieltien, Beeltjen) Arents: als zijn vrouw deed zij op 24-12-1624 in Zwolle belijdenis²⁸. Sibilla was uit de sociale toplaag van Steenwijk afkomstig²⁹. Haar vader Jan Arents was burgemeester en haar moeder Fennighjen ten Tooren was op haar beurt weer een dochter van burgemeester Lucas ten Tooren en Hendrickjen Mylsten (Middelsten). Van deze laatste had Sibilla een grafplaats in de Michaelkerk gekregen, die zij op 6-5-1626 verkocht aan Johanna van Oosterderp³⁰. Door zijn huwelijk raakte Schuttenius geparenteerd aan verscheidene predikanten. Sibilla's oom en burgemeester van Steenwijk Berent ten Tooren was getrouwd met Anneghjen, een dochter van dominee H. Avercamp en een zuster van dominee F. Avercamp. Sibilla's zuster Claesjen trouwde met de in 1650 te Diever staande predikant M. Cornelius.

In de periode 1625-1635 zijn er tien kinderen uit het huwelijk van Everhardus en Sibilla gedoopt, van wie diverse met dezelfde naam³¹. Het in die tijd gebruikelijke leed van de jonge-kindersterfte ging derhalve het gezin van Schuttenius niet voorbij. Een der dochters trouwde met de legerofficier J. Liens³².

4. Schuttenius' piëtistisch puritanisme

De geschriften van Schuttenius wijzen uit dat hij gedurende zijn gehele leven in zeer sterke mate onder invloed van het piëtistische Puritanisme heeft gestaan. De ideeënwereld van deze stroming heeft hem blijvend gevormd en bepaald.

Het oudste geschrift van Schuttenius is een vertaling naar het Engels uit 1620: L. Bayly, *De practycke ofte Oeffeninghe der Godtzaligheydt/Levende een Christen Mensch/ hoe hy in sijn wandel van sijn gantsche leven Godt behagen mach*, gedrukt te Steenwijk bij Doeye Iansz. Walles (zie afb. 15-16). Hiermee sloot Schuttenius aan bij een reeds meer dan twintig jaar oude vertaltraditie. De opdracht zoals die in de eerste druk van dit geschrift voorkomt, is door de vertaler op 20-10-1620 te Oldemarkt geschreven en is door hem gericht aan F. Dorvillius en aan de Schotse cavalerie-luitenant H. Montgomeri. Van deze laatste geeft hij het loffelijke getuigenis:

'Ende niet anders heeft oock uw E.D. Hugo Montgomeri onder myne Lantslieden beroemt ende wel befaemt gemaect/als dat Godtzalige Patroon uwes E. Godtvruchtighen levens/daer van alle de gene ghetuychenisse kunnen gheven/die met my uwe Godt-ijverighe wandel daechlijcx aenschouwen moghen/alsoo dat ick van uwe E. niet anders als eenen anderen Cornelius (die Godtzalich ende godtvruchtich met sijn gantsche Huysgezin was) maken kan.'

In de opdracht klaagt Schuttenius erover dat men van God een slaaf en van de duivel en de wereld een heer heeft gemaakt. Er is wel veel Christendom, maar het is veelal

naam- en schijnchristendom, waarbij wel het verstand maar niet het hart is betrokken. De praktijk der godzaligheid is daarom als de kunst aller kunsten uitermate dringend gewenst. De vertaler geeft te kennen dat hij zelf in Engeland is geweest. De vertaling is verrijkt met een aanbevelend sonnet van de drukker, uitgever en dichter Z. Heyns, die sinds 1605 in Zwolle zijn domicilie had³³.

Bayly's boek ging ook in het Nederlands grif van de hand. Reeds in 1628 bleek een vijfde druk noodzakelijk te zijn. Schuttenius veranderde in deze editie het adres van zijn opdracht in die zin dat hij de Engelse legerkapitein T. Holles³⁴ de plaats van de inmiddels overleden Montgomeri liet innemen. Als de reden van zijn nieuwe keus geeft hij op:

'... overmits ick aen uwe Ed: een gelijk exemplae ende voorbeeldt der ware Christelijcke Godtsaligheyt gesien ende gevonden hebbe³⁵.'

In deze vijfde druk voegde de vertaler bij de opdracht een voorrede. Nadat hij hierin aangegeven heeft dat hij deze vertaling direct na zijn terugkomst uit Engeland had gemaakt, noemt hij als de aanleiding tot deze voorrede de tweeledige kritiek die er op Bayly's werk werd uitgeoefend. Allereerst waren er die vonden dat hierin te veel op goede werken wordt aangedrongen; vervolgens vonden sommigen de hierin voorgestane sabbatheiliging te streng en te Joods. Net voordat Schuttenius de voorrede schreef, was hem een boekje overhandigd waarin de auteur vele godzalige schrijvers, onder wie Bayly, bestrijdt met de aantijging dat zij de vrijheid der christenen op het punt van het onderhouden van de sabbat veranderen in een Joodse slavernij. Van beide beschuldigingen spreekt Schuttenius de auteur van dit werk vrij. Er kan geen enkele pelagiaanse, semi-pelagiaanse, papistische of remonstrantse dwaling in dit bewuste boek worden gevonden. Degenen die Bayly inzake de sabbat tegenstaan, beschuldigt Schuttenius ervan dat zij de christenen tot libertijnse vrijheid en ongebondenheid brengen; in dit geval kan men ook de overheid, die dikwijls de ergste ontheiliger van de sabbat is, niet vermanen. Hij noemt het vierde van de Tien Geboden zelfs het grootste en het allernoodzakelijkste gebod.

Het geschrift zelf kan worden getypeerd als een handboek van zowel de in- als de uitwendige aspecten van de puriteinse vroomheid. Schuttenius' eersteling maakte in de zeventiende-eeuwse Nederlanden een opgang als geen andere vertaling van een puriteins werk. In het totaal zijn er niet minder dan 49 drukken bekend.

De tweede publikatie van Schuttenius' vertalershand betreft eveneens een uit het Engels overgezet piëtistisch-puriteins geschrift: J. Hall³⁶, *Contemplationes Sionis. Dat is: Heylighe aenschoueinghen ende bedenckinghen over de voornaemste passagien/ ende plaatsen der Heyligher Schrifture* (zie afb. 17). Deze vertaling zag in tien afzonderlijk uitgegeven delen het licht³⁷. De eerste zeven delen bevatten de overdenkingen over het Oude Testament, de laatste drie boeken gaan over het Nieuwe Testament. Slechts van de helft van het totale aantal delen zijn op dit moment exemplaren bekend: het eerste en het tweede boek over het Oude Testament, respectievelijk in 1624 en in 1626 uitgegeven, en de drie delen over het Nieuwe Testament, die achtereenvolgens in 1634, 1635 en 1636 het licht zagen.

CONTEMPLATIONES SIONIS.

Dat is:

**Heylighe aenschou-
winghen ende bedenckinghen**

over de voornaemste passagien/ende
plaetsen der Heyligher Schrif-
ture.

In verscheyden Rol-boecken

Door den diep-sinnigen / spreuc-

rijcken ende enghels-ghestigen Engell-

man D. JOSEPHVM HALLIVM twel eertijdes be-
schreuen/ende die noch beschreuen werden.

Nu tot profijte van onse Nederlantse

SION voor alle Godt-bijchtighe ende schrif-
tuer-gierighe lezers/

Door EVERHARDVM SCHVTTENIVM

V. D. M.

Vertaelt.

Het eerste deel van het eerste Rol-boeck,

t'AMSTERDAM.

By Hendrick Lourensz/ Boeck-vercooper opt Water-
int Schrijf-boeck, 1624.

18. Frontspice van J. Hall, *Contemplationes Sionis*, vertaald door Schuttenius (1642).

Het is een aardige bijzonderheid dat bekend is hoeveel een koper in 1628 voor het eerste en het tweede deel moest neertellen: respectievelijk zes en vijf stuivers. Deze prijzen wijzen op een oplage die groter was dan normaal³⁸.

Het eerste van de tien delen droeg de vertaler uit dankbaarheid op aan de magistraat van Zwolle. In deze opdracht, die hij op 2-6-1624 in Oldemarkt opstelde, spoort hij de burgerlijke overheid aan tot het lezen van Gods Woord. Zijn klacht luidt:

'wy willen de name hebben dat wy ghereformeerde Christenen zijn/ maer nu ons de middelen door die diere ende getrouwe instrumenten Godts gewesen zijn/ nu hebben wy een walginge daer aen!

Tegen het einde van de voorrede die op de dedicatie volgt, doet Schuttenius een uiterst interessante mededeling:

'Wanneer ic sien sal/ dat u.l. aen dit eerste *stucxken* een *vermaec* ende *smaeck* krijgen sal/ so beloove ic u.l. met den eersten de nae volgende *stucken* ende *boecken* over de H. schrifture/ want gelijc my den seer treflijcken autheur geschreven heeft/ so is sijn E. al gecomen tot de tijden van den Propheet Elisaus toe: over het N.T. is hy gecomen tot den Hooftman over hondert ende sijn uytnemende geloove. Deze alte-male ende so verre den autheur / die noch door Godts genade int leven ende geson-theyt verlenen sal/ tot uwen dienste ende voordeel mede te deelen: jae so ick het vermercken can/dat dit altemael u.l. aengenaem sal zijn/so pooge ick door Godts genade eenige wijder aenmerkingen/doch met oorlof van den Autheur/daer by te voeghen.'

Eerst twee jaar later verscheen het tweede deel, opgedragen aan de gedeputeerden van de Staten van Overijssel: S. Rengers ten Berge, dijkgraaf van Salland; R. van Ittersum tot Nyenhuys, drost van Twente; B. Sloeth, rentmeester-generaal van Vollenhove; W. Marrienborch, burgemeester van Deventer; E. van der Cuerbeke, burgemeester van Kampen; W. van Ittersum, burgemeester van Zwolle³⁹. Kenmerkend is hierin de volgende passage over de Bijbel:

'... wanneer alle *Souvereynen* ende *Overheden* dit selve boec in plaetse van eenen Griecschen *herodoto* ofte *Hemero*, van eenen Latijnschen *Livio* ofte *Salustio*, van eenen Italiaenschen *Iovio* ofte *Machiavello* lasen, men soude bevinden, dat sylieden een vele Godsaliger, wijser, rechtveerdiger ende gelucksaliger regieringe over hare Ondersaten hebben konden, als tot noch toe by velen niet gevonden wert.'

Een van de volgende vijf delen is door Schuttenius aan de magistraat van Kampen opgedragen en is in 1631 op de markt gekomen. Het genoemde overheidsorgaan besloot op 13-4-1631 Schuttenius voor zijn dedicatie met vijftig gulden te belonen⁴⁰.

De van 26-1-1634 daterende en in Zwolle geschreven opdracht van het achtste deel heeft Schuttenius gericht aan Anna Maria van Voorst tot Beerse en aan Catharina van Eck, de vrouw van luitenant-kolonel T. Holles. In deze dedicatie geeft hij te kennen dat hij de delen over het Nieuwe Testament aan vrouwen wil opdragen, in tegenstelling tot de boeken over het Oude Testament, waarvan mannen en overheidsinstanties de gedediceerden waren. Evenals andere piëtisten geeft hij derhalve blijk van een in die tijd opmerkelijke hoogachting voor en waardering van vrouwen. De opdracht van het negende deel, die de vertaler op 24-9-1635 te Zwolle

neerstelde, is gericht aan Anna Beninga tot Grimmersum, de vrouw van H. Bentina, drost van Salland en aan Maria van Voorst tot Hagenvoorde, echtgenote van R. van Ittersum tot Nyenhuys, drost van Twente. De reden dat Schuttenius hen koos, is gelegen in:

'... de grootste lust ende liefde, dewelcke uwe Wel-Ed: beyde tot alle soodane Schriften ende Tractaten hebben, dewelcke nae de ware Godsalicheyd smaecken, ende die seer aengenaem ende stichtelijck zijn te lesen.'

Het tiende deel droeg Schuttenius op 5/15-2-1636 te Zwolle op aan Johanna van Doorninck, echtgenote van S. van Haersolte, landrentmeester van Salland en gedeputeerde naar de Staten-Generaal; aan Jella van Laeuwijck, getrouwd met R. van Haersolte, commissaris van Overijssel en lid der Staten van deze provincie⁴¹; aan Elisabeth van Haersolte, de eega van wijlen R. Lindeley, kapitein in het Engelse regiment van Sir E. Harwood. De laatste drie delen zijn alle in Zwolle gedrukt: de uitgave van 1634 door Gerritsz., woonachtig in de Dieserstraat en de edities van 1635 en 1636 door Gerritsz. en Jorrijaensz.

De inhoud van *Contemplationes Sionis* bestaat uit bondige en stichtelijke uitleg van de heilige Schrift. In 1642 kwamen deze tien boeken tezamen met andere vertaalde geschriften van Hall onder dezelfde titel in folio uit (zie afb. 18). Ook deze uitgave werd te Zwolle door Gerritsz. en Jorrijaensz. ter perse gelegd. Schuttenius schreef op 15/5-1-1642 te Zwolle voor de meditatie over het Oude Testament een nieuwe opdracht. Dit keer waren de Staten van Overijssel de geadresseerden. Deze dedicatie wordt gevolgd door een voorrede van Schuttenius en door twee lofdichten: een van Schuttenius' collega in Zwolle J. Tichlerus en een van J.H.S. Deze letters staan voor Joost Harmans Schoolmeester, werkzaam te Zwolle⁴². De overdenkingen over het Nieuwe Testament worden voorafgegaan door een te Zwolle op 28/18-2-1642 geschreven opdracht van Schuttenius aan de magistraat van Rotterdam, waarin hij zijn erkentelijkheid betuigt voor het in 1631 op hem uitgebrachte beroep.

Enige van de in deze editie voorkomende andere geschriften waren eveneens door Schuttenius naar het Engels vertaald: *De konst der Godtlijcke meditatie: Een klare ende eenvoudighe verklaringhe over het Hooge-Liedt Salomons en Geen pays met Roomen*. Het eerstgenoemde werkje beschrijft de techniek van het mediteren als onderdeel van de praktijk der godzaligheid. In het tweede geschriftje wordt het Hooglied op korte en piëtistische wijze uitgelegd. Het derde werk laat de onoverbrugbare kloof tussen Rome en Reformatie zien en verzet zich tegen iedere stap die door de kinderen der Reformatie in de richting van de antichrist wordt gedaan. De foliant uit 1642 werd door vier heruitgaven gevolgd.

Het laatste geschrift van Schuttenius, dat in 1643 verscheen, was evenals diens eerste werk een vertaling uit het Engels van een piëtistisch-puriteins werk, dit keer van J. Preston⁴³: *Het Nieuwe Verbondt*. Schuttenius droeg deze vertaling op aan de Engelse koopman W. Cranmer en aan de gehele generaliteit van de compagnie der Engelse kooplieden te Rotterdam. In deze dedicatie van mei 1643 zet hij uiteen dat datgene wat de heidense filosofen hebben gezegd, namelijk dat de zelfkennis het hoogste goed is, slechts ten dele waar is. Immers, de rechte zelfkennis komt voort uit een

H E T
Nieuwe Verbondt /
O F T E
De Portie ende Deel der Heylighen.

Dat is:

Een Tractaet verklarende ofte nytleggende,

- I. De Algenoeghsaemheyt Godts.*
- II. De Oprechtigheyt des Menschen.*
- III. Het Verbondt der Ghenade.*

Verhandelt in veerthien Sermoenen oft Predicationen over
de woorden Genes. 17. vers. 1. 2.

Waer by noch gevoeght zyn vier Predicationen over de woorden Eccles. 9. vers. 1. 2. 11. 12.

Dooz den getrouwenen weerdigen Dienaer Jesu Chrijsti/Iohannes Preston;
Dacter in de Godheyt / ordinaris Prediker van zyn Majesteit van Engelandt,
Meester ofte Regent van Emmanuels Colleg'e, in Cambriz. ende dooz een tijt lang Predikant
van Lincolnes-Inne gheleest / in Engels bescreven.

Ende nu in onse Nederlantfche Tale, door het ernstige versoeken van eenighe
Godvruchige over-ghelen.

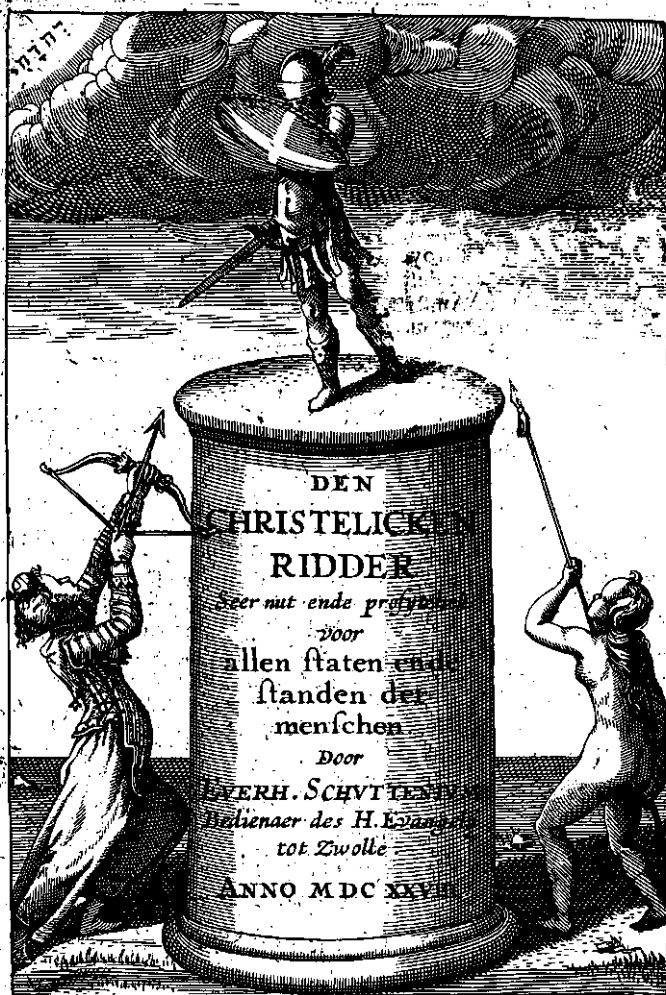
Door EVERH: SCHUTTENIUM, V.D.M.

De Sebensse Editie: vernieuwt ende verbeteret.

A. J. H.

t' Amsterdam, By Baltus en Iohannes de Wild', ober de Wyntse-stups / anders
genaemt de Een-hooijs-stups / Anno 1660.

GEDRVCT TOT ZWOLLE .
By Frans Ioriaensz. boeck-drucker.

AMSTELREDAM,

Door Hendrick Laurensz Boeck-vercooper
oijt Water int Schuyf-Boeck / 1629.

20. Frontspice van Schuttenius, *Den christelicken ridder*, etc. (1629).

rechte Godskennis. Deze laatste wordt terecht de kern, het merg, de grondslag, het hart, ja de ziel van de christelijke religie genoemd. Zij bestaat niet '... in een puyre en bloote Contemplatie, gelijk soodanighe *Contemplative* kennisse van *Godt* ende syne *eyenschappen*, als ook *werken* ons de Scohlastike Doctoren in het *Pausdom*, als ook niet weynige ander *Theologanten* ofte *Godts-geleerden* hebben beschreven en naegelaten, maer is oock een *Operative* of werck-dadige *kennisse*, die altijd de rechte *practijcke* daer van met haer vergeselschap heeft, so dat se niet alleene in de *harsenen*, maer oock in het *herte*, niet alleene in de *mond*, maar oock in het *leven* bestaet'⁴⁵.

Met volledige instemming verhaalt Schuttenius

'... dat de niet minder Godvruchtige, als geleerde Gods-Geleerde *D. Amesius Engelman p.m.* de welcke in sijn leven een treflik *Voorstander* van dese gesonde *kennisse* en *leere* is geweest, ende oock godsaliglijck sijn leven by uwe E.W., tot *Rotterdam* geeyndigt heeft, de *Theologie* van onse Christelijcke *Religie* liever een *Theozoiām*, of *Theurgiam*, dat is, een *kennisse*, niet soo seere om *van Goode wel te spreken*, als een *kennisse*, om *gode wel te leven*, ende *nae sijnen wille te doen* genoemd heeft.'

De gebruikelijke indeling van de theologie in theoretische en praktische theologie behoeft op zichzelf niet verkeerd te zijn, maar heeft wel sommigen tot het misverstand geleid dat er onderdelen in de theologie zouden zijn die uitsluitend theoretisch zijn. Daarentegen is het echter zo

'... dat wy het minste niet en konnen van *Godt* lesen, weten en gelooven, of het moet ons datelijck tot dese of gene *practicale Nutticheyt* en *Oeffeninghe* der *Godtsaligheit* dienstich en oorbaerlijck wesen.'

Vele geleerde en godzalige theologen hebben zowel in geschriften als in predikaties de theologie op deze praktikale wijze beoefend, van wie

'... sonder flatterye gesproken, die *Engelsche* Theologanten, die in dese laetste Eeuwe geleefd hebben, en als noch leven, wel den meesten lof ende prijs verdienen, gelijk hare geleerde ende godtvruchtige *Schriften*, die nu ende dan in 't licht komen, seer treflijk te kennen geven, en ook vele van de selvige godvruchtige *Schriften* en *Tractaten* in onse *Nederlantsche*, als oock andere *talen* overgesett worden.'

Schuttenius heeft Prestons werk op verzoek van de in Rotterdam woonachtige en met Cranmer goed bevriende, Engelse koopman J. Quarles⁴⁶ in het Nederlands vertaald. Hoewel hij weinig lust had zijn tijd aan vertalen te besteden, heeft hij dit verzoek, waarbij ook de in Delft wonende, godzalige Engelse legerkapitein H. Hexham zijn bijzondere ijver heeft aangewend, niet willen afslaan.

Dit geschrift bestaat uit veertien preken over Genesis 17:1-2, waarin drie grote thema's worden behandeld: 1. de algoeegzaamheid Gods; 2. de oprechtheid des mensen; 3. het verbond der genade. De preken ademen de geest van het piëtistische Puritanisme. Deze vertaling van Schuttenius rolde zevenmaal van de pers (zie afb. 19).

5. Schuttenius' piëtisme

In 1628/1629 zag het eerste deel het licht van wat als Schuttenius' hoofdwerk mag worden beschouwd: *Den christelicken ridder, seer nut ende profytelicke voor alle*

staten ende standen der menschen. (Zie afb. 20). De oorspronkelijke titelpagina, met het jaartal 1628, vermeldt dat dit boek door Jorrijaensz. te Kampen werd gedrukt. In 1629 was deze drukker naar Zwolle verhuisd. De titelpagina werd dienovereenkomstig gewijzigd. Tien jaar later, in 1638, verscheen het tweede deel, te Zwolle gedrukt door Gerritsz. en Jorrijaensz.

Het eerste deel droeg de auteur op 26-9-1628 te Zwolle op aan Frederik Hendrik als opperbevelhebber van de land- en de zeemacht. De eerste reden hiervan is volgens zijn zeggen in de dedicatie dat in dit geschrift de staat van de kerk en van de kinderen Gods wordt voorgesteld bij gelijkenis van een oorlog. De tweede reden is dat Schuttenius met dit boek de grote en gruwelijke zonden wil aanwijzen die onder de soldaten die christenen willen worden genaamd, heersen, zoals vloeken, zweren, godslasteren, zuipen, vreten, hoererij, overspel, stelen en moorden. Tevens wil hij laten zien op welke wijze de genoemde zonden tijdig kunnen worden weggenomen. Het is zover gekomen dat een soldaat die dit goddeloze leven niet wil leiden, niet voor een dapper en goed soldaat wordt gehouden en door iedereen wordt bespot en uitgelachen. De toorn van God hierover kan niet uitblijven. Aangezien de genoemde goddeloosheden onder personen van allerlei maatschappelijke standen voorkomen, heeft Schuttenius niet één stand gespaard. De eigenlijke aanleiding tot het schrijven van dit geschrift ligt in de vraag van enige godzalige kapiteins en officieren een geschrift te schrijven waardoor vele soldaten in het hart zullen worden getroffen, zodat zij zich van hun goddeloze leven zullen bekeren.

Door diverse personen hiertoe aangespoord draagt Schuttenius dit geschrift op aan Frederik Hendrik met het verzoek over te gaan tot

'... een nootvvendighe ende loflicke *Reformatie* uvve Vorst:

Doorl: Soldaten ende Crijchslieden.'

Hierop volgen lofdichten: een van zijn Hasseltse collega H. Vogellius en twee van Heyns. In een aantal van de in 1628 uitgegeven exemplaren wordt de eerste opdracht gevolgd door een tweede, die is gericht aan alle legerofficieren in dienst van de Staten en in het bijzonder aan die van het garnizoen van Zwolle. Het zijn enige kapiteins en officieren van het Zwolse garnizoen geweest die hem tot het schrijven van dit boek hebben aangezet. Schuttenius' bedoeling met *Den christelicken ridder* is driedelig: 1. het soldatenberoep te verheerlijken; 2. voor ogen te stellen dat men niet slechts tegen lichamelijke vijanden, maar bovenal tegen de geestelijke vijanden, duivel, wereld en vlees, moet strijden; 3. aan te sporen tot het uit de weg ruimen van de onder de soldaten der christenen heersende gruwelijke en vele zonden. Weliswaar zijn hiertegen in het verleden militaire wetten gemaakt, maar die worden zeer slap uitgevoerd. In het eindgericht zullen officieren ook van het geestelijk leven van hun soldaten rekenschap voor God moeten afleggen.

Het geschrift zelf heeft de volgende inhoud. De staat van Gods kerk en het christenleven worden in de Bijbel getekend met het beeld van de oorlog. Soldaten, die door God tot dit werk zijn geroepen, behoren niet alleen tegen hun lichamelijke, maar ook voornamelijk tegen hun geestelijke vijanden te strijden. De voornaamste doeleinden van deze geestelijke oorlog worden beschreven, alsmede de voornaamste redenen van vertroosting die een kind van God in zijn geestelijke strijd moet op-

merken. Vervolgens worden getekend: het leger van de satan; diens twee luitenanten, namelijk de wereld en het vlees; de regimenten waarvan satan, wereld en vlees gebruik maken, namelijk: hovaardij, geveinsdheid, toorn, haat, afgunst, gierigheid, gulzigheid en dronkenschap, hoererij en overspel, godslastering en vloeken en zweren, lust tot en gewoonte van zondigen. Het geheel is onderverdeeld in zestien hoofdstukken, die voor het merendeel eindigen met een gebed.

In de opdracht van het tweede deel schrijft Schuttenius dat hij hierin uiteenzet op welke wijze de geestelijke soldaten de geestelijke wapenen moeten aandoen en tegen hun vijanden moeten gebruiken. Handelend over het onderscheid dat er tussen christelijke en ongelovige soldaten behoort te zijn, merkt hij op:

'Dat wel te wenschen ware, dat sulcks huydendaeghs wat beter van alle *Krijghs-Oversten, Capiteynen*, als andere gemeene *Soldaten* in onse Christelijcke *Legers* behartigt ende aengemerckt worde, waer door sonder twijffel Godts rechtveerdighe *toorn* ende *gramschap* van wegghen de grouwlijcke sonden, die niet alleene buyten, maer insonderheydt in onse *Legers* bedreven ende gedaen worden, soude gestilt ende weg-genomen, ende wederomme den ghenadighen *segghen* gods ende *victorie* tegens hare Vyanden verkregen worden.'

Toen Schuttenius het eerste deel aan Frederik Hendrik opdroeg, was hij van plan het tweede deel aan Ernst Casimir te dediceren. Wegens diens tussentijdse overlijden draagt Schuttenius dit nu aan diens zoon Hendrik Casimir op. De opdracht is op 20-8-1638 te Zwolle geschreven.

Het tweede deel van *Den christelicken ridder* houdt zich bezig met de beschrijving van de overste van het christelijke leger, van diens luitenanten en van de wapenen die worden gebruikt. De overste, Christus wordt getekend in Zijn wijsheid en alwetendheid, in Zijn almacht, in Zijn liefde en barmhartigheid, in Zijn gerechtigheid, waarheid en getrouwheid, in Zijn daden en werken. Christus' luitenanten zijn Zijn politieke en kerkelijke officieren. De wapenen zijn: zwaard van Gods Woord, schild des geloofs, goede werken in het algemeen, goede werken in het bijzonder, gordel der waarheid, borstwapen der gerechtigheid, schoenen van de vaardigheid des evangelies des vredes en helm der zaligheid. Ook in dit werk worden de meeste hoofdstukken besloten met een gebed. Met *Den christelicken ridder* gaf Schuttenius een handboek van de praktijk der godzaligheid dat bestemd was voor alle maatschappelijke standen en in het bijzonder voor de militairen. In feite ontwikkelde hij hierin zijn program van de door hem beoogde reformatie der zeden.

Een praktische piëtistische werkzaamheid ondernam hij als Overijssels correspondent op de Zuidhollandse synode van 1645 door - met succes - het Overijsselse beklag te doen over een geschrift van C. Salmasius, waarin deze het opnam voor het lange haar bij mannen⁴⁷.

Om verschillende redenen mag 1579 als het beginjaar van de gereformeerde kerk te Zwolle gelden⁴⁸. Aangezien er voor Schuttenius geen uitingen van Piëtisme in deze stad aantoonbaar zijn, kan er met zijn komst als gereformeerd predikant in 1625 eerst van deze reactionaire stroming alhier worden gesproken. Het duurde derhalve 45 jaar voordat het Piëtisme zich in de Overijsselse hoofdstad manifesteerde. In de

persoon van Schuttenius deed het dit toen ondubbelzinnig en bijzonder krachtig.

6. Schuttenius' aandeel in de Nadere Reformatie

Na al het voorgaande is het onbetwistbaar dat Schuttenius een piëtist was. Was hij echter ook een vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie? Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal nu worden nagegaan of er piëtistische verbanden tussen hem en bekende representanten der Nadere Reformatie hebben bestaan. In 1627 verscheen te Middelburg van de hand van de Thoolse predikant J. Burs: *Threnos. Ofte wee-claghe, Aenwijsende de Oorsaken des jammerlijcken stants van het Lant: ende de ontheyliginge des Sabbath-daechs*. Met dit werk bestreed de auteur de zijns inziens veel te wettische, piëtistisch-puriteinse opvatting over en heiliging van de sabbat zoals die te vinden was in de geschriften van diverse Nederlandse auteurs en in uit het Engels vertaalde lectuur, waarvan hij onder andere Schuttenius' vertaling van Bayly's geschrift speciaal vermeldt. Naar ik in de toekomst elders uitvoerig hoop aan te tonen⁴⁹, had hij met die Nederlandse auteurs zeer in het bijzonder zijn Middelburgse collega W. Teellinck - zonder deze echter met name te noemen - en in mindere mate diens broer E. Teellinck⁵⁰, ontvanger-generaal van de Staten van Zeeland, alsmede de Zierikzeese predikant G. Udemans⁵¹ op het oog. Deze drie vormden het trio dat in de begintijd van de Nadere Reformatie de inzichten en de doelstellingen van deze groepering door middel van eigen publikaties propageerden. Gedrieën maakten zij zich ook in hun geschriften sterk voor de piëtisch-puriteinse visie op en viering van de rustdag. Van de hand van W. Teellinck verscheen in 1622 hierover zelfs een uitvoerig traktaat: *De rust-tydt*⁵².

Toen Schuttenius in 1628 een exemplaar van *Threnos* onder ogen kreeg, voelde hij zich - zoals te begrijpen is - geroepen om de juist op stapel staande nieuwe editie van *De practijcke ofte Oeffeninghe der Godtzaligheydt* te verrijken met een voorrede waarin hij opkwam voor de rechtzinnigheid van Bayly's sabbatvisie en -praktijk. Schuttenius beperkt zich in deze voorrede echter niet tot een verdediging van Bayly. Hij neemt ook uitdrukkelijk de door Burs op de korrel genomen Nederlandse auteurs in bescherming. Letterlijk schrijft hij:

'Ick meende dattet waerachtigh was, datmen de *heyliginge des Sabbath-daghs*, den Menschen niet genoeghsaem ofte preciselijck genoeg konde opdringen ende inplanten, ende dattet daerom wel van nooden was, op het alder-yverighste ende gestrenghte den menschen de nootwendigheyt, om de selve te heyligen ende te onderhouden, te leeren ende te bevelen, ende datmen daeromme sulcke gheleerde ende Godsalige Mannen soo in Engelant, als in Nederlandt zijnde, behoorde seer hooglijck te prijzen, die alle hare kloekheydt ende yver daer toe ghebruycken ende aanwenden, dat de heyliginge des Sabbaths met haer nootwendigheyt mochte aenghenomen ende ghepractiseert worden'⁵³.

Nadat hij op de negatieve effecten van Burs' inzichten heeft gewezen, vervolgt hij: 'Maer hier van sal misschien elders breeder ghesproocken worden.'

Beschikte hij over informatie dat Teellinck en de toekomstige spil van de Nadere Reformatie, G. Voetius⁵⁴, zouden reageren op Burs' geschrift, of vermoedde hij dit alleen maar? Hoe dit ook geweest is, in ieder geval schaarde hij zich inzake de

sabbat bewust en volledig aan de kant van de eerste vertegenwoordigers der Nadere Reformatie.

Er zijn nog andere gegevens die het mogelijk maken Schuttenius in te delen bij de groepering van de Nadere Reformatie. Er loopt namelijk niet alleen een lijn van Schuttenius naar de Nadere Reformatie, maar er is ook een tegenovergestelde beweging waarneembaar. W. Teellinck ontleent zo'n tien bladzijden quarto van het eerste deel van zijn *Sleutel der devotie* (1624) letterlijk aan Schuttenius' eersteling⁵⁵. Bovendien ontfermde in 1642 het persoonlijke brandpunt van de bewuste groepering, de Utrechtse professor in de theologie Voetius, zich over hetzelfde werk en liet dat in verbeterde versie uitkomen. Het is niet uitgesloten dat Voetius hierover zelfs contact met Schuttenius gehad of gezocht heeft. In een zijner disputaties laat Voetius de Zwolse predikant in één adem met allerlei vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie noemen⁵⁶. S. Oomius⁵⁷ ontleent een paar onderdelen van zijn *Troost-Fonteyn* (1666)⁵⁸ aan *Den christelicken ridder*, terwijl G. Saldenus⁵⁹ hiernaar in zijn *Leven wyt de Doodt* (1667) verwijst⁶⁰. In het kader van de sabbatstrijd noemt een van de belangrijkste nadere reformatoren, J. Koelman⁶¹, in zijn *Wederlegging van het Boek van D. Johannes Vlak* (1686) Schuttenius als een der vertalers van piëtistisch-puriteinse geschriften⁶².

In de persoon van Schuttenius viel de komst van het Piëtisme in de Overijsselse hoofdstad samen met die van de Nadere Reformatie. De periode van twintig jaar die landelijk tussen het begin van beide verschijnselen ligt, is hiermee voor Zwolle tot nul gereduceerd. Wegens zijn *Den christelicken ridder* behoort Schuttenius tot de eerste vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie. Zoals reeds is gebleken, schreef hij dit werk op aandrang van enige godzalige kapiteins en officieren van het Zwolse garnizoen. Er is alle reden om hier vooral te denken aan piëtistische Engelsen en Schotten. Is Schuttenius' tweedelige hoofdwerk niet los te denken van het piëtistische Puritanisme, zijn meeste en invloedrijkste publikaties zijn vertalingen van werken uit deze beweging. Hij is derhalve evenals de twee Teellincks, Udemans en J. de Swaef een door het piëtistische Puritanisme bepaalde primaire representant van de Nadere Reformatie en vormt als zodanig een bewijs voor de stelling dat de laatstgenoemde groepering haar ontstaan en eerste opgang grotendeels aan de eerstgenoemde beweging te danken had.

7. Schuttenius' antipapisme

In Zwolle was in 1591 de openbare uitoefening van de rooms-katholieke eredienst wel verboden, maar daarmee waren de aanhangers van de oude leer niet verdwenen. Integendeel, zo werd eerst in 1614 bepaald dat alleen belijders van de gereformeerde religie in het stadsbestuur mochten worden gekozen⁶³. Zij die het oude geloof trouw bleven, behoefden het ten tijde van Schuttenius niet zonder ambtelijke bediening te stellen. In 1629 werd in Zwolle een jezuïetenstatie gevestigd, in 1632 blijken hier een jezuïet en een franciscaan werkzaam te zijn, in 1635 waren er zelfs zes priesters actief, terwijl er in 1656 nog sprake was van vier priesters⁶⁴.

Tegen deze lokale achtergrond is het te verstaan dat Schuttenius, die als man van Nadere Reformatie alles in het werk stelde om de totaliteit van het leven in die tijd

onder het beslag van het Woord Gods te brengen, zich inzette voor de bestrijding van de Rooms-katholieke Kerk. Herhaaldelijk verscheen hij ten stadhuize om zijn beklag te doen over paapse stoutigheden in de vorm van openlijke rooms-katholieke begrafenisplechtigheden⁶⁵, van bediening van de Doop, van de communie en van het laatste oliesel door een priester⁶⁶.

Hierbij liet Schuttenius het echter niet. Hij bestreed Rome ook in geschrifte. In 1630 verscheen van zijn hand *Het Nieuwve Roomsche symbolum, Bestaende in Twaelf valsche Merck-Teycken en ofte Dwael-Sterren der Roomsche Kercke*. (zie afl. 21) Dit werk was in Zwolle gedrukt door de stadsdrukker Jorrijaensz. en werd in die zelfde stad uitgegeven door Geraerd Bartjens⁶⁷, die zijn zaak aan de markt had. Op 28/18-2-1630 dediceerde de schrijver *Het Nieuwve Roomsche symbolum* aan C. van Eussum, drost van Coevorden en Drente, alsmede aan de Gedeputeerde Staten van Drente. De eerste reden dat hij de opdracht aan hen richt, is volgens zijn woorden in de opdracht dat hij niet slechts van andere geloofwaardige personen heeft gehoord dat zij ijveren voor de ware gereformeerde religie, maar dat hij dit ook zelf bij sommigen van hen heeft aanschouwd. De tweede reden wordt gevormd door zijn kennis aan en zijn vriendschap met enige godzalige en geleerde adellijke personen en regenten uit Drente. In de derde plaats hebben enige Drentse predikanten, bij wie in ieder geval aan zijn zwager Cornelius mag worden gedacht, hem ertoe aangezet om aan de genoemde zijn werk te dediceren. Het doel dat Schuttenius met deze opdracht beoogt, ligt verwoord in deze passage:

'Hoopende oock vastelijck, dat uvve W.A. hoe langer hoe meer daer door met eenen Godtlijcken yver tot de vvaere Gereformeerde Religie sullen aenghesteken vvorden.'

Na de dedicatie komt een lang didactisch lofdicht van Vogellius, dat op zijn beurt weer wordt gevolgd door een zeer uitvoerige voorrede van de schrijver aan alle roomsgezinden en aan alle twijfelende gereformeerden. Hierin geeft Schuttenius aan dat hij in het Nederlands schrijft

'... overmits wy alle daghe bevinden, dat de Papistige *Priesteren* ende *Iesuiten* met dit *Twaelf-strickige Net* vele onverstandige ofte ten minsten twijvelachtige Menschen connen vangen ende verleyden, ende die sy alrede gevangen ende verleydet hebben, also connen betoveren ende vaste houden, dat sy anders niet en menen, sy sijn in het rechte *Euangelische net* gecomen.'

Hier ligt een grote schuld bij de overheid:

'Welcke Quaet ons huydighes Daechs door dat listich ende schadelijck inkruypen der *Priesteren* ende *Iesuiten* overcoemt, die door de groote *Licentie* ende *Slappicheyt* onser *Overheden* hoe langer hoe meerder, als bedeckte *VVolven* comende in *Schaepskleederen*, tot ons insluypen.'

Volgens de auteur hadden de muren van de Rooms-katholieke Kerk al lang tegen de grond gelegen,

'(...) hadden vvy se met onse Sonden ende Oneenicheyt, niet onderstuttet, ende noch eeniger maten vaste gehouden.'

De titel van dit traktaat openbaart genoegzaam de inhoud ervan.

In dat zelfde jaar 1630 zag een tweede door Schuttenius opgesteld antipapistisch

Het Nieuwe Roomſche
SYMBOLVM:

Beſtaende in
Twaelf valſche Merck-Teyckenenz ofte
Dwaal-Sterren der Roomſche Kerſke.

Door
EVERHARDVM SCHVTTENIUM,
Bedienaer des H. Euangel. in de Gerefor-
meerde Gemeente tot Swolle.

Gedruckt tot Swolle by Frans Ierrijaens.
Door Geraerdt Bartjens, *Boeck-verkooper aen*
de Maercht, M. D. C. XXX,

werk te Zwolle het licht. Volgens de aanspraak aan hem in *Sol Eucharisticus* was hem door een *Edelman ende Capiteyn* een exemplaar van J. Stalenus' *Tafereel van de Misse* overhandigd met het verzoek een verweerschrift hiertegen op te stellen. Schuttenius voldeed aan dit verzoek en zo verscheen in 1630 *Den grouwel Maosim*. Een exemplaar hiervan kwam door bemiddeling van de reeds genoemde edelman weer in handen van Stalenus. Deze liet dit niet op zich zitten, ten gevolge waarvan in 1633 van de pers rolde: *Sol Eucharisticus Dat is: Die Sonne-claer schijnende waerheyt van het waerachtighe onbloedighe danckende versoenoofferhandt van de nieuwe Wet / dat ghe-noemt wordt Missa. Bewesen door Johannem Stalenum Pastoor tot Rees / ende Tegens een seecker tractaet van de Misse / Witgegeven van Johannes Wilhelm Predicant tot Rees. Ende tegen den gedichten grouwel Maosim, uytgegeven van Everhardo Schuttenio, Predicant tot Zwol Verdedicht*. In deze polemieck behield Schuttenius het laatste woord, want in 1634 verscheen eveneens te Zwolle van zijn hand: *Ecclipsis solis eucharistie*⁶⁸.

Een ander strijdschrift van Schuttenius verscheen in 1633: *Anti-Stratius Ofte Een korte Ondersoekinghe ende Wederlegginge van de Tafel des Geloofs. Ghemaect door Jacobus Stratius Jesuyt van Antwerpen*. Dit polemische werk werd te Zwolle door Gerritsz. in de Dieserstraat gedrukt. In 1651 liet Schuttenius een tweede vermeerderde druk hiervan het licht zien. In de opdracht in deze uitgave constateert hij dat dit geschrift nog geen weerlegging heeft gevonden. De jezuïet P. van der Laen nam de toegeworpen handschoen op en publiceerde in 1653: *Leonardi van Saenen Theologi Verdediginge Des Tafels des Gheloofs Jacobi Stratii Jesuijt. Tegen Everardum Schuttenium, Woorden-Dienaer binnen Zwolle*.

8. Schuttenius' dichtwerk

Er zijn drie Latijnse lofdichten van Schuttenius' hand bekend: één in Vogellius' *Het Hooge-Liedt Salomons, Door Christelyke Gesang-dichten eenighsins verklaert*, Amsterdam 1625; één, gecombineerd met de Nederlandse vertaling ervan door Heyns, in een gedeelte van de oplage van R. Stocks *De Stemme Iohannis des doopers*, Kampen 1627, overgezet door de in Zwolle gelegende J. Fargharson, vaandrig van Sir A. Bethune; één, met de Nederlandse vertaling erbij, in Heyns' *Weg-wyser ter salicheyt*, Zwolle 1629.

Het is duidelijk dat deze twee auteurs en deze ene vertaler als goede vrienden van Schuttenius mogen worden beschouwd.

9. Schuttenius' betekenis

Schuttenius is de belangrijkste predikant van Zwolle vóór de tweede helft van de zeventiende eeuw geweest. Hij had goede contacten met de plaatselijke magistraat alsmede met bestuurders der steden en der provincie van Overijssel. Bovendien kende hij geestelijke vriendschapsbanden met officieren van het lokale garnizoen. In het culturele leven van Zwolle heeft Schuttenius een belangrijk aandeel geleverd. De invloed die hij bezat, wendde hij met name aan ten gunste van het plaatselijk onderwijs. Hier bracht hij niet alleen orde in de chaotische toestanden, maar drukte hij ook zowel op de Latijnse school als op de zogenaamde kleine scholen een gere-

formeerd stempel. Hij maakte naam als vertaler en auteur. Voorts beoefende hij in beperkte mate de Latijnse dichtkunst. Met zijn werken heeft hij de plaatselijke drukkers Gerritsz. en Jorrijaensz. voorzien van een behoorlijke hoeveelheid werk. Hij was nauw bevriend met een andere culturele topman in Zwolle: de dichter, vertaler en uitgever Heyns.

Schuttenius stelde actief belang in de jeugd. Hij deed niet alleen veel voor het onderwijs op de scholen, maar hij was ook de stuwende kracht achter allerlei activiteiten op het gebied van de catechese aan jongeren, waarbij hij een eigen taak voor de kerk zag weggelegd.

In kerkelijke kringen stond Schuttenius in hoog aanzien. Het feit dat hem door de classis Zwolle werd opgedragen een nieuwe uitgave van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en van de Dordtse Leerregels te bezorgen alsmede de vererende beroepen die al dan niet op hem werden uitgebracht, leggen hiervan getuigenis af. Zijn geestelijke ligging is voor geen tweeërlei uitleg vatbaar. De door hem bezorgde editie doet hem kennen als een contraremonstrant. In combinatie hiermee was hij een vurige antipapist. Drie van de vier door hem geschreven werken zijn gewijd aan de bestrijding van het Rooms-katholicisme. Als polemist is hij niet zonder invloed gebleven. Twee van de drie boeken hebben van rooms-katholieke zijde bestrijding gevonden. Zijn *Anti-Stratius* beleefde een tweede druk. Naar onder andere dit werk verwijst G. Persoons in zijn *Brandende Lamp Lichtende inde duysternisse des Pausdoms, sijnde eenige Brieven ofte geschriften wyt ghesonden aen verscheyden Persoonen processie doende van de Roomsche Religie*, Nijmegen 1650⁶⁹.

Op grond van zijn tweedelig hoofdwerk moet Schuttenius in de eerste plaats worden gezien als een representant van de Nadere Reformatie. Na W. Teellinck was hij de tweede auteur binnen deze groepering die een soort alomvattend program hiervoor opstelde. Hij is ook een der weinigen geweest die de nadere-reformatorische inzichten toepaste op het leger en een hervorming van de daarin heersende zonden en misstanden nastreefde. In zijn persoon kwam de Nadere Reformatie als groepering de provincie Overijssel en wel direct de hoofdstad Zwolle binnen.

Zwolle is kerkhistorisch gezien de stad van de Moderne Devotie. Het onderzoek van de Nadere Reformatie leidt in toenemende mate tot de overtuiging dat er verbindingslijnen tussen deze groepering en de genoemde voorreformatorische beweging bestaan. In dit licht is het opmerkelijk dat het door Schuttenius opgestelde reglement voor de Latijnse school uiteindelijk teruggaat op de voorreformatorische rector van de Zwolse school J. Cele⁷⁰, die een vriend was van de vader der Moderne Devotie, Geert Grote⁷¹.

Schuttenius' betekenis als oorspronkelijk schrijver zinkt echter in het niet bij die als vertaler. Tegenover vier eigen werken met in het totaal vijf uitgaven staan zes vertalingen, die goed zijn voor niet minder dan 77 uitgaven. Vijf van de zes hebben betrekking op werken met een piëtisch-puriteinse inslag. Zij vertegenwoordigen 72 drukken. De overzetting van Bayly's boek spant de kroon: 49 edities. Er is geen geschrift van piëtistisch-puriteinse aard in de zeventiende-eeuwse Nederlanden geweest dat zo'n geweldige invloed heeft uitgeoefend als dit werk. Dit geldt vooral voor de sabbatbeschouwing en -praktijk. In de vorige paragraaf zijn voorbeelden

van de uitwerking van deze vertaling gegeven. Hieraan kan nog worden toegevoegd dat acht gebeden uit het door Schuttenius vertaalde werk van Bayly zijn opgenomen in de bundel van Avondmaalsgebeden *Schat-camer van gebeden, overdenckingen, en dancseggingen over 't heyligh Avontmael* (1657), dat diverse keren is uitgegeven⁷².

De geschriften die Schuttenius op eigen initiatief overzette, waren afkomstig van auteurs die een bisschopszetel in de Anglicaanse Kerk bezetten. Blijkbaar was zijn blik sterk op de Engelse Staatskerk gevestigd. Gezien zijn laatste vertaling was er evenwel ook plaats bij hem voor een anglicaan die non-conformistische sympathieën koesterde. Schuttenius dankte zowel zijn hoofdwerk als zijn laatste vertaling aan de instigatie van in de Nederlanden verblijvende piëtistisch-puriteinse Engelsen en Schotten. Zij vonden in hem een gewillige en uitstekende tussenpersoon om hun gedachten en idealen hier te verspreiden en ingang te doen vinden. Achter de figuur van Schuttenius blijken zij dan ook een niet te onderschatten rol bij de piëtistische puritanisering van het Nederlandse Calvinisme te hebben gespeeld. Het is zelfs aanmerkelijk om te veronderstellen dat zij ook de geestelijke ontwikkeling van Schuttenius zelf hebben bepaald. Waarom stak hij als beginnend predikant de Noordzee over? Was hij wellicht in zijn jeugd door contacten met in zijn vaderstad gelegeerde piëtistisch-puriteins gezinde Engelse en Schotse militairen gewonnen voor de ideeënwereld van deze buitenlandse beweging? In dat geval zou Zwolle een allesbepalende factor in het leven van Schuttenius zijn geweest.

10. De Nadere Reformatie in Zwolle

Zoals aangetoond deed de groepering der Nadere Reformatie in de persoon van Schuttenius haar intrede in Zwolle. Deze was door middel van piëtistisch geladen contacten verbonden met andere personen in Zwolle. In dit verband mogen de namen vallen van Fargharon, Heyns, Holles, diens vrouw en Tichlerus. Voorts vond Schuttenius te Zwolle in de schoolmeester en koster van de Bethlehemkerk, Ter Burgh, een geestverwant, evenals wellicht in diens collega Harmans. En tenslotte zou het grote aandeel van piëtistica in het drukkersfonds van Gerritsz. en van Jorrijaensz. erop kunnen wijzen dat zij meer dan alleen zakelijk bij het Piëtisme betrokken waren. Dit alles leidt tot de vraag: was de eerste vertegenwoordiger der Nadere Reformatie in Zwolle het verbindend centrum van een hele groep gelijkgezinden in deze stad? Kunnen er wellicht nog meer Zwollenaren dan Schuttenius officieel tot de bewuste groepering worden gerekend?

Dit soort vragen stellen is niet moeilijk, ze beantwoorden is minder eenvoudig. Voor het laatste is diepgaand en veelzijdig verder onderzoek een absolute voorwaarde. Moge dit artikel het bewijs ervan vormen dat zo'n onderzoek in ieder geval de moeite loont.

Noten

1. Zie voor deze alinea in het bijzonder en voor dit artikel in het algemeen: W.J. op 't Hof, *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622* [Monografieën Gereformeerd Piëtisme, I] (Rotterdam 1987). Voor gegevens in dit artikel ben ik dank verschuldigd aan J.L. Admiraal te Hasselt, aan ds. J. van der Haar te Houten en in hoge mate aan G.T. Hartong te Enschede.
2. Zie voor hem (= Z.v.h.): S. van der Linde, *Jean Taffin* (Amsterdam 1982).
3. Z.v.h. en zijn geschriften: W.J.M. Engelberts, *Willem Teellinck* (Amsterdam 1898); W.J. op 't Hof, 'Willem Teellinck in het licht zijner geschriften', in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* (=DNR), I (1977) 3-14, 33-41, 69-76, 105-114; II (1978), 1-12, 33-62, 65-88, 97-105; III (1979), 33-40, 97-100; IV (1980), 1-9, 33-38, 97-103; V (1981), 1-5, 70-82, 107-108; VI (1982), 1-4, 37-45; VII (1983), 25-30, 37-42, 117-125; VIII (1984), 9-17, 37-40, 73-80, 109-113; IX (1985), 37-42, 73-77, 109-118; C (1986), 31-36, 64-66, 73-76; XI (1987), 62-67.
4. T. Brien, 'De Nadere Reformatie in Alblasserwaard en Vijfherenlanden', in: T. Brien/C.A. Tukker, *Reformatie en Nadere Reformatie in Alblasserwaard en Vijfherenlanden* (Kampen 1984) 21-56.
5. De enige die iets in deze richting heeft geschreven, is G.H. Leurdijs met zijn 'Dionysius Spranckhuysen', in: *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, I (Kampen 1987) 27-42.
6. In: DNR, VIII (1984) 125-136.
7. Gemeentelijke archiefdienst Zwolle (=GAZ), Acta hervormde kerkeraad 1621-1643 (=AHK), 42.
8. *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*, S.J. Fockema Andreae/T.J. Meijer (Franeker 1968) 51.
9. Hij schrijft in zijn opdracht aan het Zwolse stadsbestuur in *Contemplationes Sionis* (1624) van J. Hall: *mijne Ouderen hebben mijne studien gheplantet uwe E. ende W.A.A. hebbense nat ghemaect*.
10. G. Groenhuis, *De Predikanten. De sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* [Historische Studies, XXXIII] (Groningen 1977) 167.
11. *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620* (=APPS), J. Reitsma/S.D. van Veen, V (Groningen 1896) 334-337.
12. Z.v.h.: E.J.W. Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius, zijn Leven en Werken* (Amsterdam 1895).
13. APPS, V, 337.
14. Gemeentelijke Archiefdienst Kampen, Archief classis Kampen 157, 15-4-1619, art. 5.
15. *De Navorscher* (=DN), IX (1859) 346.
16. GAZ, AHK, 9.
17. E.J.W. Posthumus Meyjes, *aangehaald werk* (=a.w.), 49.
18. J. Nanninga Uitterdijk, 'Opdracht en aanbieding van boeken aan den magistraat van Kampen. 1561-1658', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel* V (1879) 227.
19. *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700* (=APSZH) (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine Serie, V; VIII), W.P.C. Knuttel, II ('s-Gravenhage 1909) 482, 492, 494, 499-500; III ('s-Gravenhage 1910) 110.
20. T.J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, II (Zwolle 1961) 36.
21. GAZ, AHK, 95.
22. GAZ, AHK, 101.
23. W. Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente te 's Hertogenbosch 1629-1635* (Zalt-Bommel 1909) 74-75.

24. Schuttenius' dedicatie aan de magistraat van Rotterdam in Halls *Contemplationes Sionis* (1642), voorkomende tussen de meditatie over het Oude en die over het Nieuwe Testament.
25. J.A. Cramer, *De Theologische Faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius* (Utrecht 1932) 511.
26. GAZ, AHK, 42.
27. A. Waeijer, *Nopende het aerts-priesterschap van Swolle naer de beroerten deser Nederlanden mitsgaders van eenige gedenckweerdige voorvallen*, G.A. Meijer (Utrecht 1921) 57.
28. GAZ, Hervormd Lidmatenboek 0, 105.
29. *De Nederlandsche Leeuw*, V (1887) 120.
30. GAZ, Rechterlijke archieven 001-027, 136.
31. GAZ, Hervormd Doopboek RBSO 697, 25-10-1625; 10-12-1626; 12-12-1627; 1-3-1629; 17-1-1630; 5-12-1630; 11-1-1632; 20-4-1634; 1-4-1635.
32. Zie over hem (=Z.o.h.): J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdruckers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* [Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, VI] (Nieuwkoop 1974) 317-319.
33. Z.o.h.: R.P. Stearns, *The Strenuous Puritan, Hugh Peter 1598-1660* (Urbana 1954), register; K.L. Sprunger, *Dutch Puritanism. A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* [Studies in the History of Christian Thought, XXXI] (Leiden 1982) 304.
34. Hier wordt geciteerd naar de editie 1640.
35. Z.v.h.: T.F. Kinloch, *The Life and Works of Joseph Hall 1574-1656* (London/New York 1951).
36. W.J. op 't Hof, 'Aanvulling op *Meer licht over Contemplationes Sionis*', in: *DNR*, V (1981) 35-36.
37. Schuttenius zou hem in 1627 als ouderling in de kerkeraad van nabij meemaken: GAZ, AHK, 23.
38. J. Nanninga Uitterdijk, *aangehaald artikel* (=a.a.), 227.
39. In 1635 had Schuttenius met hem als ouderling in de kerkeraad samengewerkt: GAZ, AHK, 58.
40. J. Bouman, *Nederlandse gelegenheidsgedichten voor 1700 in de Koninklijke Bibliotheek* (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, XV) nr. 237.
41. Z.v.h.: I. Morgan, *Prince Charles' Puritan Chaplain* (London 1957).
42. Z.o.h.: C. te Lintum, *De Merchant Adventurers in de Nederlanden* ('s-Gravenhage 1905) 151, 154-156, 188-190; K.L. Sprunger, *a.w.*, 253.
43. Hier wordt geciteerd naar de editie 1660.
44. Z.v.h.: H. Quarles van Ufford, *A Merchant-Adventurer in the Dutch Republic. John Quarles and his times 1596-1646/7* (Amsterdam 1983); K.L. Sprunger, *a.w.*, 244 noot 46, 245 noot 54.
45. *APSZH*, II, 499-500.
46. J. Tabak, 'Inventaris van de archieven van de Hervormde gemeente Zwolle', in: *Kerkelijke archieven*, J.P. van Dooren, XV (Den Haag 1982) 79-80.
47. Ik heb een monografie onder handen over het genoemde boek.
48. Z.v.h.: P.J. Meertens, 'Eewoud Teelinck, de pamflettist van het Zeeuwse Piëtisme', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis* (=NAK), Nieuwe Serie, XXVIII (1936) 212-235.
49. Z.v.h.: P.J. Meertens, 'Godefridus Cornelisz Udemans', in *NAK*, Nieuwe Serie, XXVIII (1936) 65-106; W. Fieret, *Udemans. Facetten uit zijn leven en werk* (Houten 1985).
50. Zie hiervoor: W.J. op 't Hof, 'Willem Teellinck in het licht zijner geschriften', in *DNR*, VIII (1984) 9-17.

53. Ook hier wordt geciteerd naar de editie 1640.
54. Z.v.h.: A.C. Duker, *Gibertus Voetius*, drie delen (Leiden 1897-1915).
55. Het gaat hier om de volgende pagina's van Teellincks geschrift: 318a-319b, 230a [= 330a]-335b, 338a-339a.
56. *Selectarum disputationum theologicarum*, III, Utrajecti MDCLIX, 23.
57. Z.v.h.: W. van Gent, 'De zwanenzang van Simon Oomius', in: *DNR*, I (1977), 42-66.
58. 316, 654, 676, 685, 686.
59. Z.v.h.: G. van den End, 'Guiljelmus Saldenus', in: *Theologia Reformata*, XII (1969) 77-90.
60. Editie 1671, 209.
61. Z.v.h.: A.F. Krull, *Jacobus Koelman* (Sneek 1901).
62. H.B. Visser, *De geschiedenis van den Sabbatsstrijd onder de Gereformeerden in de zeventiende eeuw* (Utrecht 1939) 263.
63. J. Tabak, *a.a.*, 79.
64. L.J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw*, vijf delen (Amsterdam/Brussel 1964) 580, 810-811.
65. T.J. de Vries, *a.w.*, 37.
66. A. Waeijer, *a.w.*, 33-34, 47-48, 349-350, 353-354.
67. J.A. Gruys en C. de Wolf geven in hun *Theasavrus Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers tot 1700* [Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, XIII] (Nieuwkoop 1980) als periode van werkzaamheid van deze Zwolse uitgever op: 1636-1645. Gezien *Het Nieuwve Roomsche symbolvm* kan het eerste jaartal met zes jaar verminderd worden.
68. De gegevens van de twee geschriften van Schuttenius zijn ontleend aan een zeventiende-eeuwse catalogus van Zwolse parochiebibliotheken: GAZ.
69. Aldaar, 112.
70. Z.v.h.: T.J. de Vries, 'Inleiding', in: J. Cele, *Duutsche Sermoenen* (Zwolle 1949) 1-22; J. Frederiks, *Ontstaan en ontwikkeling van het Zwolse schoolwezen tot omstreeks 1700* (Zwolle 1960) 29-88.
71. Z.v.h.: T.P. van Zijl, *Gerard Groote, Ascetic and Reformer (1340-1384)* [The Catholic University of America Studies in Mediaeval History, New Series, XVIII] (Washington 1963).
72. G.T. Hartong, *a.a.*, 133-135.

Een Zwolse loge in de branding

De geschiedenis van de vrijmetselaarsloge 'L'Inébranlable'
te Zwolle, 1764 - 1787¹

A.J. Mensema

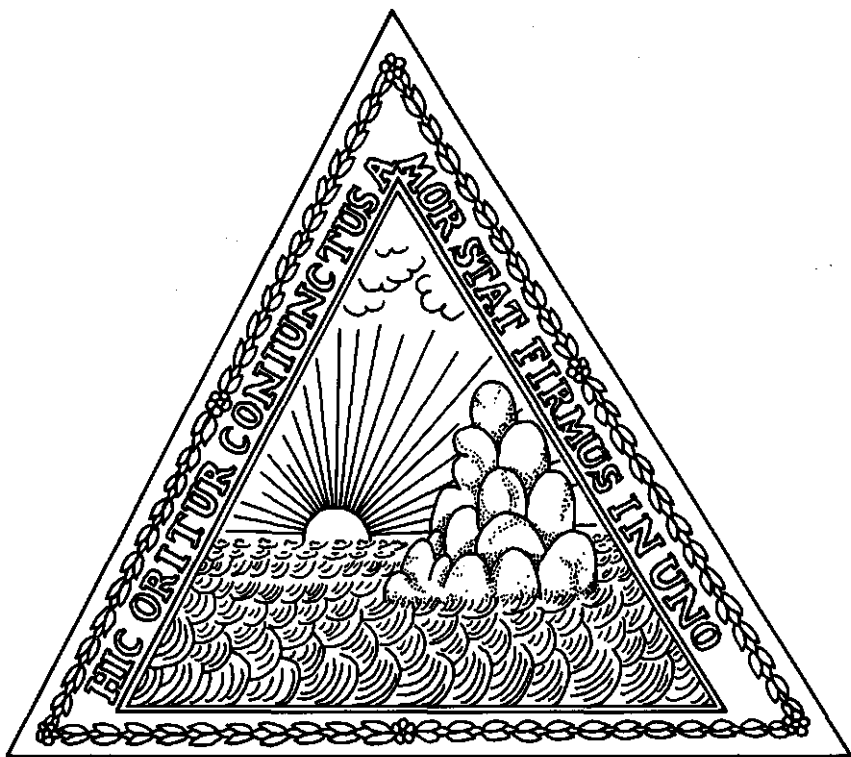
1. Inleiding

Op de avond van 18 januari 1802 kwam een zevental broedersvrijmetselaar bijeen in het logement 'Het Hof van Holland' aan de Luttekstraat te Zwolle. Het reeds lang gedoofde 'maçonnieke licht' in Zwolle wilde men opnieuw ontsteken. In ieder geval werd die avond de kastelein van het logement C.J. Favre aangenomen in de graden van leerling- en gezelvrijmetselaar².

Wilde men een nieuwe loge stichten of zou men de oude loge 'L'Inébranlable' weer nieuw leven inblazen? Men besloot zich te wenden tot Willem Holtrop, toentertijd voorzittend-meester van de loge 'La Charité' te Amsterdam en Grootredenaar van de Orde van vrijmetselaren. Het resultaat was een uitermate prozaïsch verhaal. Wilde men de loge 'L'Inébranlable' (= De Onwankelbare) laten herleven, dan dienden de afdrachten sedert het in ruste gaan van die loge alsnog aan de ordekas betaald te worden. Men diende dan f 156,- op te brengen. Een voor die tijd groot bedrag. Zou men echter besluiten een nieuwe loge te stichten, dan zou men slechts f 56,- aan de ordekas verschuldigd zijn teneinde een constitutiebrief te verkrijgen. Zo'n akte was immers nodig om op een wettige en regelmatige wijze te kunnen werken. De keuze was nu niet meer moeilijk. Op 15 februari 1802 richtten negen broeders zich met een verzoek tot de 'Hoogerwaard Grootmeester-Nationaal van de Broederschap der Vrije Metselaren in de Bataafsche Republiek', mr. Isaïc van Teylingen te Rotterdam, om een constitutiebrief. Onder deze broeders bevond zich een tweetal, dat nog deel had uitgemaakt van de loge 'L'Inébranlable', met name Johan Gijsbert Viebahn en de gezel Evert Voorthuys. In het verzoekschrift was de naam van de loge opengelaten, maar de keuze van de onderscheidingskleuren was aangegeven als zwart en wit. Aldus hoopte men nog op de oude naam te kunnen werken. Op 5 mei 1802 werd de constitutiebrief getekend door de groot-officieren, die werd afgegeven op de naam 'Fides Mutua' te Zwolle. De naam van de werkplaats zou dus voortaan zijn Fides Mutua (= wederzijdse trouw), maar de kleuren bleven die van de oude loge 'L'Inébranlable'³.

Dit laatste was niet onverstandig. De cordons, de juwelen en overige decoraties van 'L'Inébranlable' waren nog steeds voorhanden en die konden nu dan ook gebruikt worden.

Op 27 januari 1803 vond de installatie van de nieuwe loge plaats door Adriaan de

22. Zegel van de loge 'L'Inébranlable' te Zwolle met de zinspreuk: *Hic oritur coniunctus amor stat firmus in uno.* (Hier ontstaat een liefde die verbindt; zij staat vast in één). Het behoort bij het meester-diploma van Coenraad Willem Sloet (26-10-1786).

Nijs, voorzittend-meester van de loge 'Le Profond Silence' te Kampen, als lasthebber van het College van groot-officieren van de Orde.

2. De loge in de periode 1764 - 1765

In het voorjaar van 1764 ontving Rutger van Laak, boekverkoper te Den Haag en in 1761 aangesteld tot klerk van de grootsecretaris van de Orde, een briefje van de kapitein Scheffer te Zwolle. Deze had het plan opgevat om een loge onder de naam 'L'Inébranlable' te stichten en hij vroeg nu aan Van Laak welke formaliteiten moesten geschieden. Op 23 juni 1764 antwoordde deze⁴. In ieder geval raadde Van Laak Scheffer aan om de 'Pligten, Wetten en algemeene Reglementen' aan te schaffen. En als boekverkoper kon Van Laak deze natuurlijk leveren. Eveneens vond Van Laak, dat het eigenlijk zo moest zijn, dat ieder lid van de loge zo'n wetboek bezat, benevens de 'Lire Maçonne', een 'uitmuntende verzameling van alle de gezangen'.

Deze laatste waren zowel in Franse banden met goud op snee te leveren, als eenvoudig genaaid. Tot slot sloot Van Laak een voorbeeld in van een verzoekschrift. Na ondertekening zou deze zo gebruikt kunnen worden om het College van Grootofficieren een constitutiebrief te verzoeken. Immers, zonder zo'n akte was het niet mogelijk als loge te werken.

In Zwolle liet men er geen gras over groeien. Spoedig na de ontvangst van de brief van Van Laak werd het verzoekschrift ondertekend en opgezonden naar het College van Grootofficieren⁵. Op 9 september 1764 werd aan de broeders C.G.H. Scheffer, J.H. Mulet, P. Feith, R.M. Larcher, J.C. van der Linde, P.F. Laging, C. Heufke en A.J. de Bruyn een constitutiebrief uitgereikt⁶. De broeder Scheffer werd aangesteld tot 'agtbare meester' en de broeders Mulet en Feith tot opzieners. Tevens werd broeder Scheffer gemachtigd om uit naam van het College van Grootofficieren de loge te installeren onder de naam 'L'Inébranlable' met de onderscheidingskleuren zwart met witte zonnen.

Tot zegel hadden de broeders zich een rots in de branding verkozen, met boven de horizon een stralende zon. Het geheel werd in een driehoek geplaatst. Tot rand-schrift koos men de spreuk 'HIC ORITUR CONIUNCTUS AMOR STAT FIRMUS IN UNO', Hier ontstaat een liefde, die verbindt, zij staat vast in één.

Op het eerder genoemde verzoekschrift vermeldde Mulet, dat hij was 'gereciperd' in de 3 graden der massonnerie, en nog lid in de Goede Trouw' en Feith 'gereciperd als de bovenstaande en nog lid in de Concorde'. Van de overige broeders is niet bekend waar en in welke loge zij tot vrijmetselaren waren aangenomen. Uit de oudste 'tabelle' van 'L'Inébranlable' blijkt trouwens, dat alleen de broeders Scheffer, Mulet, Feith en Van der Linde de meestergraad bezaten en de overigen als gezellen en leerlingen werden aangeduid. Niet onwaarschijnlijk is, dat deze laatsten tot de eersten behoorden, die in de nieuwe loge werden aangenomen tot leerling en gezel. De vrijmetselarij is afkomstig uit Engeland, waar in 1717 de eerste Grootloge ontstond. Veel van de gebruiken waren afkomstig van de bouwgiilden, zoals de graden van leerling, gezel en meester. Het gedachtengoed werd beïnvloed door het neoplatonisme van de Italiaanse academies uit het laatst van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw en door de opvattingen van de Engelse wijsgeer John Locke⁷. Zijn hoofdgedachte, dat de bron van alle deugd (La Vertu) de vrije wil is, dat wil zeggen het vermogen om op grond van zedelijk inzicht handelingen te beginnen of na te laten, werd in de achttiende eeuw het Leitmotiv in de vrijmetselarij. In de Nederlanden vormde in 1756 een aantal loges een samenwerkingsverband onder de naam 'Groote Loge der Zeeven Vereenigde Nederlanden', de voorloper van de tegenwoordige Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden⁸.

Kapitein Scheffer maakte deel uit van het regiment Nationalen nr. 4, bekend onder de naam 'Regiment d'Envie'. Aan dit regiment was de ambulante, militaire loge 'La Concorde' verbonden. In de periode 1763-1764 was dit regiment te Kampen in garnizoen gelegerd⁹. Niet onwaarschijnlijk is, dat Scheffer in deze loge het maçonnieke licht zag, evenals Feith, die in mei 1764 met nog meerdere burgers op de 'tabelle' van 'La Concorde' voorkomt. Een aardige coïncidentie is nog, dat de kleuren van 'La Concorde' zwart en wit zijn, evenals die van 'L'Inébranlable'.

De betekenis van de loge 'La Concorde' was voor de vrijmetselarij niet gering. In bijna iedere plaats, waar het regiment van de generaal Hyacinth graaf d'Envie kwam, werden activiteiten ontplooid, die leidden tot de oprichting van nieuwe loge. Zo werd onder andere in 1759 te Venlo uit haar leden de nieuwe loge van het regiment Nassau-Usingen¹⁰ gesticht, in 1770 de loge 'Le Profond Silence' te Kampen¹¹ en in 1776 de loge 'De Edelmoedigheid' te 's-Hertogenbosch¹².

De installatie van 'L'Inébranlable' geschiedde blijkens een brief¹³ van broeder Schaffer van 5 februari 1765 op 'den laatsten donderdag van de gepasseerde maand' (31 januari 1765). Daartoe waren ook de broeders van 'La Concorde' uit Kampen uitgenodigd. De bezending stond onder leiding van broeder H. Cannarts, tweede opziener, toentertijd sous-lieutenant in het regiment d'Envie. De installatie vond plaats in 'Het Hof van Holland', een herberg¹⁴ waar de scepter gezwaaid werd door de kastelein Engelman. De broeders hadden zich van een niet nader bekende plaats in processie, paarsgewijs 'in een soort van uniform' naar het logement begeven¹⁵. Dit had nogal wat opzien gebaard binnen de stad Zwolle. Het resultaat was, dat tijdens de vesperdienst op zaterdag 2 februari 1765 ds. Serrurier vanaf de kansel in de Grote Kerk een sterk opruiende preek hield tegen de vrijmetselarij. Dit had tot gevolg, dat 's avonds één van de broeders door het 'bruiante gemeen' belaagd werd.

De predikant Johannes Jacobus Serrurier (1724 - 1804)¹⁶ was in 1755 te Zwolle beroepen vanuit Barneveld. Hij stond bekend als een stijle predikant, wars van iedere heterodoxie. Binnen het Zwolse ministerie van predikanten nam hij een voorname plaats in, hoewel de meeste andere predikanten niet zo recht in de leer waren. Wel was men er binnen de hervormde gemeente bang voor een herhaling van de godsdiensttwisten uit de eerste helft van de achttiende eeuw. Toen had de predikant Frederik van Leenhof zich als cartesiaan en modernist doen kennen. Op aandrang van zijn confraters werd hij in 1708 uit het ambt ontzet. Het stadsbestuur van Zwolle bleef hem echter de hand boven het hoofd houden en voorzag hem van een ruim jaargeld¹⁷. Eveneens was er in de periode 1748 - 1755 een conflict geweest rond de predikant Antonius van der Os, die ook uit het ambt was ontzet. Tot zijn familie- en vriendenkring behoorden later enige leden van 'L'Inébranlable'¹⁸.

Deze houding van het bestuur van de stad Zwolle in dit soort zaken is karakteristiek. Gehouden als zij was aan het regeringsreglement van Overijssel van 1675 moest zij optreden als hoeder van de ware gereformeerde religie en de bevoorrechte, hervormde kerk, maar in de praktijk trad zij zeer liberaal en tolerant andersdenkenden tegemoet. Een houding die voor de regenten van de Overijsselse steden Deventer, Kampen en Zwolle kenmerkend was. Maar voor alles was rust geboden. Men trad eigenlijk dan pas op, wanneer de openbare orde bedreigd werd.

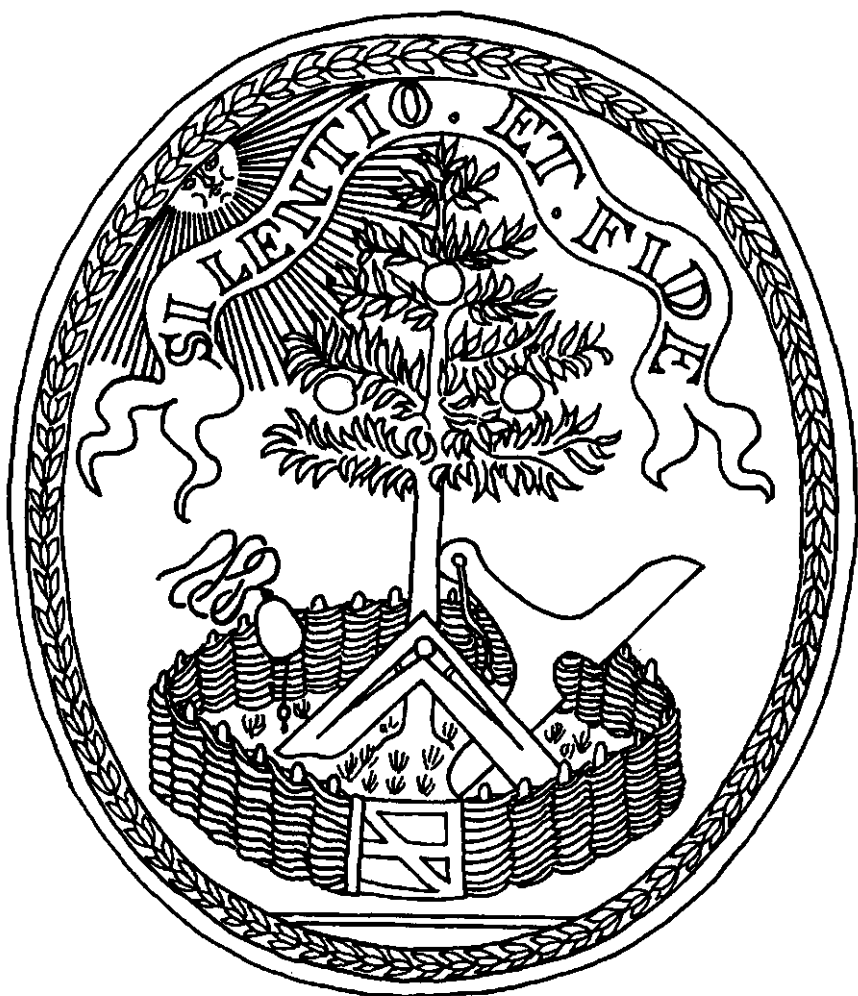
De leden van de jonge loge waren zeer aangeslagen door deze philippica vanaf de preekstoel, waarin zij werden blootgesteld 'aan alle bedenkelijke hoon, smaad, nijd en lasteringe'. En dat, terwijl men nog wel zo blij was om maçonniek te arbeiden. In hun vreugde wilden zij zelfs een bericht doen plaatsen in de diverse couranten, zodat iedereen die het maar wilde, kon weten, dat in Zwolle een vrijmetselaarsloge was opgericht. Maar nu zat men in zak en as, zoveel commotie had men niet ver-

wacht. Broeder Scheffer richtte zich nu tot de Gedeputeerd Grootmeester Isaac van Teylingen te Rotterdam. Deze raadde de Zwolse broeders om zich desnoods door middel van een geschrift of apologie te rechtvaardigen. Maar, 'dat het oneindig beter is, zich door daden, dan door woorden te expurgeeren'¹⁹.

Op 7 maart 1765 kwam het College van grootofficiëren bijeen om de zaak op aandrang van Van Teylingen te bespreken. Het College stemde in met de raad die Van Teylingen reeds aan de logebroeders te Zwolle had gegeven. Maar ook verweet men de broeders, dat zij een groot gedeelte van de problemen aan zich zelf te wijten hadden, door aan de installatie zoveel ruchtbaarheid te geven²⁰. En nogmaals werd de broeders op het hart gedrukt om 'door hun handel en wandel te toonen, het tegenovergestelde te zijn, van hetgeene, waarmede zij zoo onregtmatig beschuldigt worden'.

Een week later schijnt de zaak al gesust te zijn. Broeder Scheffer schreef op 14 maart 1765 aan de Grootsecretaris Jacobus Cornelis Mattheus Radermacher, dat zij de raad van het College van Grootofficiëren ter harte zouden nemen. Men moest evenwel niet menen, dat men in een stad als Zwolle alles geheim zou kunnen houden, zoals in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. En ook de vervaardiging van de 'ornamenten en meubles' kon onmogelijk met 'secreteesse' geschieden. Bovendien bleken meerdere leden van de stedelijke regering op de hand van de broederschap te zijn, zodat men van die kant geen moeilijkheden vreesde. Mede op aanraden van enige regenten had men een 'luysterrijk Bal-Maçon' gehouden 'om aan de geheele Republicq te vertoonen, dat de hoge regeering niet temerair genoeg denkt op het boze advis van domine Serrurier, de broederlijke vergaaderinge te verbieden; inteedeel, zijn alle fatsoenlijke lieden geëindigneert geweest van zijne lasterlijke predicatie. Het is meede om deeze gewigtige reedenen, dat wij een opulent bal aan de eerste luyden van beïjde sexen deezer stad hebben gegeven, mitsgaders en principaalkijk om het gemeen door Ds. Serrurier met alle kracht en magt opgehitst in andere denkbeelden en goede raisonnable idées te brengen, waarinne dan zoo glorieus zijn gereüsseert, dat wij reeds een gewenscht effect daar van ontmoeten, geconsidereert de gemeene man, thans raisonneerd en begrijpt. Ja, zegt, hoe is het mogelijk dat er kwaad in het metzelaarsschap kan geschieden, daar zoo veele, ja de eerste luyden van de stad praesent zijn en met de vrije metzelaaren vriendelijken omgang houden?'²¹ Toch gaf Scheffer de grootsecretaris nog de verzekering, dat zij zich zouden houden aan de plakkatens van de overheid. Kennelijk was men nog niet vergeten, dat eertijds de broederschap in Holland en West-Friesland verboden was geweest, omdat men politieke krachten achter de broederschap meende te ontdekken²². Maar voor de loge 'L'Inébranlable' was het ongunstige begin ten goede gekeerd. Trots gaf men dan ook het volgende bericht aan de couranten: 'Van Zwolle heeft men vernomen: dat de aldaar nieuw opgerichte Fraterniteit der aloude Vrije Metzelaaren onder de naam en zinspreuk L'Inébranlable, bij haare ouverture een heerlijk Bal-Maçon aan alle voornaame gedistingueerde Dames en Heeren van die Stad heeft gegeven, hetwelk met uitnemend veel agreement tot 's morgens 6 uren in het Hof van Holland bij J. Georg Engelman geduurt heeft'²³.

De constitutiebrief werd indertijd door een achttal broeders aangevraagd, aan wie

23. Grootzegel van de orde van vrijmetselaren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. In gebruik van 1756 tot 1764.

die ook werd uitgereikt. Eenzelfde aantal werd vermeld op de 'tabelle' van 15 december 1764. Op die van 13 mei 1765 prijken de namen van dertien broeders. Intussen waren de leerlingen en gezellen Larcher, Laging, Heufke en De Bruyn allen verheven tot meester-vrijmetselaar. Onder de militaire leden van de loge werden nog twee officieren vermeld, die elders tot vrijmetselaar aangenomen moeten zijn. De kolonel Van Rohwedel behoorde met de 'begaafde broeders' Daniël Reynes en Johan Georg Engelman tot de nieuw aangenomen leerlingen en gezellen.

Om gewichtige, maar onbekende redenen waren de Zwolse broeders in 1765 niet in staat een deputatie te zenden naar de jaarlijkse Grootloge te 's-Gravenhage op Sint Jansdag²⁴. Een jaar later blijkt de loge al ernstig in verval te zijn²⁵. Door verandering van garnizoenen was men beroofd van een aantal bekwame broeders. Zo lag sedert 1763 het eerste en tweede esquadron van het regiment cavallerie van de luitenant-generaal Jan Willem de Famars in garnizoen te Zwolle, met compagnieën te Hasselt en Vollenhove. Eind 1766 vertrok dit regiment naar 's-Hertogenbosch. Als majoor was aan dit regiment verbonden Willem prins van Hessen Philipsthal, die in 1758 de functie van grootredenaar van de Orde had vervuld²⁶. Dit was eveneens het geval met het regiment infanterie van de luitenant-generaal Frederik August prins van Holstein-Gottorp, dat in hetzelfde jaar van Zwolle naar Gorinchem en Schoonhoven vertrok.

Tenslotte berichtte de secretaris Laging, dat de Zwolse broeders ook naar de Grootloge van 1768 geen deputatie konden zenden, noch dat men in staat was de verschuldigde contributie te betalen. Men restte slechts het verzoek 'dat de vergunde naam van L'Inébranlable, die 't van ons gestigt gebouw met zo veel reeden voert, niet mag gerojeert, nog haare constitutie ingetrokken, nog haar verswakte stigters op eenigerley wijze geswaart worden'²⁷. Echter, op de Grootloge van 17 april 1774 werd de loge, samen met de loges 'Sint Lodewijk' te Nijmegen en 'De Resolutie' te Amsterdam vervallen verklaard wegens werkloosheid²⁸. Daarmee kwam een einde aan de eerste arbeid van 'L'Inébranlable'.

Geheel gedooft bleef het 'maçonnieke licht' in Zwolle niet. Tijdens de Grootloge van 17 mei 1778 werd bekend gemaakt, dat een constitutiebrief was uitgereikt voor een militaire loge te Zwolle onder de naam van 'L'Union Militaire'²⁹. Deze loge - met de onderscheidingskleuren blauw en wit - was verbonden aan het regiment infanterie van Willem George Frederik prins van Oranje-Nassau (Regiment Nationaux nr. 1), dat toen te Zwolle in garnizoen lag. Men kwam elke eerste woensdag van de maand bijeen in het Heerenlogement van Jan van Ommen aan de Grote Markt. De loge stond onder leiding van de majoor Alexander Leonard baron van Plettenberg. Als secretaris trad op de luitenant Frederik Adrianus Ludolph Pyman. Deze was een neef van Gerrit Jan Pyman, die later in de loge 'L'Inébranlable' de belangrijkste rol zou gaan spelen³⁰. In 1781 werd dit regiment verplaatst naar Den Helder en Alkmaar. De werkzaamheden van 'L'Union Militaire' werden gestaakt in 1791 toen de constitutiebrief door Pyman vanuit Maastricht naar de Grootmeester werd teruggezonden.

3. De leden van de loge in 1764 - 1765

De leden, die in de eerste periode van 'L'Inébranlable' lid waren, behoorden voor een groot gedeelte tot de sociale bovenlaag van die tijd, met uitzondering van de twee 'begaafde broeders', de kunstschilder Reynes en de stadskok Engelman. Zij beschikten immers over andere kwaliteiten. Onder leiding van broeder Pellichet, de 'architect', zal Daniël Reynes de verschillende schilderstukken - waaronder het tableau - vervaardigd hebben, die men nodig had³¹. Broeder Engelman verschaftte de ruimte in zijn logement waar men ongestoord kon compareren. Bovendien zal hij,

Extract uit het *Loge Boek*

O F T E

Naam Lyft, van den Staat der *Loze Unveroorloofde*
zoo als dezelve zig bevind op den *13^{en} May 1765.*

Houdende hun Vergaderplaats op den *Laatsten* *Vrijdag* van de Maand
des Avonds om *Vijf* Uuren ten Huise van *J. G. Engelman, in 't Hof van Holland*
4. Zeeuw.

Zynde de Couleur *Swart met Witte Linnen*

Namen der Afficianten Afficianten	Namen der Meesters	Namen der Gesellen in Werdingen
Capt. Schaffer, Bydschilt. D ^r . Mulder, 1 ^e Opziender. W. Gijmansman en Carney, 2 ^e Opziender. Capt. Lancher, Melanvier. H ^d . en Gemeensman Laging, Sec. J ^d . de Bruga, Ordeleur. Cornelis Acythe Notewuster. Capt. Pelicht, Architect. Coland Baron van Dode, Fixaal. Th. Fr. Laging, Secretaris.	Korver, van de Linde.	Coland Baron von Rohnke Col.
		Begaafor Broedoren. Daniel Rijnsd. Kunstlekk, dr. en Tekenaar. J. H. Engelman, Stad Lok.

24. 'Tabelle', sterktelijst van de loge 'L'Inébranlable' (1765).

die als stadskok een zekere faam genoot, de tafelloge verzorgd hebben. Daarnaast is hij waarschijnlijk ook degene geweest, die als 'frère à talent' tijdens de plechtigheden en de tafelloge de muziek verzorgde. De meeste leden waren niet uit Zwolle zelf afkomstig, maar verkregen op een later tijdstip het burgerschap van de stad. Slechts twee broeders hadden nauwe banden met de Zwolse regentenkringen. Broeder Heufke was gehuwd met een dochter van een Zwolse regent, evenals broeder Laging. Deze laatste wist daardoor in 1787 de Zwolse regeringskussens te bereiken, toen hij tot burgemeester werd gekozen. Het militaire element in de loge was als bijna vanzelfsprekend sterk. Liefst vier broeders waren officier in het Staatse leger. Van de dertien broeders hadden er vijf een academische opleiding genoten. Bijna zonder uitzondering behoorden zij tot de gereformeerde of hervormde kerk. Ten tijde van het Ancien Régime in de Republiek was dat de heersende kerk. Wanneer men daartoe niet behoorde, was het onmogelijk een openbaar ambt of functie te vervullen.

4. De loge in de periode 1786 - 1788

De loge 'L'Inébranlable' was op 22 april 1786 met 'de gewonelijke formulariteiten en plegtigheden' geopend door de voorzittend-meester Gerrit Jan Pyman, die daartoe verlof had ontvangen van de grootmeester Carel baron van Boetzelaer³². Van de heroprichting werd kennis gegeven op de Grootloge van 4 juni 1786³³, tegelijk met die van 'Sint Lodewijk' te Nijmegen, de ratificatie van de constitutiebrief van 'Frédéric Royal' te Rotterdam en de oprichting van de loges 'De Twee Getallen' te Venlo en 'De Geldersche Broederschap' te Arnhem.

De situatie in Zwolle verschilde in 1786 aanmerkelijk met die in 1764. Toen was het een rustige, redelijk welvarende stad. Afgevaardigden van de stedelijke regering maakten deel uit van de soevereine Staten van Overijssel. Voorts werd op staatkundig gebied alles geregeld volgens het Reglement van 1748, waarbij aan de stadhouders uit het Huis van Oranje grote politieke bevoegdheden waren toegekend. Zo behoeft de verkiezing van een lid van het stadsbestuur de goedkeuring van de stadhouder.

Dit Reglement van 1748 was de hernieuwing van dat van 1675. Dat laatste was Overijssel opgelegd door stadhouder-koning Willem III, als voorwaarde om weer toegelaten te worden tot de Unie van Utrecht, die Overijssel in 1672 had verlaten, toen dat gewest de bisschop van Munster als landsheer had aangenomen. Dit Reglement werd gezien als een beknotten van de soevereine rechten van de provincie. Bij de dood van Willem III in 1702 werd het Reglement afgeschaft, evenals het stadhouderschap. Onder druk van de tijdsomstandigheden voerde men ze beide in 1748 weer in³⁴.

Het verzet tegen het Reglement en stadhouder Willem V concentreerde zich in Overijssel aanvankelijk rond Johan Derk van der Capellen, die echter in 1784 was overleden. In Zwolle zelf werd dit verzet voornamelijk aangetroffen in de zogenaamde Meente of de gezworen gemeente. Dit college bestond uit achtenveertig leden, die voor hun leven zitting hadden, en zichzelf aanvulde. De Meente koos ieder jaar op 25 januari het dagelijks bestuur van de stad, bestaande uit acht sche-

penen en acht raden, die burgemeesters werden genoemd. En zoals eerder reeds gezegd had de stadhouder een vaste greep op het benoemingsbeleid³⁵.

In 1785 was een beweging onder de Zwolse burgerij op gang gekomen om het gehate Reglement af te schaffen³⁶. De Meente zou in het vervolg door de burgerij gekozen moeten worden, waardoor ook een indirecte invloed van de burgerij op de samenstelling van het dagelijks bestuur van de stad zou ontstaan. In september 1785 werd daartoe een verzoekschrift ingediend bij het stadsbestuur.

Als ondertekenaars van dit rekest³⁷ vinden we ondermeer J.E.H. Thorbecke, F.L. Schlingemann, E. Voorthuys, J. Vernhout, P.F. Godar, A. de Rooy, H. Queysen, A.H.H. Queysen en C. Voogt, in wie we reeds de leden ontmoeten van de in 1786 heropgerichte loge. Zondermeer kunnen we ze onder de Zwolse patriotten scharen. Van deze negen ondertekenaars waren Thorbecke en Schlingemann luthers en Godar rooms-katholiek. Op zich wekt dat geen verwondering, aangezien in 1784 alle Zwolse burgers voor de wet gelijkgesteld waren, met uitzondering van de joden. Dat deze laatste groep niet dezelfde rechten kreeg als de overige Zwolse burgers was voornamelijk te danken aan de tegenwerking van de Zwolse gilden, die wellicht in de voornamelijk handeldrijvende joden economische concurrentie vreesden.

Aan het rekest van september 1785 kon de stadsregering niet voorbijgaan. Een commissie werd ingesteld om over het stuk, dat in mei 1786 ter tafel kwam, rapport uit te brengen. Hierin waren voorstellen vervat die een democratisering van het bestuur inhielden en natuurlijk de afschaffing van het Reglement van 1748.

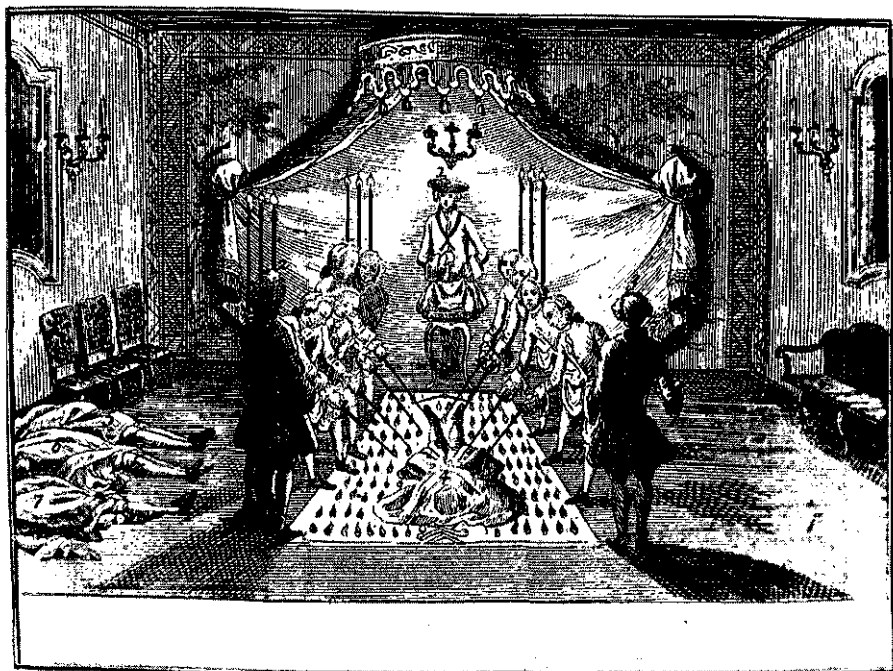
Ondertussen was Gerrit Jan Pyman in de stad gekomen, waar hij zich datzelfde roe-rige najaar met zijn gezin had gevestigd³⁸. Als luitenant en adjudant diende hij in 1773 bij het regiment infanterie van de luitenant-generaal Jetze Edzard van Burmania. Zijn conduite-staat vermeldde toen dat hij het Hollands en het Frans goed beheerste, tevens uitblonk in het tekenen en miniatuurschilderen en daarnaast uiterst ambitieus was³⁹. In 1778 had hij als kapitein ontslag uit dienst genomen. Na die tijd moet hij zijn patriottistische gezindheid hebben ontwikkeld. Onbekend is waar en wanneer hij tot vrijmetselaar werd aangenomen. In ieder geval moet hij het gevoel gehad hebben de juiste personen bij elkaar te kunnen brengen, om in april 1786 de loge 'L'Inébranlable' weer nieuw leven in te blazen.

Onder de meesters-vrijmetselaar bevond zich een aantal broeders die in de loge 'La Vertu' waren aangenomen tijdens hun studententijd te Leiden. Ongetwijfeld zijn zij daar beïnvloed door de hoogleraar Bavius Voorda, een bekende patriot⁴⁰. In 1786 mengde hij zich in Overijsselse zaken, toen hij - onder het pseudoniem V.A. Hollandus - een pamflet het licht deed zien, getiteld *Aenmerkingen op zommigen van de Overijsselsche steede-bezwaaren, byzonder op die van Zwolle, mitsgaders op het raport uitgebracht*. Dit strijdschrift strookte geheel met de ideeën van de Zwolse patriotten. Maar ook wist Pyman nieuwe leden aan te trekken, die in verschillende plaatsen als patriot bekend waren.

De loge had reeds bij de oprichting de beschikking over een eigen ruimte. De 'tabelletje' van 13 mei 1786 vermeldde dat de bijeenkomsten iedere laatste donderdag van de maand plaat vonden, 's avonds om 5 uur 'ten eygen huise'. Op 13 juli 1786 maakten Jan Anthony Zwier van Isselmuden tot Paaslo, Willem Landman en

Gerrit Jan Pyman bekend, dat zij voor 3500 gulden een huis aan de Bloemendalstraat hadden gekocht van Elisabeth ten Cate, weduwe Van Hoboken⁴¹. Dit huis was gelegen naast dat van Landman⁴². Het transport ten overstaan van de schepen van Zwolle vond plaats op 11 april 1787⁴³.

Intussen was het voor Zwolle een 'hete' zomer geworden. In augustus 1786 deden de Oranjegezinde Staten van Gelderland een aanslag op het patriottische Hattem, dat tegenover Zwolle aan de Gelderse kant van de IJssel lag. In Zwolle werden vrijwilligers aangeworven om het stadje te hulp te komen. Verschillende broeders van 'L'Inébranlable' meldden zich. Nadat zij zich te Hattem hadden gelegeerd ontstond er ongerustheid in Overijssel. In de steden Deventer, Kampen en Zwolle was men bang dat Gelderse troepen ook Overijssel konden binnenvallen en met name in Zwolle vertrouwde men het garnizoen niet. Op 5 september 1786 echter vielen Gelderse troepen Hattem aan. Het kwam niet tot een harde strijd. Via een schipbrug over de IJssel wisten de Zwolse patriotten snel Hattem te verlaten. Zij verschansten zich in het Nieuwe Werk, een verdedigingsstelsel aan de IJssel, tussen Zwolle en de rivier.

25. Ceremonie van de verheffing van een gezet tot meester-vrijmetselaar. Gravure uit de *Vrijmetselaarsalmanak* (1780).

Het stadsbestuur van Zwolle vond het nu raadzaam om de verschillende gewapende eenheden onder één commando te brengen. Opperbevelhebber werd de patriottische burgemeester Joan Derk van der Wyck, diens plaatsvervanger werd Pyman met de rang van luitenant-kolonel. In feite betekende dit dat het eigenlijke bevel bij Pyman kwam te liggen.

De maand december van 1786 bracht nog meer spanning binnen de stad, toen een nieuw lid van de Meente moest worden gekozen. Nadat dit nog op de traditionele wijze was geschied, in strijd met de wensen van de burgerij, werden demonstraties georganiseerd. Dit 'revolutionaire' optreden van de burgerij was het voorspel tot de echte omwenteling, die begin 1787 zou plaats vinden.

Op donderdag 28 december 1786 waren de broeders van 'L'Inébranlable' in hun huis aan de Bloemendalstraat, kennelijk om er het Sint Jansfeest te vieren. In die onrustige maand december toch wel een riskante bijeenkomst. De stedelijke overheid - de burgemeesters waren in meerderheid nog orangistisch - trachtte over deze bijeenkomst wat meer te weten te komen. Kennelijk vertrouwde men het gezelschap, waarvan vele patriotten lid waren, niet erg. Onder het mom van het overtreeden van zekere bepalingen op de accijnsheffing op wijnen, werden de 'dienende broeders' aan een verhoor onderworpen⁴⁴.

Ondervraagd werden Christiaan Voogt en zijn vrouw, die in het logegebouw woonden, Pieter Ensink, die als knecht woonde bij Van Isselmuden, evenals de schildersgezel Jan Vernhout, Georg Wilhelm Engelman en Evert Voorthuys en tenslotte Geertruid Bos. De antwoorden van de dienende broeders bleven nogal vaag, omdat het hier om een 'particulier geselschap' ging en zij 'zonder voorkennis van die heren' niets konden mededelen. Op de vraag wie de leiding tijdens die vergaderingen had, antwoordde Voogt: 'of de wijnkoper Landman directie van de vergaderingen heeft, weet ik niet, dog de directie van het huis, bij voorbeeld als getuige (= Voogt) daar metzelt, geschied door hem (= Landman)'. Over hoe vaak en met z'n hoevelen die vergaderingen plaats vinden, weten de dienende broeders niet meer te zeggen dan drie of vier maal en over het aantal personen tien, twaalf of veertien. De laatste getuige, Geertruid Bos, is veel concreter in haar antwoorden. Kennelijk was zij ingehuurd om na afloop van de bijeenkomsten de vaat te doen. In ieder geval had zij dat drie maal gedaan en op 28 december 1786 had zij ongeveer honderd lege flessen wijn zien staan en had zij zesendertig couverts afgewassen, waaruit zij concludeerde, dat er dan ook wel zesendertig personen aanwezig geweest zouden zijn.

Noch de dienende broeders, noch Geertruid Bos spraken onwaarheid. De gemiddelde opkomst van de logebroeders zal wel om en nabij de twaalf gelegen hebben. Zij waren dan ook de leden van de loge. Daarnaast bevonden zich in de stad Zwolle ongetwijfeld nog meer vrijmetselaren die zich niet bij de loge hadden aangesloten. Zo'n broeder was bijvoorbeeld Rhijnvis Feith, die later als dichter bekendheid zou genieten. Deze was tijdens zijn studententijd in Leiden in de loge 'La Vertu' als vrijmetselaar aangenomen. En wellicht dat ook nog de oudere broeders van 'L'Inébranlable' de bijeenkomst bezocht hadden. Maar ook bezoekers of visiteurs konden die avond de sterkte op zesendertig gebracht hebben.

Onder dwang van de Zwolse bevolking werd op 25 januari 1787 door de Meente een

geheel nieuw stadsbestuur gekozen, dat geheel uit patriotten bestond. De broeders Stolte en Nilant maakten als burgemeesters deel uit van dat nieuwe bestuur⁴⁵. Een periode van 'revolutionair' bewind begon, die bijna acht maanden zou duren. Het Reglement van 1748 werd afgeschaft en een democratisch reglement voor het stadsbestuur zou worden ingevoerd.

Ook in andere steden van Overijssel had zich een dergelijke omwenteling voorgedaan. Bovendien was een gedeelte van de Ridderschap van Overijssel op de hand van de patriotten. Daarom kan men stellen, dat er ook in de Staten van Overijssel toen een ruime meerderheid was te vinden voor de patriottische denkbeelden.

De Staten besloten in juni 1787 over te gaan tot het oprichten van een legermacht van drie brigades. Deze zou de patriottische idealen moeten verdedigen, want nog steeds vreesde men de reactie van de oranjegezinden. Broeder Gerrit Jan Pyman kreeg op 23 juni 1787 het commando over die brigades en tevens werd hij commandant van de stad Zwolle.

Het einde was echter tevens in zicht. Om het stadhouderschap voor haar man te redden en om haar smadelijke aanhouding bij Goejanverwellesluis op 28 juni 1787 te wreken, vroeg prinses Wilhelmina haar broer koning Friedrich Wilhelm II van Pruisen om hulp. Op 13 september 1787 overschreed hertog Ferdinand van Brunswijk met 20.000 man Pruisische troepen de grenzen. Vijfhonderd Pruisische huzaren bevonden zich op 21 september bij Wijhe met de bedoeling naar Zwolle op te rukken. Twee dagen later trokken zij de stad binnen.

Namens de gezamenlijke afgevaardigden van de schutterijen, de vrijcorpsen en de genootschappen van wapenhandel binnen de provincie Overijssel protesteerde Gerrit Jan Pyman al op 12 september 1787 bij de Staten van Overijssel tegen de mogelijke komst van de Pruisen. Tevens drong hij er bij hen op aan om de nodige maatregelen te treffen ter verdediging van het vaderland⁴⁶. De Staten, die zich echter behoedzaam hadden opgesteld, reageerden niet.

De Pruisen lieten in Zwolle aanvankelijk het patriottische stadsbestuur ongemoeid. Wel werden de diverse militaire corpsen en de brigades ontwapend. Na korte tijd gedroegen de Pruisen zich toch als een bezettingsleger. Zij begonnen burgers lastig te vallen en de Pruisische officieren trokken zich al spoedig niets meer aan van het stadsbestuur. Een restauratie kon niet uitblijven.

In oktober 1787 werden de nieuwe burgemeesters voor het volgende jaar gekozen. De lijst werd ter goedkeuring opgezonden aan de stadhouder, prins Willem V. Op 13 oktober 1787 kwam de lijst terug, maar wel veranderd volgens orangistische smaak. Onder anderen waren de broeders Stolte en Nilant van de lijst van burgemeesters geschrapt, waartegen door hen sterk werd geprotesteerd⁴⁷. Voor de patriotten zag het er nu niet erg rooskleurig uit. Onder aandrang van de orangisten werd Pyman nu gedagvaard. Hij werd van hoogverraad beschuldigd naar aanleiding van zijn verzoek aan de Overijsselse Staten van 12 september. Hij vertrok eerst heimelijk naar Amsterdam met het plan zich in het democratische Amerika te vestigen. Maar al spoedig zag hij zich genoodzaakt met andere vooraanstaande patriotten te vluchten naar Frankrijk⁴⁸.

In Zwolle werd het in november 1787 zeer onrustig. Dit gebeurde naar aanleiding

26. Portret van Gerrit Jan Pyman (1750-1839), voorzittend-meester van 'L'Inébranlable' 1786-1787/88. Gravure door Reint Vinkeles naar een portret van H. Pothoren. (uit: *Vaderlandsche Historie*, 21, Amsterdam 1798).

van het vervangen van de Pruisische soldaten door een bataljon Schotten in Staatse dienst van het regiment van de generaal-majoor Ralph Dundas. Door de bevolking werd dit bataljon echter gezien als een oranjegezinde bezettingsmacht. De spanningen liepen hoog op. De soldaten sloegen zelfs aan het plunderen, waarbij de huizen van vooraanstaande patriotten natuurlijk voorrang genoten.

Broeder Voorthuys was er getuige van hoe een plundering nabij zijn huis aan de Dijk plaatsvond. Maar ook signaleerde hij het optreden van Dirk Joachim Willem Jan baron van Raesfelt, die als luitenant-kolonel het bataljon dirigeerde, terwijl hij trachtte zijn manschappen weer in het gareel te brengen⁴⁹. Of het Voorthuys bekend was, dat Van Raesfelt lid was geweest van de Haagse loge 'L'Union Royal', evenals de kolonel-commandant van het regiment Dundas, Volkier baron Bentinck tot Schoonheten en Yrst, is niet bekend.

De orangistische restauratie zette nu door. Verschillende gemeenslieden vroegen nu ontslag, waaronder de broeders Egbert Hendrik Greven en Evert Jan Thomassen à Thuessink⁵⁰. Broeder Stolte was naar het graafschap Bentheim uitgeweken. Vanuit Nordhorn schreef hij op 10 februari 1788 een brief, waarin hij als gemeensman bedankte.⁵¹

De loge 'L'Inébranlable' ontbrak het nu aan een aantal prominente leden. Of zij in 1788 nog compareerde is niet bekend. Ongetwijfeld waren haar bijeenkomsten voor de nieuwe orangistische Zwolse stadsregering te verdacht. Een definitief einde kwam in het najaar van 1788. Burgemeesters, schepenen en raden van de stad Zwolle vaardigden op 12 september 1788 een plakkaat uit, waarbij het aan de ingezetenen van de stad verboden werd het bezoeken van 'societeiten, gezelschappen of byeenkomsten, waar in opzetlyk gehandelt word over zaaken het gemeene Lands of Stads bestier betreffende'⁵².

5. De leden van de loge in de periode 1786 - 1788

De leden, die in de tweede periode van haar bestaan lid waren van 'L'Inébranlable', behoorden eveneens tot de sociale bovenlaag. Opmerkelijk is het grote aantal, dat uit de Zwolse regeringsfamilies stamde. Van de vijftientig leden hadden er negen een academische opleiding gevolgd, voornamelijk aan de Leidse hogeschool. Onder hen tellen we vooral diegenen, die patriottische sympathieën hebben. Al jong werden ze in de Meente verkozen als gemeensman. Wanneer de patriottische omwenteling een feit is, vinden we enkelen terug als burgemeester van de stad. Na de restauratie is voor de meesten van hen aanvankelijk geen openbare functie meer weggelegd. Enkelen worden pas weer actief, wanneer op donderdag 5 februari 1795 eveneens in Overijssel een einde komt aan het Ancien Régime en de Overijsselse Staten zich op 6 februari constitueren tot de 'Provisionele representanten van het Volk van Overijssel'⁵³. Het militaire element is bijna geheel uit de loge verdwenen, hoewel het in de persoon van Gerrit Jan Pyman toch dominant aanwezig is. Zijn persoonlijkheid heeft immers een dwingend stempel op 'L'Inébranlable' in de periode 1786/1787 gedrukt.

De loge - maar wellicht meer de vrijmetselarij als zodanig - gaf ook de mogelijkheid om als gelijkgezinden onder elkaar te verkeren, ongeacht rang of stand. Twee leden

27. Rhijnvis Feith (1753-1824), aangenomen tot leerling-vrijmetselaar in de Leidse loge 'La Vertu' en daarna geregelde bezoeker van de loge 'L'Inébranlable'. (Anoniem portret in particulier bezit).

van de Overijsselse Ridderschap - tot dan een vrij gesloten, standsbewuste groep - maakten immers deel uit van de loge. Maar ook naar geloof werd geen onderscheid gemaakt. Een aantal leden was rooms-katholiek, waaronder Willem Landman. Deze laatste vervulde in de katholieke Zwolse gemeenschap een vooraanstaande rol. Voor hen heeft de vrijmetselarij de gelegenheid geboden zich te emanciperen⁵⁴. Een voordeel daarbij was, dat zij niet gehinderd werden door de pauselijke verboden van 1738 en 1751, die katholieken verhinderde om de beginselen van de maçonnerie te omhelzen⁵⁵. Immers, in de Habsburgse landen waren deze verboden niet van kracht verklaard. De Nederlanden ressorteerden toen onder de Hollandse Zending te Brussel, welke stad de hoofdstad was van de Habsburgse of Oostenrijkse Nederlanden. De situatie veranderde, toen in het begin van de negentiende eeuw de pauselijke verboden verscherpt werden en zij ook voor de Hollandse Zending van kracht werden⁵⁶. Voor de familie Landman was ook dat geen beletsel om sympathie te blijven koesteren voor de vrijmetselarij. Roerend is het dan ook, dat toen in 1837 de weduwe van Landman te Hasselt overleed de aangifte geschiedde door A.F.H. de Lespinasse en C.J. Freislich, twee vooraanstaande leden van de Zwolse loge 'Fides Mutua'. Tevens beredderden zij haar boedel.

Hetzelfde kan men enigszins stellen voor de broeders Schlingemann en Thorbecke. Zij behoorden tot de evangelisch-lutherse gemeente te Zwolle. Ook zij waren als 'dissenters' uitgesloten om overheidsbanen te vervullen. Ook voor hen bracht de vrijmetselarij de emancipatie, die zij nodig hadden. In de jaren twintig van de negentiende eeuw traden zij nog eens op de voorgrond tijdens een richtingenstrijd binnen de lutherse gemeenschap, waarin zij voorstander waren van een meer liberale gezindheid.

De dienende broeders waren meestal in dienst van één van de broeders. Of met hen op voet van gelijkheid werd omgegaan blijft een vraag. Op de 'tabellen' werden zij apart vermeld. Voor de hand ligt, dat zij slechts in de leerlingengraad werden aangenomen, zodat zij behulpzaam konden zijn.

Een aparte categorie vormen weer de 'frères à talent', in dit geval Engelman en Voorthuys. Engelman was zijn vader opgevolgd in het logement aan de Luttekestraat. Als gerenommeerd keukenmeester zal hij de tafellozes verzorgd hebben. Broeder Voorthuys, die een niet onverdienstelijke vioolspeler was, zal voor de muziek gezorgd hebben. Het valt aan te nemen, dat zij op voet van gelijkheid met de overige broeders verkeerden. Evert Voorthuys was sedert 1802 lid van de loge 'Fides Mutua' en diende haar in verschillende functies, hetgeen wel duidt op volledige acceptatie.

6. Naar een nieuw begin

De loge was nu uiteengevallen. De voorzittend-meester Gerrit Jan Pyman had waarschijnlijk de constitutiebrief meegenomen, waardoor het ook daardoor niet mogelijk was de werkzaamheden te hervatten. Voor de achterblijvende broeders brak aanvankelijk een moeilijke tijd aan. Voor hen, die tijdens de patriottische periode een politiek ambt hadden uitgeoefend, was nu een periode van stilte aangebroken. Een enkele had te lijden onder wat plagerijen. Zo verlangde de kolonel-commandant

dant van het regiment Dundas, Volkier baron Bentinck van Schoonheten in november 1788 van broeder Viebahn, dat hij zijn manege - die hij op eigen kosten in 1787 had laten herbouwen - gratis ter beschikking zou stellen ten behoeve van zijn militairen⁵⁷. Dit zou hem een behoorlijk financieel nadeel opleveren. Gelukkig mocht hij rekenen op de steun van zijn logebroeders Greven en Nilant, die hem daarbij geldelijk steunden.

Voor maçonnieke arbeid was echter aanvankelijk geen ruimte meer. Ook was het niet mogelijk de vrijmetselarij te beoefenen in Deventer en Kampen. Evenals in Zwolle was in Deventer het merendeel van de leden van de loge 'Le Préjugé Vaincu' patriottisch gezind. Op bevel van de stedelijk regering moest ook daar de arbeid gestaakt worden⁵⁸. Hetzelfde gold voor de broeders van de Kamper loge 'Le Profond Silence'⁵⁹.

In 1791 achtte men de tijd toch wat gunstiger. Op 13 december van dat jaar schreef broeder Brinkman een brief aan de grootsecretaris, waarin hij vroeg om een nieuwe constitutiebrief. Die was niet meer voorhanden, omdat 'de loge L'Inébranlable, binnen deze stad geëtablisceert geweest, in den jaare 1788 uit hoofde der bekende ongelukkige troebelen uit elkander geraakt is'⁶⁰. Hij en broeder Landman hadden alle meubelen en andere toebehoren op een 'verzekerde plaats' weten op te bergen. Ofschoon slechts vijf broeders over waren gebleven, zagen zij toch kans om de maçonnieke arbeid opnieuw te beginnen. Het bleek echter nog te vroeg. Het logegebouw aan de Bloemendalstraat werd echter op 3 december 1793 door Landman voor fl. 3305,- aangekocht⁶¹. Pas in 1802 zou de tijd echt rijp zijn om opnieuw met de maçonnieke arbeid te beginnen, toen de in Zwolle achtergebleven broeders een constitutiebrief aanvroegen voor een loge, die 'Fides Mutua' zou gaan heten.

Noten

1. Een prosopografisch onderzoek naar de leden van de loge verscheen in *Thoth, Tijdschrift voor Vrijmetselaren* 38 (1987), meesternr. 61 e.v.
2. *Gedenkschrift van de loge 'Fides Mutua', in het Oosten van Zwolle, ter gelegenheid van haar 150-jarig bestaan op 27 januari 1953* (naar gegevens van A. Maass en D. Bos), [Zwolle 1953]
2. Het archief van de loge werd op 5 september 1940 door de bezettende macht gevorderd. Het grootste deel is daarna in de oorlogsjaren verloren gegaan.
3. G.F.E.W. Lowenstein, *Lijst van loges, welke onder het Grootoosten der Nederlanden en loges, welke onder buitenlandse grootmachten op Nederlands gebied werken of gewerkt hebben* ('s-Gravenhage 1961) 56.
4. Archief van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden te 's-Gravenhage (Ordearchief). Uitgaande missiven Grootte Loge I, 1745-1767, 206 e.v.
5. Ordearchief. Ingekomen missiven, nr. 326.
6. Het concept van de constitutiebrief draagt als datum 'den negenden dag van de zeevende maand in het jaar des Ligts 5764'. In dorso staat foutief vermeld '9 Juny 1764'.
7. W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988) 25 e.v.
8. Vgl. W.J.M. Akkermans, *Vrijmetselarij. Een verkenningreis* ('s-Gravenhage 1988).

9. H. Ringoir, *Vredesgarnizoenen van 1715 tot 1795 en 1815 tot 1940* (Bijdragen van de sectie militaire geschiedenis, nr. 8, 's-Gravenhage 1980) 21.
10. Lowenstein, *Lijst van loges*, 11.
11. *Ibidem*, 28.
12. *Ibidem*, 35; Vgl. A.W.F.M. van de Sande, 'Vrijmetselaarloges beneden de grote rivieren, 1750-1830. Een verkennend onderzoek naar de betekenis van de loges voor de katholieke sociabiliteit', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 29 (1987) 106.
13. Ordearchief. Ingekomen missiven, nr. 352-2. Hierin het verslag van de installatie van de loge en de gevolgen daarvan, zoals het optreden van ds. Serrurier.
14. Thans Café-Restaurant 'Suisse', Lutkestraat 17 te Zwolle.
15. Ordearchief. Uitgaande missiven Groote Loge I, 1745-1767, 277. Hierin ondermeer de reacties op de gevolgen van de installatie van de loge. Voor het uniform, vgl. P.J. van Loo, *Geschiedenis van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1967) 24.
16. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 10 (1937), kol. 915.
17. T.J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, II (Zwolle 1961) 90.
18. R.A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle 1748-1755* (Kampen 1988), 49, 106 en 159.
19. Ordearchief. Uitgaande missiven Groote Loge I, 1745-1767; Rescriptie op de missive van capt. De Scheffer, te Zwolle, voor de loge l' Inébranlable aldaar, nopens zoekere calumnieuse gerugten, en aangedane smaat, bij het constitueren en installeren derzelve, omme te hebben satisfactie & c. van de predikanten. Rotterdam 21 februari 1765.
20. Idem: Rescriptie op de missive van de loge l' Inébranlable te Zwolle, nopens de geestelijkheid aldaar, en de gehoudene conduites der leeden, bij het installeren deezer loge. 's-Hage 9 maart 1765.
21. Idem. Ingekomen stukken, nr. 354-1.
22. Vgl. H. Gerlach, 'De grondvesting van de Nederlandse Vrijmetselarij te 's-Gravenhage', in: *Thoth* 32 (1981), leerlingnr. 47 e.v.; D. Knoop, G.P. Jones en D. Hamer, *Early Masonic Pamphlets* (Londen 1978) 332 e.v.
23. Ordearchief. Ingekomen stukken, nr. 354-2 (Bijlage bij de brief van C. Scheffer aan de grootsecretaris dd. 14 mrt. 1765).
24. *Ibidem*, nr. 377 (brief van 1 dec. 1765).
25. *Ibidem* nr. 434 (brief van 14 dec. 1766).
26. *De Resolutiën van de Groote Loge 1756 - 1798* (bewerkt door E.A. Boerenbeker), ('s-Gravenhage 1979) I:25.
27. Ordearchief. Ingekomen stukken, nr. 524 (brief van 11 dec. 1768).
28. *De Resolutiën van de Groote Loge 1756 - 1798*, I:199.
29. *Ibidem*, I:224, 225.
30. Dit regiment lag in 1782 in garnizoen te Deventer en Kampen, in 1784 te Bergen op Zoom, in 1787 te Leeuwarden en Harlingen en in 1790 te Maastricht. Sedert 5 november 1784 was kolonel van dit regiment Jan de Schepper, die in 1779 thesaurier van de loge was.
31. Vgl. M. Gout, 'De zinnebeelden die de wanden der Loge versieren in het begin van de 19de eeuw te Amsterdam', in: *Thoth* 37 (1986), leerlingnr. 83 e.v.
32. Ordearchief. Ingekomen missiven, nr. 901 (brief dd. 14 mei 1786).
33. *Resolutiën van de Groote Loge 1756-1798*, II:19.
34. W.J. Formsma, 'De nieuwe geschiedenis staatkundig beschouwd', in: *Geschiedenis van Overijssel* (red. B.H. Slicher van Bath e.a.) (Deventer 1970) 130 e.v.

35. P.J. Lettinga, 'Zwolle', in: *Verslagen en Mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 99 (1984) 47 e.v.
36. M. van Heuven - Bruggeman, 'Een rekest in Zwolle in de nazomer van 1785', in: *VMORG*, 91 (1976) 70 e.v.
37. Gemeentelijke archiefdienst Zwolle (GAZ). Administratieve archieven Zwolle, AAZ01-00030 (Resoluties Raad en Meente 1783-1786), fol. 496 e.v.
38. G.J. Pyman, *Bydragen tot de voornaamste gebeurtenissen, voorgevallen in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden sedert 1778 tot het jaar 1807* (Utrecht 1826). Opnieuw uitgegeven met inleiding en tussentekst door T.J. de Vries, G.J. Pyman, *De geschiedenis van 'n singulier personage* (Zwolle 1967).
39. Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage. Archief Raad van State, inv.nr. 1934 I.
40. Vgl. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III (1914), kol. 1336 e.v.
41. GAZ. AAZ01 - 04258, p. 497.
42. Thans Bloemendalstraat 10 te Zwolle. Dit pand werd in 1628 genoemd 'Schaffers huys' en bezat 7 vuursteden. In 1773 werd het perceel gesplitst. Het linker gedeelte kwam aan de graaf van Rechteren, die als erfgenaam van zijn schoonvader Joan Derk van der Capellen reeds het achtergelegen pand bezat, en het rechter gedeelte aan Van Hoboken. Omstreeks 1830 behoorde het huis toe aan de wijnkoper Theodorus Helmich en droeg het pand het kadastrale nummer: Gemeente Zwolle, sectie F, nr. 1940. Thans maakt het huis - met andere - deel uit van de stedelijke muziekschool.
43. GAZ. Rechterlijke archieven Zwolle, RA001 - 00054, p. 159.
44. Rijksarchief in Overijssel (RAO). Archief van de Staten van Overijssel, inv. nr. 4351.
45. I. van Doorninck, 'Zwolle's regering van 1787-1812', in: *Bijdragen tot De geschiedenis van Overijssel 2* (1875) 12.
46. RAO. Archief van de Staten van Overijssel, inv. nr. 5158.
47. GAZ. AAZ01-00031 (Resoluties van Raad en Meente 1786-1793), fol. 312.
48. De Vries, G.J. Pyman, *De geschiedenis van 'n singulier personage*, 11 e.v.
49. GAZ. AAZ01-000352 (Memorie van het gepasseerde omtrent de door de burgerij versogte verandering in het regeringsreglement van 1675), 114.
50. GAZ. AAZ01-00031 (Resoluties van Raad en Meente 1786-1793), fol. 320.
51. Ibidem, fol. 354.
52. GAZ. Plakkatenverzameling.
53. A.J. Mensema, *Het wapen van Overijssel, oorsprong, ontwikkeling en gebruik* (Zwolle 1986) 37.
54. M. Dierickx, *De vrijmetselarij. De grote onbekende 1717-1967* (Antwerpen-Utrecht 1967) 58.
55. Vgl. W.I. Chetwode Crawley, 'The Old Charges and the Papal Bulls', in: *Ars Quatuor Coronatorum* 24 (1911) 47 e.v.; M. Dierickx, 'Gelijktijdige bullen tegen de Broederschap van Vrijmetselaren en tegen de praktijken van Jezuïten', in: *Thoth* 17 (1966), meesternr. 47 e.v.
56. Vgl. J.S. Wijne, 'De ontvangst van de Bul van 1825 in de Nederlanden', in: *Thoth* 16 (1965), leerlingnr. 59 e.v.
57. GAZ. AAZ01-00352 (Memorie van het gepasseerde [...] in het regeringsreglement van 1675), 253.
58. S.J. Groenman, *Met vallen en opstaan. De vrijmetselaarsloge 'Le Préjugé Vaincu' te Deventer 1784-1984* (Deventer 1983) 53.
59. [J. Nanninga Uitterdijk], *Geschiedenis van de Z.A. loge 'Le Profond Silence', gevestigd in het O. van Kampen, van 1770-1870* (Kampen 1872) 118 e.v.

60. Ordearchief. Ingekomen missiven, nr. 1089.

61. GAZ. AAZ01-04259, p. 113.

Bijlage I

Lijst van leden van de loge 'L'Inébranlable' in de periode 1764-1765

Carl Ernst Philip baron von Bose

Abraham Jacob de Bruyn

Johann Georg Engelman

Pieter Feith

Cornelis Heufke

Philip Franciscus Laging

Menno Reinhard Larcher

Johan Christiaan van der Linden

Jacob Hendrik Mulet

Leonard Daniël Pellichet

Daniël Reynes

Charles baron von Rohwedel

Carel George Hendrik Scheffer

Bijlage II

Lijst van leden van de loge 'L'Inébranlable' in de periode 1786-1788

Maurits Carel Simon Brinkman

Georg Wilhelm Engelman

Pieter Ensink

Petrus Franciscus Godar

Egbert Hendrik Greven, heer van Vechterweerd

Hendrik Willem Greven

Jan Anthony Zwier baron van Isselmuden, heer van Paaslo

Willem (Anthony) Landman

Lucas Hendrik Coenraad Nilant

Gerrit Jan Pyman

Albert Hendrik Herman Queysen

Herman Queysen, heer van Langeveldslo

Assuerus de Rooy

Jan (Hendrik) Reisig

Adam Schinkel

Frederik Lodewijk Schlingemann

Coenraad Willem baron Sloet, heer van Tweenijenhuisen

Jacob Stolte

Evert Jan Thomassen à Thuessink

Jan Everhard Hendrik Thorbecke

Jan Vernhout

Johan Gijsbert Viebahn

Christiaan Voogt

Evert Voorthuys

Balthasar Rutger Wicherlink

Bij zamenscholingen, die uiteen moeten worden gedreven, is het voldoende driemaal te bevelen:

**» Gehoorzaamheid aan de *Wet* !
» naar huis- of geweld zal wor-
» den gebruikt !”**

Zoodra intusschen een aanval op de Militaire magt geschiedt, en het wettige zelf-verdediging geldt, zijn er geene sommatien noodig.

28. Fragment van Ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken (07-04-1848). Instructies van de regering aan de militaire macht in Zwolle, G.A.D. Zwolle.

Zwolle 1848

Een onderzoek naar de achtergronden van de gebeurtenissen te Zwolle in het revolutiejaar 1848

Gert van der Horst

1. Inleiding

In de geschiedschrijving van de negentiende eeuw wordt een belangrijke plaats toegedicht aan het jaar 1848. Het was het jaar waarin zich een revolutionaire, op de bourgeoisie steunende beweging over Europa verspreidde. Erg onverwacht kwam deze beweging niet; zowel de meeste machthebbers als hun onderdanen voelden al lang dat de enorme spanningen in de Europese atmosfeer zich eens moesten ontladen. In Engeland en Frankrijk was een fabrieksproletariaat ontstaan dat steeds zelfbewuster en opstandiger begon te worden. In Italië bedreigden nationalistische krachten de gevestigde regionale machthebbers, terwijl in Oostenrijk de keizerlijke macht ten onder dreigde te gaan doordat de vele volkeren binnen dit rijk naar zelfstandigheid begonnen te streven. In Nederland was de wisselvallige en zwakke koning Willem II aan de macht¹. Ook onder zijn bewind leefde er ontevredenheid, maar de situatie was niet zo explosief als in andere landen; bovendien kwam de onvrede hier uit een andere hoek.

De aristocratie, bestaande uit protestantse regentengeslachten en in de Franse tijd opgeklommen individuen, had de macht stevig in handen via het stelsel van getrapte verkiezingen, waardoor de kiezer geen directe invloed op het bestuur kon uitoefenen. Door de hoge census waren er overigens maar weinig kiezers. Het geringe verzet tegen deze machtsoligarchie kwam van de liberale burgerij, die een brede middengroep vormde. Zij waren toe aan een volwaardig staatsburgerschap, met alle voordelen van dien².

Er was echter een kleine groep radicale liberalen, die zich vooral via de pers danig weerde. Zij stamden meestal ook uit de welgestelde burgerij, zonder dat zij directe banden met de aristocratie hadden. Gezien hun achtergrond waren ook zij in wezen weinig radicaal³. Onder de gegeven omstandigheden had de revolutiegolf in Nederland geen schijn van kans. Toch zou Nederland in 1848 gekenmerkt worden door de angst voor opstandige bewegingen. Oorzaak van deze angst bij vooral koning Willem II en de conservatieve gezagsdragers was de revolutionaire beweging in Frankrijk, waarvan men vreesde dat hij naar Nederland zou overslaan.

Ook in Zwolle bestond de vrees voor onrust en opstandigheid. Uit diverse rapporten en correspondentie van Zwolse gezagsdragers, zoals bijvoorbeeld die van burgemeester Vos de Wael, valt na te gaan hoe er in Zwolle gereageerd werd op de spanningen die in Europa en Nederland in 1848 naar voren kwamen. Zo kan ook gezien

worden of er in Zwolle bewegingen waren die veranderingen wilden aanbrengen in de maatschappelijke orde.

Anders gezegd, was er in Zwolle in 1848 sociale vrede, zoals vaak beweerd wordt over het Nederland van het midden van de negentiende eeuw, of was er sprake van een opstandig bewustzijn onder bepaalde bevolkingsgroepen?

Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van diverse rapporten en verslagen van overheidsfunctionarissen en particulieren. Een gedeelte van dat materiaal was al vaker voor historische onderzoek gebruikt, van een ander gedeelte is dat niet het geval. Tot de eerste groep behoren rapporten van burgemeester Vos de Wael, en van de gouverneur-generaal van de provincie Overijssel, G.I. Bruce. Onder het nog niet eerder gebruikte materiaal vallen de rapporten van de procureur-generaal in Overijssel, Van Goens, en de brieven van de Zwolse liberaal Isaäk van Deen aan Thorbecke. Aangezien de liberale beweging rond 1848 zich sterk concentreerde rond bepaalde kranten heb ik veelvuldig gebruik gemaakt van de oppositiekrant 'Overijssel'.

2. De sociaal-economische situatie in Zwolle

Volgens de historicus Boogman werd Nederland in de jaren 1840-1848 door een verlammende identiteitscrisis in de greep gehouden. Op alle maatschappelijke terreinen heerste een malaise, waardoor elke vooruitstrevende kracht teniet werd gedaan⁴. De situatie was dus heel anders dan men aan het begin van de eeuw gedacht had. Na het verdwijnen van de Franse overheersing was de algemene verwachting dat de oude tijden waarin Nederland een vooraanstaande rol speelde op economisch gebied terug zouden keren. Daarom werd alle aandacht geconcentreerd op de Hollandse stapelmarkt, eens de motor van de Nederlandse economie. De internationale economische structuur was echter veranderd, waardoor de Hollandse stapelmarkt overbodig was geworden⁵. Ook met de transitohandel was het gedaan, niet in het minst door de bevoordeling van de stapelmarkt in het Westen van het land. In Zwolle was de eens zo bloeiende transitohandel rond 1838 alleen nog van belang voor de doorvoer van koloniale produkten naar Duitsland, en omgekeerd voor de doorvoer van granen, eieren en andere agrarische produkten⁶.

Door de economische stagnatie nam het pauperisme weer toe. Toen in 1844 enkele aardappel oogsten mislukten en de voedselprijzen torenhoog stegen, werden de armsten direct in hun bestaan bedreigd. In Overijssel probeerde men de nood wat te lenigen door collectes, voedseluitdelingen en werkverschaffingsprojecten, zoals het graven van de Dedemsvaart en het grondwerk voor de spoorlijnen Kampen-Deventer-Arnhem en Raalte-Enschede-grens⁷. Bedelaars werden opgestuurd naar de Ommerschans. De arme die nog niet geheel tot de bedelstaf was vervallen, kon in Zwolle terecht in een armeninrichting, waar hij aan het werk werd gezet. Ondanks deze maatregelen kende Zwolle toch een aantal ongeregelde heden. In 1846 was er een oploop van werkloze arbeiders⁸, en in 1847 waren er relletjes rond het zogenaamde 'broodstandje', dat in het leven was geroepen naar aanleiding van de mislukte aardappel oogsten, en de daaruit voortkomende voedseltekorten⁹. In augustus van dat jaar kwam het tot ongeregelde heden bij het lossen van aardappelen bij de Rode Toren. Een zekere Karel Plas, volgens de autoriteiten verantwoordelijk voor de on-

geregeldheden, werd aangeklaagd 'wegens het uiten van bedreigingen en opruijen van het volk.'¹⁰

Volgens een memorie bij de oprichting van 'De Maatschappij tot uitbreiding van de stad Zwolle', was deze stad gedurende lange tijd niet uitgebreid, ondanks een grote toename van de bevolking. Die groei vond voornamelijk plaats onder de laagste volksklasse. 'Het meerdere getal woont grootendeels in de kleine woningen, die overal aangetimmerd zijn, op de kamers, in de kelders, enz.'¹¹ In de heersende kringen was de armoede van de volksmassa een geaccepteerd gegeven. Bij sommigen begon echter het besef te leven dat het armoedige volk niet altijd apathisch zou blijven toekijken. De Zwollenaar Sloet tot Oldhuis zag aan het eind van de jaren veertig het spook van communisme en socialisme al door ons land waren. Zo schreef hij in 1848 aan de minister van justitie: 'Stelselmatig is in dit land de leer van communisme en socialisme wel niet gepredikt, (...) maar de vatbaarheid hiervoor zal toenemen. (...) Alleen door krachtige en spoedige maatregelen is Nederland te behouden. (...) Het grauw dreigt. Hannibal is niet voor de poorten onzer steden, hij is er in'¹².

3. De politieke situatie in Zwolle

Voor het Nederlands liberalisme is Oost-Nederland van bijzonder belang geweest. De gezeten burgerij en de 'midden' burgerij in dit gebied konden met behulp van de liberale ideeën zich afzetten tegen de conservatieve financiële belangengroeperingen in het toonaangevende Holland. Het liberalisme zoals zich dat in Nederland ontwikkelde wordt dan ook wel gezien als een emancipatiebeweging van de buitengewesten tegenover het Westen van het land in het algemeen, en Amsterdam in het bijzonder¹³. In dat verband is het opvallend dat zowel de leider op literair gebied van de liberalen, E.J. Potgieter, als de politiek leider, Rudolf Thorbecke, uit Zwolle afkomstig waren. Deze laatste was het die het doctrinair-liberalisme in Nederland een eigen vorm gaf. In 1839 verscheen zijn 'Aantekening op de grondwet', een aanzet tot voorzichtige hervorming van de constitutie. In 1840 werd de grondwet daadwerkelijk herzien, maar Thorbecke was hier niet tevreden mee. Hij nam de leiding van de liberale oppositie en ging pleiten voor een echt parlementaire regering, ministeriële verantwoordelijkheid, en vele andere klassiek liberale eisen, die vorm zouden krijgen in de grondwet van 1848. In 1844 bleek dat er voor zijn ideeën weinig belangstelling bestond, alleen in Overijssel werd er nogal enthousiast op gereageerd¹⁴. Volgens de historicus Verkade was Thorbecke de vertegenwoordiger van een autochtoon Oost-Nederlands liberalisme, dat zijn wortels had in een stedelijke vorm van democratie, zoals die door de modern-patriottische beweging in Oost-Nederland was ontwikkeld¹⁵. Dat wil niet zeggen dat geheel Oost-Nederland in de greep verkeerde van het liberalisme. Volgens dezelfde Verkade was de Zwolse bovenlaag nogal gouwermenteel ingesteld, en was in de gemeenteraad pas na 1850 sprake van enige oppositie¹⁶. Ook deze oppositie zal niet bijzonder omvangrijk geweest zijn, aangezien binnen de Zwolse bovenlaag ook na 1850 maar weinig nieuwe personen intraden, zodat dezelfde families aan de macht bleven¹⁷.

Dat er in Zwolle echter een aantal doctrinair-liberalen actief was staat buiten kijf. Twee van hen, I. van Deen en I.A. van Royen krijgen in dit artikel ruime aandacht.

29. Thorbecke's geboortehuis op den Dijk (tegenwoordig Thorbeckegracht 11) te Zwolle (ca. 1930), G.A.D.Zwolle.

4. Liberalen in Zwolle: I. van Deen

Isaäk van Deen werd in 1804 te Burgstein in Duitsland geboren. Hij studeerde medicijnen in Kopenhagen, waarna hij in 1834 te Leiden promoveerde¹⁸. Uit deze Leidse periode zal hij ongetwijfeld Thorbecke gekend hebben. In Zwolle was van Deen actief betrokken bij het bestrijden van de cholera¹⁹. Van Deen ambieerde een positie als hoogleraar, maar vanwege zijn radicale en liberale ideeën kwam hij daar niet voor in aanmerking, zo schreef hij in januari 1848 aan Thorbecke²⁰. Zijn kritiek op het geneeskundig onderwijs in Nederland werd hem door de hoogleraren evenmin in dank afgenomen. Onder aanvoering van professor W. Vrolik werd er volgens van Deen alles aan gedaan om hem uit een dergelijke positie te weren. In dezelfde brief aan Thorbecke komt het liberale karakter van van Deen duidelijk naar voren als hij stelt dat '(...) we in een land leven, waar niet daadzaken, maar de personen alles bepalen', om daar speciaal voor Thorbecke aan toe te voegen 'Wie ondervindt dit meer dan U.W.G. en het geringe, denkende deel der natie met u!'²¹ Om ondanks de in Nederland heersende klikjesgeest en vriendjespolitiek toch noch verder te komen in de maatschappij, riep van Deen de hulp in van Thorbecke. Hij vroeg toestemming de brieven van Thorbecke aan hem op te sturen aan Luzac, als een aanbeveling voor van Deen. Het zou nog een aantal jaren duren voordat van Deen hoogleraar in Groningen werd. Thorbecke had toen al wel de hoogste trap van het politieke leven bereikt.

In de woelige apriildagen van 1848 had Van Deen een gesprek met Thorbecke te Leiden, waar hij hem toezegde geregeld de in Zwolle uitgegeven oppositiekrant 'Overijssel' aan hem op te sturen²². Uit de brief, die vlak na hun gesprek verstuurd werd, blijkt dat Thorbecke nogal gecharmeerd was van 'Overijssel'. Van Deen schreef: 'Aan de voornaamsten van uwe aanhangers alhier, en dit zijn alle mannen waarin u belang stelt, heb ik uwe voorliefde voor 'Overijssel' mede gedeeld'²³. De liberale achterban van Thorbecke sprak via van Deen de wens uit, Thorbecke in de zomer van 1848 in Zwolle te mogen begroeten. Van Deen verzekerde Thorbecke, dat, indien het nieuwe verkiezingsstelsel inderdaad door zou gaan, Thorbecke den 'geest in deze provincie voor de goede zaak en haren ijverigsten voorvechters' zou leren kennen. Helaas voor van Deen zou Zwolle zich in de verkiezingstijd niet erg Thorbeckegezind tonen. Tijdens de ontmoeting van Thorbecke en van Deen in Leiden had Thorbecke laten blijken dat hij er wel wat voor voelde om in één of ander district van Overijssel voor de Tweede Kamer te worden gekozen²⁴. Van Deen heeft zich daar vervolgens voor ingezet, maar tevergeefs. In november schreef van Deen: 'in Zwolle was de zaak dadelijk voor Sloet²⁵ beslist: Ik twijfel er niet aan, of hij zal met grote meerderheid gekozen worden'²⁶. Van Deen deed nog wel zijn best om Thorbecke in een ander district van Overijssel verkozen te krijgen. Daarom zorgde hij ervoor dat vanuit Kampen en Enschede artikelen ten gunste van Thorbecke naar de NRC opgestuurd werden. 'Moge het baten, het zoude mij gelukkig maken, wijl ik zogaarne aan dit gewest de eer gun, u te kiezen. Wat ik voor de goede zaak doen kan, zal ik doen, wijl ik het als mijn plicht beschouw', schreef hij aan Thorbecke²⁷. In dezelfde brief kwam van Deen enigmatische in de knoop met zijn liberale principes, aangezien de loop van de verkiezingen hem zeer bedroefde. Hij had zich altijd

voor de directe verkiezingen ingezet, maar nu kreeg hij de indruk dat het volk er niet rijp voor was: 'Het volk keurt zijne mannen niet, en gaat aan de leiband van zeer weinigen. Het zal wel wijzer worden, - maar - *door shade*, en dit maakt mij bekommerd.' Blijkbaar had van Deen meer verwacht van de verkiezingen in Zwolle. Nu het kiezersvolk toonde minder liberaal en minder zelfbewust te kiezen dan hij verondersteld had, kwam de twijfel om de hoek kijken. Het is in dit verband opvallend dat van Deen niet op de hoogte was van de eerste verkiezingsbijeenkomst te Zwolle, waar Sloet verkozen werd. Van Deen wilde in ieder geval nog wel doorgaan met zijn bemoeienissen ten gunste van de verkiezing van Thorbecke, aangezien hij het een schande zei te vinden als Thorbecke niet gekozen zou worden. Thorbecke zelf toonde zich, ondanks teleurstelling over zijn verlies, nog wel ingenomen met de Zwolse liberalen. Hij schreef op 8 december 1848 aan van Deen dat de Zwolse genegenheid hem een groot genoegen was, en dat hij steeds voor Overijssel en Zwolle in het bijzonder een hartelijk zwak had, en ze zelfs als zijn vaderlijk huis of als zijn familie in het groot beschouwde²⁸.

Thorbecke had zich wel eens wat minder positief over Zwolle uitgelaten, meer op de wijze waarop hij Nederland afschilderde in een brief aan van Deen, als een klein, jaloers, kuipziek land, waar bekwaamheid geen courante munt was²⁹.

5. Liberalen in Zwolle: I.A. van Royen

Een andere Zwolse liberaal, die ook in 1848 volop aan de politieke strijd meedeed, was de notaris en advocaat mr. I.A. van Royen. Ook hij stond in contact met Thorbecke, zo als blijkt uit de brieven van Van Deen aan Thorbecke³⁰.

Van Royen werd in 1800 te Vledder geboren en vestigde zich in 1828 te Zwolle. Zijn vader was achtereenvolgens schout, maire en burgemeester³¹. Hij had in Zwolle een drukke praktijk als notaris; samen met G. Luttenberg en Sloet tot Oldhuis richtte hij op 17 november 1841 de 'Overijsselsche Vereeniging tot ontwikkeling van Provinciale Welvaart' op. De geest van dit soort ondernemingen was ontsproten aan Thorbecke, die als één van de eersten in Nederland zich bezighield met de sociale geografie³². Het mag op voorhand duidelijk zijn dat van Royen behoorde tot de vooruitstrevende partij: niet genoegzaam toezien hoe het leven voortkabbelt, maar zelf proberen bij te dragen aan de vooruitgang van de maatschappij. Dat wordt nog eens extra duidelijk uit de redevoering die van Royen op 7 april 1841 hield voor de 'Overijsselsche Vereeniging tot ontwikkeling van Provinciale Welvaart'³³.

Na een inleiding over de gehechtheid aan het land waar men geboren werd, kwam hij bij de kern van zijn betoog: 'Wat betekent het, dat het Hoog Bestuur de Natie bemint, of het Vaderland liefheeft, wanneer de geest zich uitput, en zich bepaalt bij het heffen van belastingen, die de merg zuigen uit de gebeenderen van het volk en te gelijk al de beekjes van welvaart belemmert, die door alle de takken van geheel het volksbestaan heen vloeien.' Van Royen vervolgde door te stellen dat armoede de moeder is van het meeste kwaad en er toe leidt dat de godsdienst verdwijnt, de zedelijkheid daalt, en de wetenschap sterft. 'Waarom zijn meestal de armen de misdadigers? Omdat zij slechter van aanleg zijn? O, neen! Evenmin omdat zij vele onzer kundigheden derven, - maar omdat zij arm zijn.' Uit deze woorden blijkt dat hij niet

alleen uit opportunistische redenen met de armen begaan was, zoals velen in de bange maanden van voorjaar 1848. Natuurlijk speelde bij hem ook wel enig eigenbelang mee. Als de arme enige welvaart kent is hij minder gevaarlijk voor de gegoeiden. Maar het feit dat van Royen armoede niet zag als een door God gewilde toestand, geeft al aan dat hij principieel anders tegen de maatschappij aankeek dan vele van zijn tijdgenoten. Dit maakte hem overigens nog lang geen socialist. Daarvoor was hij teveel een burgerheer. Maar voor hem lag materiële welvaart ten grondslag aan het volksgeluk. Pas als iedereen toegang had tot een zekere welvaart, was er een maatschappij mogelijk waarin de maatschappelijke, zedelijke en godsdienstige plichten weer vervuld konden worden.

Koloniën van armoede vormden de kweekscholen van de bedelaarsgestichten en de gevangenen, volgens van Royen in zijn lezing. Daarom was er ontwikkeling nodig. Hierbij stond hem een toekomstbeeld van Overijssel voor ogen: 'De hooge zandgronden zijn door dennebosschen ingenomen; waar de boer zijne plaggen op de eenzelvige vlakke maaide, zijn kleine woningen verzezen, waarbij de vruchtboom niet meer gemist wordt; waar de ganzen graasden vindt nu het rund een overvloedig en gezond voedsel; gehuchten zijn in dorpen, dorpen in kleine steden veranderd, de groote steden zijn door de welvaart van het platte land in uitgebreidheid en rijkdom toegenomen!'

Volgens van Royen was deze ontwikkeling pas mogelijk als 'vele voorname personen er eens van doordrongen zouden raken dat het geen schande is om in de nijverheid te werken, en het zeker niet strijdig is met hun maatschappelijke rang, en in ieder geval heel wat beter dan altijd maar ten koste van de staat te leven. Een onafhankelijk bestaan te scheppen op eigen kracht is veel schooner dan door ambtsbejag en kuiperij uitsluitend naar posten te streven.' In deze passage komt de liberaal van Royen volledig naar voren. Oorzaak van de economische en maatschappelijke depressie was de passiviteit, de zelfingenomenheid en luiheid van de bevoorrechte standen, die zich verrijkten door middel van de staat die hen lucratieve baantjes als ambtenaar verleende. Eén van de liberale stokpaardjes, en ook een klacht die in 1848 volop zou weerklinken!

Deze stellingname werd van Royen uiteraard niet door iedereen in dank afgenomen. Toen van Royen zich kandidaat stelde voor de Eerste Kamer rapporteerde Gouverneur Bruce aan de minister van Binnenlandse Zaken, die een beschrijving van de verschillende kandidaten wenste, in nogal negatieve bewoordingen over van Royen³⁴. Volgens Bruce beschikte van Royen over een buitengewone bekwaamheid, een scherpzinnig verstand en over een krachtige welbespraaktheid. Maar: 'Zijn liberale beginselen zijn naar mijn oordeel overdreven! De taferelen die hij bij elke gelegenheid van de ellende des volks en van het drukkende der belasting ophangt, zijn gevaarlijk voor de rust der maatschappij. En de middelen tot leeniging van deselve aan te wenden, bestaan volgens hem in zulke vereenvoudigingen en bezuinigingen, die werden zij éénmaal ingevoerd, het inwendige bestuur zouden verlammen, en de regering buiten staat zoude stellen, om zich tegen buitenlands geweld of inwendige bedreiging te verdedigen. In de Eerste Kamer - die in haar aard meer bedaard en meer behoudend is dan de Tweede Kamer, zou van Royen waarschijnlijk de

taak der regering bemoeilijken, het onmogelijke voorstaan, en door zijn redeneringen de ontevredenheid vermeerderen.'

Het mag duidelijk zijn dat de conservatief-liberaal Bruce van Royen niet aanbeval bij de minister. Alles wijst er op dat van Royen rond 1848 één van Zwolle's meest spraakmakende liberalen was. Aan het eind van het jaar 1848 verscheen hij in de dubbele kamer, die bijeen was om de grondwet goed te keuren. Van Royen kwam daar op terug in een ingezonden artikel in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant van 17 november 1848, waarin hij zich verdedigt tegen aanvallen uit militaire kringen³⁵. Hij begint dit artikel met te vermelden dat hij tijdens zijn kortstondig verschijnen in de Kamer rondborstig zijn mening naar voren heeft gebracht. Ondanks dat er maatregelen genomen waren die een staatbankroet voorkomen hadden, was volgens van Royen de ellende nog niet voorbij: 'Men is blind en doof als men niet ziet dat in Nederland de handel, scheepvaart en het fabriekswezen kwijnen, de middenstand daalt af tot minvermogenden, en zakken verder af tot bedelaars en hulpbehoevenden. De bedelaarsgestichten en gevangenen zijn te klein, als men geld genoeg had zouden velen immigreren.' Voor van Royen was de oorzaak van dit alles een te hoog opgevoerde begroting in een verkeerd belastingstelsel, dat onevenredig drukt. Volgens hem was het beknibben op ambtenarensalarissen niet voldoende; dit maakte alleen nog maar meer gezinnen ongelukkig. Pleisters waren niet meer nodig, maar de gehele kanker moest worden uitgesneden.

In hetzelfde artikel gaf hij aan waar er volgens hem bezuinigd kon worden: op de begroting van het ministerie van Oorlog. Dit departement nam een derde deel van de totale overheidsbegroting voor zijn rekening. Tijdens zijn rede in de dubbele kamer had van Royen een incident aangehaald dat enige tijd daarvoor in Coevorden had plaatsgevonden. Hiermee wilde hij duidelijk maken dat binnen het leger veel geld verspild werd. Naar aanleiding van deze passage in zijn toespraak waren er nogal veel militairen ontstemd geraakt, waaronder de kapitein der artillerie in Coevorden, Van de Kan, en de chef van de afdeling artillerie van het ministerie van Oorlog, de Bruijn. Zij beschuldigden van Royen van kwade trouw. Van Royen ontkende dat ten stelligste door aan te voeren dat het hem niet om personen maar om zaken ging. Hij vond dat zijn opposenten eenzijdig de nadruk legden op de ontkenning van het incident, terwijl het hem ging om de hoofdzak en niet om het incident zelf: 'Thans is het den mug uitzuigen, en de kemel doorslikken.'

Niet alleen de militairen waren ontstemd over van Royen, ook van kerkelijke zijde werd de aanval op hem geopend. Van Royen besloot zijn artikel met te verzuchten dat hij 'wel heel onvoorzichtig geweest moet zijn, aangezien het ministerie van Oorlog mij de oorlog heeft verklaard, en ook de Kerkelijke Courant kwaad is, omdat ik over onverdraagzaamheid sprak van veel predikanten ten opzichte van de afgescheiden gereformeerden...'

6. De liberale pers in Zwolle

Dat er in Zwolle in bredere kring belangstelling bestond voor de liberale en nog radicalere ideeën blijkt uit de kranten die in de Zwolse stadsherberg van Ten Cate ter inzage lagen³⁶. Aangezien het blad 'Overijssel' een belangrijke rol speelde in het

AANKOMSTEN: de heer H. G., behalve M. G. van het Zegel.
HETZELDE DE W. E. J. THOMAS WILSON aan de Bank te Zwitser-
land. GELOOF EN HOOGSCHOLLE STUURDE FRANK.

1249

(N. H. G.) Een brief van den Nederlandschen consul
Wolmer, in dato 20 Maart, van wien onze regering nu
de kamer van beschepm. hier ter stede mededeeld, waar-
schijnlijk de schepen onder Nederlandsche vlag, ontrent het
aangelige gerucht, dat er voor het eerste twee Britten binnen in
het doorevaren van het Sleuven-Indischsche Kanaal, aange-
zien het niet toegestaan is, op de hooft-Lade van dreef van
den gevangt wordt van de republiek van onverschillen in
begrijpen en de Haringkloven

(N. B. G.) Particuliere berichten van *St. George & Elmton*, te dato 6 Februarij, te *Rotterdam* ontvangen, luiden zoodanig vermeldend intusschen de Nederlandsche ambassadeur en majoor-verkeers, tervuil de wetten van der 25. october te goud-krassij geregeid en zoodanig hinderen te elen 271.

Do vestibank te Amsterdam in vanthooft heeft der 22
ent, nu onderzoek der zeer uduwge hndische oduwge
e zoologgen en ploges der ingesprokiden op 24 Noma

In deze laatste jaren wordt er veel aandacht besteedt aan de verbetering van de waterhuishouding. Het is belangrijk om te weten dat de waterhuishouding een belangrijk onderdeel is van de landbouw. Het is belangrijk om te weten dat de waterhuishouding een belangrijk onderdeel is van de landbouw.

en 22 April 1948.

Burgemeester van Waltham: Dr. Gerd Kemle,
A. J. VOS en WASS.
Van oge deinde,
K. H. BEUTMANN.

De volgende bewaaren tegen het voorgestelde kinsge-

92

verouderde regeringsstelsel, en in Italië hebben omwentelingen plaats gevonden. Ook had men een woord van steun aan de volksklasse, die ondanks het verval in hogere kringen toch haar goede zeden behield. Een arbeider had namelijk een verloren beurs bezorgd op het politiebureau.

Een week later pleitte 'Overijssel' voor werkgelegenheidsprojecten;³⁸ drie maanden voordat ook meer behoudenden dit, vaak op opportunistische gronden, gingen doen. De aanleiding voor het pleidooi vormde de troonrede van de koning, waarin hij werken van openbaar nut toezegde. 'Overijssel' riep de verantwoordelijke minister op dit ook na te komen: Het moest hoe dan ook voorkomen worden dat de indruk ontstond dat de koning valse woorden had gesproken. 'Overijssel' gebruikte hier de koning als middel om de eigen wensen kracht bij te zetten. Voortdurend probeerde men de legitimiteit van de eigen ideeën te benadrukken door zich achter de koning te scharen. Voor het argument dat werkgelegenheidsprojecten de staatschuld verhogen was de krant niet gevoelig. 'Op langere termijn zullen de projecten geld opleveren, en een werkend volk is beter dan een volk in ledigheid.' Fel keerde men zich tegen de wettelijke charitas: 'Het noodlottig beginsel der wettelijke liefdadigheid moet losgelaten worden.'

Op 14 januari kwam de bekende Jan Salie-geest aan de orde³⁹. 'Men zegt dat hij in de ministeriële bureaux aanwezig is.' Volgens 'Overijssel' bevond de Jan Salie-geest zich ook in sociëteiten, de koffiehuisen, de kerken en de scholen, in de synode, ook in het Nederlands Koninklijk Instituut. 'Jan Salie kiest het liefst zijn dienaren onder de rijkbezoldigde ambtenaren, die geen bezigheden hebben, en zij die dat willen worden', provoceerde 'Overijssel'. 'Hij lokt zijn slachtoffers met lintjes, commandeur-kruisjes en het jonkheerschap, onder de leus "Vooruitgang, maar bezadigde vooruitgang." 'Deze leus was voor 'Overijssel' niet meer dan 'een zak met slaapkruiden'. Hier opende men de aanval op de conservatief-liberalen, die pretendeerden toch ook voor vooruitgang te zijn. Dan komt men bij de kern van het liberaal verzet: Voor Jan Salie staat de erfelijkheid van belangrijke posten voorop, zodat bepaalde standen en families verzekerd zijn van macht en aanzien. 'Het is de hoogste tijd, besloot 'Overijssel' zijn aanval op de oligarchie, dat alle oprechte beminnaars van het vaderland Jan Salie, desnoods met stokken en vlegels, het land uitjagen.'

Voor de liberalen vormde het belastingstelsel een steen des aanstoets: zij zagen dit als de bron van veel ellende doordat veel belasting indirect, op levensmiddelen, geheven werd. Ook 'Overijssel' liet zich hierover niet onbetuigd: 'Wij willen hier niet stilstaan bij de vreselijke som, die van drie miljoen zielen op hare eerste en onmisbare levensbehoefte geheven wordt...'⁴⁰ De kritiek richtte zich niet alleen op de zware last die de indirecte belasting op de arme massa legde, maar ook op de weinig efficiënte manier, waarop belasting geheven werd. Volgens 'Overijssel' werd door dit systeem een immense schare van luie hoge en lage ambtenaren aan de staat onttrokken.

Toen eind februari de situatie in het buitenland meer gespannen werd opende men de aanval op personen, in het bijzonder op de minister. Op 19 februari kreeg van Randwijk er van langs. Hij was voorheen minister van Binnenlandse Zaken en was

nu minister van Buitenlandse Zaken geworden⁴¹. Als minister van Binnenlandse Zaken had hij het land al veel schade berokkend volgens 'Overijssel', en men verwachtte dat hij op zijn nieuwe post het land nog meer in de ellende zou storten, aangezien men hem onbekwaam en zonder diplomatieke achtergrond achtte.

Op 25 februari was de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken van der Heim het volgende slachtoffer⁴². Hij wilde de oppositie in het stof doen tuimelen en daarbij was hij ook nog een aristocraat die niets moest hebben van de Tweede Kamer en de Rekenkamer, volgens 'Overijssel'. Als zodanig sprak hij niet met het volk, maar alleen met de gouverneurs. 'Tussen schildpaddensoep en champagne wordt hem verteld dat de inwoners goed gestemd zijn', voegde 'Overijssel' hier cynisch aan toe. Dan waarschuwt men hem: 'Revoluties dreigen, van Tyrol naar hier is het niet ver!' Bijna vertwijfeld riep de schrijver van dit hoofdstuk vervolgens uit: 'Wordt het dan niet hoog tijd om liberaal te gaan regeren?' Twee dagen later was de revolutie in Parijs een feit. Blijkbaar was dit ook niet helemaal wat 'Overijssel' wilde, gezien de negatieve wijze waarop men op 3 maart over de gebeurtenissen te Parijs berichtte⁴³. Volgens de krant zou het wel snel gebeurd zijn met de Franse republiek. Men verwachtte dat de republiek spoedig ten onder zou gaan aan interne moeilijkheden waarbij de overgrote meerderheid al snel zou kiezen voor een constitutionele staatsvorm, 'en voor de zoon van de eenmaal zo geliefde prins.' Toch was dit voor 'Overijssel' geen reden om niet meer te pleiten voor veranderingen. Men bleef aandringen op verbeteringen van de grondwet, meerdere constitutionele waarborgen, een werkelijker aandeel van het volk in de verkiezing van haar vertegenwoordigers, en meer openbaarheid⁴⁴. Doorvoering van deze eisen zou er toe leiden dat het volk meer belangstelling zou gaan vertonen voor openbare zaken.

Toen de koning uiteindelijk, onder druk van de omstandigheden, accoord ging met een herziening van de grondwet, kwam dat volgens 'Overijssel', omdat het staatshoofd nu eindelijk de wil van het volk had leren kennen⁴⁵. Daarvoor hadden de conservatieve ministers hem van alles voor gelogen. Zij waren schuldig aan het verval der natie, de koning trof geen enkele blaam, vond men. De mythe van de goede koning en zijn slechte raadgevers bleek dus ook nog in de negentiende eeuw op te gaan.

Dat de positie van 'Overijssel' niet erg sterk was, kwam duidelijk naar voren in de brief van van Deen aan Thorbecke van 27 april 1848⁴⁶. In de krant van 31 maart voelde de redactie zich geroepen de roddel te logenstraffen - 'door vijanden van de krant verspreid' - dat 'Overijssel' op zou houden te bestaan⁴⁷. Men deed dat door aan te voeren dat er toenemende belangstelling voor de krant bestond (wat niet onlogisch lijkt, gezien de verwarde politieke situatie en de rol van de liberalen daarin), de redactie per 1 april zou worden uitgebreid, en er meer buitengewone nummers zouden gaan verschijnen met bijdragen van de Overijsselsche Vereeniging.

In hetzelfde nummer deed 'Overijssel' een felle aanval op het Algemeen Handelsblad, de krant die door de echte liberalen gewantrouwd werd⁴⁸. Het AHB had altijd de rechtstreekse verkiezingen voorgestaan, maar begon daar wat van terug te komen, wegens een vermeende onrijpheid van het volk⁴⁹. Daarom riep het AHB op om geen petitiën in te zenden waarin op rechtstreekse verkiezingen werd aange-

drongen. 'Overijssel' reageerde hier furieus op, door te stellen dat schipperen, schikken en plooiën, waartoe het AHB zich nu verlaagde, hetzelfde was als de verafschuwde politiek van de laatste decennia. Daarom zette deze krant nog eens op een rijtje waar echte liberalen voor stonden: rechtstreekse verkiezingen, stemgerechtigheid via bij wet te bepalen census, direct benoemen van gemeentebesturen (met uitzondering van de burgemeester), Provinciale Staten en de Staten-Generaal.

Woensdag 5 april riep 'Overijssel' vervolgens op tot een petitionnement, en distancieerde men zich verder van gematigde liberalen⁵⁰. Het petitionnement was nodig volgens 'Overijssel' om de overwegend conservatief gestemde Staten-Generaal te overtuigen. Men moest duidelijk gemaakt worden dat achter de enkele vooruitstrevende ministers 'het grootste, het handeldrijvend, neringdoende, het verlichte deel der natie staat.' Ook had 'Overijssel' nog een waarschuwing voor de hardwerkende achterban: 'trap niet in de valstrik van verhalen over "Onrijpheid van het Volk". Laat u niet verleiden tot looven, bieden, knutselen en plooyen, en angst voor al te grote sprongen. Laat nu een rust, orde, en vaderland lievend volk spreken!'

Op 12 april had 'Overijssel' weer enige moeite met het Handelsblad⁵¹. In deze krant had een negatief artikel gestaan over Socialisme en Communisme. De redactie van het AHB had 'Overijssel' verzocht dit artikel over te nemen. De redactie van 'Overijssel' oordeelde echter niet zo negatief over deze stromingen. 'Die onbekende wrok tegen de bestaande maatschappelijke orde, is niet ongegrond.' Daarom achtte zij het raadzaam deze ideeën niet alleen maar te bespotten.

De rest van de maand stond er nog maar weinig politiek nieuws in 'Overijssel'. 26 april kwam er nog een nummer uit, en op 27 april bemerkte van Deen tot zijn schrik dat de krant opgehouden had te bestaan. Een maand later verscheen zij echter weer bij een andere drukker, R. van Wijk, en zonder dat uitgever J. Zeehuizen jr. nog vermeld werd⁵². In een hoofdartikel maakte de redactie de tegenstanders van de krant duidelijk dat het niet verschijnen van korte duur moest zijn, aangezien het blad 'de uitdrukking is van een bestaande geest.' Men stelde geen wrok te hebben tegen personen, artikelen zouden ook niet ondertekend worden, aangezien men zich tot zaken wilde beperken. Doel van de krant was 'de reactie bestrijden.' Er werd daarna teruggeblikt op de periode waarin de krant niet verschenen was. De Jan Salie geest was al snel weer terug, er bestond teleurstelling over het ministerie Schimmelpenninck, en men zei in het ontwerp van de staatscommissie het beginsel van vereenvoudiging en bezuiniging te zeer te missen. Ook het tweede nummer was nog bijzonder fel van toon. Zo fel dat Gouverneur Bruce de krant opstuurde naar de minister van Justitie. In het negende nummer deelde de drukker mee dat de oplage verdubbeld was, sinds het blad in een andere editie verscheen⁵³. Volgens de drukker had de krant nog steeds dezelfde redactie. Deze redactie was dan of een stuk gematigder geworden, of maakte gebruik van andere journalisten, want van politieke stellingname was weinig meer te merken.

In 1849 zou van Deen aan Thorbecke berichten dat 'Overijssel' weer in liberale handen was⁵⁴. Blijkbaar had er zich rond 'Overijssel' een macht- en richtingenstrijd afgespeeld, die nu niet meer te reconstrueren valt. Wel is duidelijk dat 'Overijssel' in het roerige voorjaar van 1848 een zeer belangrijke rol heeft gespeeld in de strijd tus-

sen behoud en vernieuwing binnen de Zwolse muren en daar buiten. Het was niet voor niets dat zowel op het stadhuis als bij het provinciaal gouvernement 'Overijsel' goed in de gaten gehouden werd⁵⁵.

7. De behoudende pers in Zwolle

Ook nu nog zijn er kranten die zich zelf als 'neutraal' of 'objectief' afficheren. Men bedoelt hiermee dat de krant geen 'gekleurd' commentaar op het nieuws geeft, waarbij voorbij gegaan wordt aan het feit dat de selectie van het nieuws en de gebruikte bronnen al een stellingname inhoudt. De Provinciale Zwolsche en Overijselsche Courant (PZOC) van 1848 wekte de indruk 'neutraal' te zijn. Dat dit anders lag mag blijken uit het vaak wat ironisch of cynisch aandoende commentaar dat men zo af en toe aan het nieuws uit Frankrijk, Den Haag of Amsterdam toevoegde. Duidelijk is dat de PZOC zich achter de overheid opstelde, waardoor de krant in conservatieve of conservatief-liberale richting tendeerde. Vandaar dat de redactie zich in het eerste nummer van 1848 lovend uitliet over het optreden van de autoriteiten toen er in 1847 onlusten dreigden door voedseltekorten⁵⁶. De POZC van 4 januari 1848: 'Ernstige tonelen, zoals volksoplopen met ernstige gevolgen, vonden hier niet plaats, door het verstandige beleid der besturen, liefdadigheid van de bemiddelde ingezetenen en het gezonde verstand van het merendeel der bevolking.' Utdelingen en werkverschaffing werden op een schitterende wijze aangepakt volgens de krant. De mannen achter de POZC voelden de fouten in het maatschappelijk bestel niet aan. Zij bleven vertrouwen op het systeem van goedertierenheid van de hogere standen, en dankbaarheid aan het volk hiervoor.

Toen het begin maart dan toch onrustig werd in ons land onder invloed van de gebeurtenissen in Parijs, maakte de POZC zich vooral druk over het 'noodeloos afschaffen van adellijke titels in Frankrijk'⁵⁷. Opgelucht voegde men daar aan toe dat de geestdrift voor de revolutie in Frankrijk al aan het verdwijnen was, waarna men ironisch verzuchtte dat de omwenteling in Parijs waarschijnlijk ten gunste van de drukpers was geschied: er waren reeds 14 nieuwe dagbladen te Parijs verschenen! Op 28 maart veroordeelde men de ongeregelde heden in Amsterdam in zeer scherpe bewoordingen⁵⁸. Deze acties waren volgens de krant zonder doel of strekking, en geen van de standen, ook niet de ambachts- en handwerkmannen, zou er iets door kunnen winnen, maar alleen verliezen. Daarom hoopte men dat de schutterij haar taak zou kennen.

Van het gelijkheidsstreven, zoals dat te Parijs ingang had gevonden, verwachtte men alleen maar ledigheid die tot de ondergang van de samenleving zou leiden. Hiervan getuigde een verhaal, spelende te Parijs, dat in de POZC van vrijdag 31 maart gepubliceerd werd, onder de titel 'De dichter en zijn knecht'⁵⁹. De inhoud kwam er op neer dat door het gelijkheidsbeginsel de knecht zijn tijd doorbracht met het opstellen van petities, die hem een lui leven moesten opleveren, met twee zondagen per week vrij, en wijn naar behoefte. De dichter, die oorspronkelijk ook een aanhanger van de nieuwe orde was, had nu door dat hij zijn eigen glazen aan het ingooien was. 'Weldra zal ik genoodzaakt zijn zelf mijn bed op te maken', verzuchtte hij.

Op 14 april stond er weer een gelijksoortig ironisch aandoend dialoogje in de krant,

waarin een ober en een klant in een restaurant in Parijs de protagonisten waren⁶⁰. De ober maakte duidelijk dat hij niet meer met 'Jan' wenste te worden aangesproken, maar met 'burger'. Toen de klant weg ging, vroeg de ober hem om een fooi 'voor de jongen.' Waarop de klant repliceerde: 'Er is hier geen jongen, *burger*: gegroet!' De POZC maakt dus tussen de 'neutrale' berichten door duidelijk waar het wenste te staan: op de bres voor de bestaande orde. Overigens distancieerde ook 'Overijssel' zich van de gebeurtenissen in Parijs, waar zij ook niet mee geassocieerd wenste te worden. Maar 'Overijssel' voegde daar wel kritiek op het eigen maatschappelijk bestel aan toe, in tegenstelling tot de POZC.

8. De gebeurtenissen te Zwolle in 1848

In Zwolle werd het nieuws van de revolutie te Parijs op 29 februari kenbaar gemaakt in de POZC⁶¹. Dit bericht was in Zwolle geen aanleiding tot grote onrust. 'De nacht van 29 februari is zeer rustig verlopen', meldde 'Overijssel'⁶². Wel bevolkte een grote menigte wandelaars de stad, maar twee personen die 'Leve de Republiek' riepen werden 'onder het schaterend gelacht der menigte in hechtenis genomen', aldus deze krant. Op 2 maart drongen de eerste maatregelen van de landelijke overheid in Overijssel door. Zowel de minister van Binnenlandse Zaken als die van Justitie namen maatregelen om bij eventuele oproeren de situatie in de hand te kunnen houden. Zij verzochten de Gouverneurs-Generaal in de provincies tot het nemen van een aantal maatregelen. De minister van Binnenlandse Zaken riep Bruce, de gouverneur-generaal in Overijssel op om in overleg te treden met de burgemeesters van de steden in Overijssel, om zo te komen tot de instelling van een groep van 'rustbewaarders'. Dit naar aanleiding van de gebeurtenissen te Frankrijk, 'die hier wel geen vervolg zullen krijgen, maar zij kunnen diepe indruk maken op de lagere volksklasse, en kwalijk gezinden kunnen hier of daar onrust doen ontstaan'⁶³ aldus de minister. Dezelfde dag nog gingen er brieven uit naar de burgemeesters van de steden in Overijssel, met het verzoek om te komen tot het oprichten van een groep rustbewaarders, 'die belang hebben bij het handhaven van orde en rust, om zo te voorkomen dat kwaadwillenden de lagere klasse op gaan stoken'⁶⁴. Ook verzocht Bruce de burgemeesters rapporten op te maken over de 'volksgeest' in hun stad. In het bijzonder moesten zij attent zijn op verdachte bewegingen, waaronder die van de vreemde handwerkslieden⁶⁵.

Op 3 en 4 maart bracht burgemeester Vos de Wael van Zwolle zijn eerste rapport uit. Ondanks dat de burgemeester geen onrust verwachtte in de stad⁶⁶ had hij al wel een speciale nachtwaker bij zijn huis gekregen⁶⁷. Volgens Vos de Wael had men in Zwolle met afschuw kennis genomen van de gebeurtenissen in Frankrijk. Hij had echter al wel de nodige maatregelen genomen. Op vreemdelingen, kroegen en herbergen was een buitengewoon toezicht ingesteld, terwijl in laatstgenoemde gelegenheden nachtblijsten ingevuld dienden te worden⁶⁸. Het verscherpte toezicht leverde direct al een aantal processen-verbaal op⁶⁹. Op 3 maart pakte de politie, op verklaring van de slaapsteehoudster Meulenbeld in de Hagelsteeg, een 'vreemd manspersoon' op. Hij bleek Frans Kötte te heten, afkomstig uit Duitsland, en niet in het bezit van een reispas. 'Hij gaat des daags uit, en komt 's avonds thuis, zonder dat men weet of hij

32. Portret van mr. A.J. Vos de Wael, burgemeester van Zwolle (1813-1855), G.A.D. Zwolle.

enige bepaalde bezigheden heeft,' aldus de weduwe Meulenbeld, die hem aangaf, kennelijk bezorgd vanwege het verscherpte toezicht. Overtreders van de verscherpte huisvestingsregeling konden dan ook op een procesverbaal rekenen, indien zij het niet zo nauw namen met het invullen van nachtlijsten en het aanmelden van vreemde personen. De schoenmaker Koopman kreeg bijvoorbeeld op 13 maart een proces-verbaal omdat hij vreemde personen onderdak had verleend zonder de politie daarvan in kennis te stellen⁷⁰.

Op het politieke terrein volgden de gebeurtenissen in de eerste helft van de maand maart elkaar snel op. Nadat eerst de gebeurtenissen in Parijs in de meeste kringen afkeuring hadden gevonden, en er van alle kanten tot rust was opgeroepen, kwam er al spoedig een ander geluid naar voren. Dit werd veroorzaakt door de berichten die uit Duitsland kwamen, waar de vorsten onder druk van de omstandigheden vergaande concessies deden aan de liberale oppositie⁷¹. Toen deze berichten binnenkwamen ging de Nederlandse regering er toe over 27 weinig verstrekkende voorstellen tot grondwetswijziging bij de Kamer in te dienen. Zij bleef bijvoorbeeld vasthouden aan het verkiezen van de Tweede Kamer via twee trappen. Het mag duidelijk zijn dat de liberale oppositie hier alles behalve tevreden mee was. Op 15 maart berichtte Vos de Wael dan ook dat de pers in Zwolle de aanval op de grondwet had ingezet⁷². Hij vreesde dat deze onvrede over zou slaan op de lagere volksklassen. Dat de oppositionele pers zich in Zwolle inderdaad niet onbetuigd liet, blijkt uit de artikelen in 'Overijssel' van 10 en 15 maart⁷³. Had deze krant enige tijd geleden nog tot rust opgeroepen, nu schreef men dat de overheid bewust de angst voor een Franse inval of 'Franse toestanden' in ons land stimuleerde. Zo kon de mond van de oppositie gesnoerd worden en de zienswijze en maatregelen van het gouvernement gepropageerd worden'. Op 15 maart verzuchtte de krant dat, hoewel de regering het nut van grondwetswijzigingen leek in te zien, de ontwerpen tot teleurstellingen leidden⁷⁴. Volgens de schrijver van het artikel was er geen enkele aanzet in de goede richting. Procureur-Generaal van Goens heeft in dezelfde dagen sporen van een revolutionair élan ontdekt. Aan de minister van Justitie berichtte hij dat in een enkel koffiehuis te Zwolle 's avonds samenkomsten plaats zouden hebben, waar de Marseillaanse mars gespeeld zou worden, en waar zelfs 'Leve de Republiek' geroepen zou zijn⁷⁵. Hij beloofde een onderzoek in te stellen en de minister te rapporteren over de ernst van dit voorval.

Ongeveer tegelijkertijd vond Koning Willem II's beroemde sprong naar links, in twee fasen, plaats. Onder invloed van de onheilspellende berichten uit het buitenland en beïnvloed door zijn 'vrienden' uit de radicale hoek, besloot de koning 'onder de huidige omstandigheden' de ruimte te bieden voor een fundamentele grondwetsherziening⁷⁶. Het leek er op dat de koning een wijziging in conservatief-liberale geest op het oog had. De liberale publieke opinie in het land liet echter al dadelijk blijken hier niet mee accoord te kunnen gaan, zoals ook uit de berichtgeving in 'Overijssel' en de rapportage van Vos de Wael blijkt. Bovendien werd de roep om de liberalen Thorbecke en Luzac steeds groter. Op 17 maart maakte de koning zijn tweede sprong naar links. Op die dag ondertekende hij een besluit waarbij de vroegere negenmannen De Kempnaer, Luzac, Storm en Thorbecke, alsmede Donker

Curtius werden benoemd tot lid van een commissie tot herziening van de grondwet 'met overweging van de wenschen der Tweede Kamer'⁷⁷. De commissie ontving tevens de opdracht de koning van advies te dienen over de samenstelling van een ministerie. Op 15 maart hadden de gezamenlijke ministers namelijk ontslag genomen als protest tegen de handelwijze van de koning. Vooruitlopend op de vorming van een nieuwe regering benoemde de koning de liberaal Donker Curtius tot minister van Justitie om de orde te handhaven. Met veel elan vatte deze zijn taak op, en op krachtige wijze nam hij maatregelen om het land voor onrust en oproer te bewaren....

In Zwolle werden de initiatieven van Willem II met veel vreugde ontvangen⁷⁸. 'Overijssel' was blij dat de koning niet langer misleid werd door zijn raadgevers, en er blijk van had gegeven de volkswil te kennen⁷⁹. Ter ondersteuning van de verandingsgezinden achtte 'Overijssel' het nodig massaal de vlag uit te hangen, om zo de wens van het volk te ondersteunen. 'Constitutionele vrijheid met Oranje, vernietiging van alle verouderde instelling die deze belemmeren en bedreigen', daar ging het 'Overijssel' om.

Volgens de procureur-generaal van Goens werden er op 16 maart na het bekend worden van het koninklijk initiatief van de woningen van het merendeel der ingezetenen vlaggen uitgestoken, terwijl enkele gebouwen versierd waren en de stedelijke muziek, vergezeld door een ontzaglijke menigte volk, door de straten trok⁸⁰. Van Goens had het niet raadzaam gevonden tegen deze demonstratie 'te keer te gaan' aangezien hij niet voldoende militairen achter de hand had. Bovendien was hij pas om 4 uur, vlak voor de optocht, in kennis gesteld van wat er zou gaan gebeuren.

Dat er in Zwolle geen ideale voedingsbodem bestond voor een opstand mag blijken uit het rapport van de commissaris van politie die op 27 maart meedeelde dat er een aantal kwaadwillenden weliswaar pogingen hadden ondernomen om samenscholingen te verwekken, maar vervolgens zo weinig sympathie ondervonden dat zij 'zich liever geheel stil hielden'⁸¹. Voor van Goens leverde 'de minder beschaafde klasse' in ieder geval nog geen problemen op, alhoewel ook daar onvrede met het belastingstelsel heerste⁸². 'De beschaafde stand' was volgens hem bijzonder ingenomen met de toezegging van een ruimere wijziging van de grondwet, alhoewel ook daar ontevreden waren die minder in de vreugde schenen te delen. Ondertussen was een aantal ingezetenen van Zwolle bezig een petitie aan de Tweede Kamer op te stellen waarin om een nog ruimere grondwetswijziging werd verzocht⁸³. Zij drongen aan op rechtstreekse verkiezingen en de afschaffing van de Eerste Kamer.

Begin april verzocht de minister van Justitie de gouverneur van Overijssel de burgemeesters op te roepen tot het vormen van groepen rustbewaarders. De minister: 'Overal vindt maatschappelijke omkering plaats: alle krachten moeten worden ingezet om Nederland voor deze ramp te bewaren'⁸⁴. De minister dacht dit te kunnen bewerkstelligen door een aaneensluiting van allen die iets te verliezen hadden. Daarom verzocht gouverneur Bruce burgemeester Vos de Wael de gezeten burgers te laten verenigen, waarna zij zich uit eigen middelen dienden te bewapenen om samen met de militaire macht te waken tegen onruststokers 'om te voorkomen wat elders gebeurd is'⁸⁵. De gouverneur zag als oorzaak van het gevaarlijke klimaat dat er volgens hem heerste, de stremming van de handel en het opdrogen van vele bronnen

van welvaart⁸⁶. Vos de Wael kon zich niet volledig vinden in de oproep van de gouverneur. Hij was bang dat wanneer alleen bepaalde personen - op stiekeme wijze - als rustbewaarder gevraagd zouden worden, er onrust en argwaan zou ontstaan onder andere bevolkingsgroepen. Daarom wilde hij een algemene oproep en publikatie voor deze burgerwacht. De gouverneur kon hier mee accoord gaan,⁸⁷ en de oproep tot het vormen van een groep rustbewaarders verscheen dan ook niet alleen in de POZC, maar ook in 'Overijssel'. Op 11 april lag er een lijst ter intekening en op 15 april hadden ongeveer 70 mannen zich aangemeld⁸⁸.

Hoezeer de overheid rekening hield met oproeren, blijkt uit de instructies die het Zwolse stadsbestuur door moest geven aan de militaire macht binnen de stad⁸⁹. Bij samenscholingen moest de commandant - alvorens tot wapengebruik over te gaan - 3 maal sommeren: - 'GEHOORZAAMHEID AAN DE WET!' 'NAAR HUIS OF GEWELD ZAL WORDEN GEBRUIKT!' Volgens de instructie was hierna het wapengebruik gerechtigd, meestal zelfs verplicht! Mocht het volk echter onverhoeds de aanval inzetten, dan was er geen sommatie nodig.

Ondertussen vond er in Zwolle wel een gewelddadige actie plaats, waarvan het politieke of sociale karakter helaas niet te achterhalen is. Op zaterdagavond 8 april werd een commies van de stedelijke belasting, Schurink genaamd, door drie mannen overvallen⁹⁰. Een van de mannen had zich bij het belastinghuisje waar Schurink dienst deed gemeld om een ham te veraccijnzen. Toen Schurink dit optekende kwamen er twee personen die hem aangrepen, mishandelden en naar een weiland sleepen, waar zij hem voor dood lieten liggen. Opvallend is dat zij het belastingregister vernielden; dit werd in de buurt van het belastinghuisje verscheurd weer terug gevonden. Gezien de onvrede die er in oppositionele kringen en onder de verpauperde volksklasse heerste met het belastingsysteem, kunnen politieke en/of sociale motieven bij deze overval een rol hebben gespeeld. Ook het feit dat de procureur-generaal dit voorval belangrijk genoeg vond om in zijn rapport over de volksgeest aan de minister te vermelden, wijst er op dat ook de overheid in Zwolle met die mogelijkheid rekening hield. De daders waren in ieder geval onbekend.

In deze woelige aprilmaand was de grondwetscommissie zo ver gevorderd, dat op 11 april de koning zijn fiat aan het ontwerp kon geven. Tevens gaf hij toestemming het te publiceren. Volgens I. van Deen in een brief aan Thorbecke maakte het ontwerp onder de vooruitstrevende Zwollenaren een uitstekende indruk⁹¹. Niet alleen aan liberale zijde werd er met grote tevredenheid over gesproken, ook de conservatieven in Zwolle kon het ontwerp wel behagen, aldus van Deen, die dit echter onmiddellijk weer nuanceerde door te stellen dat hij niet wist in hoeverre dit de oprechte mening was van de laatstgenoemden: 'Zij hebben nimmer tot de openhartigen behoord.' Toch was er onder de Zwolse liberalen wel enige kritiek op het ontwerp; zo zag men de Eerste Kamer liever verdwijnen, en wilde men de Staten-Generaal meer invloed geven op het koloniaal beleid. Opvattingen die ook regelmatig in 'Overijssel' kenbaar gemaakt werden.

Van Deen mocht dan reppen van een grote afhankelijkheid aan de nieuwe grondwetsvoorstellen in Zwolle, van een leien dakje ging het allemaal nog niet. Het had nog al wat voeten in de aarde voordat het ontwerp aanvaard zou zijn. In Zwolle be-

heerste de vertraging in de grondwetsherziening na enige tijd de gesprekken⁹². Volgens Vos de Wael werden de mensen opgestookt door vlugschriften en de pers. Er was een klimaat ontstaan waarin wantrouwen en ontevredenheid de boventoon voerden. Van Goens maakte zich zorgen over de volksgeest onder de meer beschaafde stand, die vol ongeduld wachtte op het in werking treden van de nieuwe grondwet⁹³. De oppositiepers bleef voortdurend hameren op het doorvoeren van minder drukkende belastingen voor de mindere volksklasse en straffe bezuinigingen op de overheidsuitgaven⁹⁴. Er was tenslotte grote pressie van de koning nodig om de grondwetsherziening er door te krijgen. Om de sterke protestantse oppositie tegemoet te komen en ook om de getalsmatig overmachtige behoudzuchtigen niet volledig af te schrikken werden er een aantal concessies gedaan. 'Overijssel' maakte zich daar nogal kwaad over⁹⁵. 'Zij die in het bezit zijn van voordelige posten, de meesten die leven van de armoede hunner landgenooten, willen behouden wat zij hebben, zij willen nog meer, zij willen een staat van zaken bestendigen, die ook het lot hunner kinderen verzekert, en zij wagen er de troon aan, zetten de rust van het Vaderland op het spel, zij meenen te prediken de taal des vredes, en het behoud van rust, maar zij, de behoudslieden, zonder het te weten of te willen, zij zijn de Waarachtige Oproermakers. Er is geen zalfje nodig, maar de gehele kanker moet worden uitgesneden!' 'Overijssel' vervolgde: 'Gaat voort, moedige mannen!, Luzac, Donker Curtius en De Kempenaer, laat u niet ontmoedigen door de mannen van het behoud en de aristocratie! Verlaat Gij de zaak van het volk niet, en het volk zal U niet verlaten!' Voor de gouverneur was deze aanval fel genoeg om een exemplaar van 'Overijssel' nr. 2 op te sturen naar de minister van Justitie.

In de tweede helft van augustus aanvaardde de Tweede Kamer de wijzigingsvoorstellen met ruime meerderheid, alhoewel dit bij velen gepaard ging met tegenzin. Na de Eerste kamer met grote moeite gepasseerd te zijn, kwam het voorstel in de dubbele kamer, waar de grondwettelijk vereiste goedkeuring geen enkel probleem meer opleverde. Na door de koning te zijn bekrachtigd, kon de grondwet op 3 november 1848 tenslotte plechtig worden afgekondigd. Alhoewel de procureur-generaal in augustus nog enige spanning in Zwolle en Overijssel geconstateerd had⁹⁶, wijst alles er op dat in Zwolle in de zomermaanden de rust terugkeerde. De rapporten van Vos de Wael aan de gouverneur verschenen niet meer en Bruce meldde dan ook in juli dat de rust over het algemeen heerste. In september kwam er dan ook een eind aan het overleg tussen de procureur-generaal van Goens en gouverneur Bruce.

9. Conclusie

Van een massale opstandige stemming onder het volk in Zwolle is niets gebleken. Er waren wel een aantal incidenten, zoals het zingen van de 'Marseillaise' en de overval op het belastinghuisje die er op wijzen dat er onder het volk ontevredenheid waren. Dat blijkt ook uit de rapporten van de verschillende overheidsvertegenwoordigers. Deze overheidsvertegenwoordigers, in het bijzonder burgemeester Vos de Wael en procureur-generaal van Goens, kenden echter wel een tamelijk grote angst voor onrustige bewegingen onder het volk. Zij zagen de ontevredenheid evenwel niet in de eerste plaats ontkiemen onder volksklasse, maar onder de zogenaamde 'meer be-

schaafde stand'. Onder deze stand heerste dan ook de werkelijke ontevredenheid, en niet onder de volksklasse, die te verpauperd was om in opstand te komen tegen de slechte economische positie waarin ze verkeerde en die ook nog geen geschoolde bovenlaag kende die leiding kon geven aan een opstand. De autoriteiten waren echter bijzonder bevreesd dat de onvrede van de 'meer beschaafde stand' over zou slaan op het volk. Zij vreesde dat de hogere ontevreden stand de lagere ontevreden stand zou gaan opstoken ten gunste van hun eigen belangen. Dat deze vrees van de autoriteiten wat Zwolle betreft tamelijk ongegrond was blijkt uit de ideeën en standpunten die in 'Overijssel' naar voren werden gebracht. Deze beperkten zich meestal tot de bij het volk weinig aansluiting vindende ideeën van de 'fatsoenlijke stand': meer inspraak en bezuinigingen op het overheidsapparaat. Waar het volk in eerste instantie het meest belang bij had waren voedsel en werk. Daar hielden de liberalen zich ook wel mee bezig, als het ging om werkverschaffing en het kwalijke van liefdadigheid, maar daar zal het eigenbelang ook meegespeeld hebben. Ook zij hadden belang bij rust in het land en een krachtige arbeidende klasse, om de gewilde economische sprong voorwaarts te kunnen maken. Overigens valt het niet te ontkennen dat sommige Zwolse liberalen een opmerkelijk sociaal gevoel aan de dag legden. Een voorbeeld daarvan is van Royen die zich inzette voor lotsverbetering van de verpauperde massa.

De artikelen in de oppositiekrant 'Overijssel' waren vaak bijzonder fel van toon, maar er werden geen pogingen ondernomen om het volk aan te zetten tot opstandige daden, alhoewel eenmaal de oproep werd gedaan om 'Jan Salie' desnoods met stokken te verjagen. Dit aanzetten tot opstandigheid zou dan indirect moeten gebeuren, want 'Overijssel' was beslist geen Volksblad dat door de massa gelezen werd. Het volk las vlugschriften die evenwel hun stof vaak ontleenden aan de oppositiekranten. Dit volk was wel te mobiliseren voor een grote optocht, die de autoriteiten angst aanjoeg, maar alles wijst erop dat deze optocht een rustig, weinig agressief verloop kende.

Doordat er geen werkelijke verbinding tussen de lagere en hogere ontevreden standen tot stand kwam, was de onrust in Zwolle niet bedreigend voor de bestaande maatschappelijke orde: werkelijke agitators, die het volk konden opstoken, ontbraken bovendien. Toch voelden de autoriteiten en de bevoorrechte standen zich bedreigd, wat niet onlogisch was, gezien de verwarde situatie op landelijk politiek niveau: een koning die eigenmachtig en wisselvallig te werk ging, en een regering die midden in de onrustige maand maart aftrad waardoor een gezagsvacuüm dreigde, terwijl de oppositiepers steeds feller van leer trok tegen de bevoorrechten in de maatschappij. Daarbij kwam een economische crisis die velen werkloos maakte.

Noten

1. J.C. Boogman, 'De periode 1840-1848', in: *AGN* dl. 12 (Bussum 1977) 312.
2. W. Verkade, *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot* (Zutphen 1974) 175.
3. Boogman, 321.
4. Boogman, 306.

5. A.H. ten Cate, *Het weeshuis der Hervormde Gemeente te Zwolle 1834-1854* (scriptie MO, eigen uitgave: Staphorst 1979) 6.
6. L. van Vuuren, *Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de Gemeente Zwolle* (Zwolle 1939) 2-44.
7. Verkade, 178.
8. A. Doedens, red. *Autoriteit en Strijd* (Amsterdam 1981) 251.
9. T.J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, dl. 2 (Zwolle 1961) 225.
10. GAZ. DA003 Reg. Processen-Verbaal, 1848 nr. 388.
11. GAZ. AAZ02-04083 Memorie bij de oprichting van de Maatschappij tot uitbreiding van de stad Zwolle.
12. ARA. 2e afdeling Justitie, geheim archief inv. nr. 4672 Sloet aan Donker Curtius.
13. Boogman, 321.
14. E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980, Twee eeuwen Nederland en België*, dl. 1: 1780-1914 (Amsterdam-Brussel 1986) 164.
15. Verkade, 295.
16. Verkade 294.
17. J. Hagedoorn, *De stemmer stemt, de kiezer kiest... de stemmer kiest. Onderzoek naar stemmingen en verkiezingen in Zwolle 1839-1861* (Zwolle 1981) Kand. Scriptie N.G. UvU, 17.
18. Autobiografische gegevens zijn afkomstig uit *Jewish physicans in the Netherlands*.
19. De Vries, 235.
20. ARA. Archief Thorbecke 56 Van Deen aan Thorbecke 15 april 1848.
21. *Ibidem*.
22. ARA. Arch. Thorbecke 56 Van D. aan Th. 22 april 1848.
23. *Ibidem*.
24. ARA. Arch. Thorbecke 56 Van D. aan Th. 4 nov. 1848.
25. De Zwolse baron Sloet tot Oldhuis.
26. ARA. Arch. Thorbecke 56 Van D. aan Th. 4 nov. 1848.
27. *Ibidem*.
28. Thorbecke aan Van Deen gepubliceerd in: *De Gids* tweede deel (1933) 372.
29. *Ibidem* 29 april 1848.
30. ARA. Arch. Thorbecke 56 Van D. aan Th. 22 april 1848.
31. H. Schuttevaer, *Willem Jan Schuttevaer* (Amsterdam s.a.) 28.
32. De Vries 221.
33. Redevoering over 'het voortbrengend vermogen door de provincie' door mr. I.A. van Royen, uitgesproken in de vergadering der Ov. ver. tot ontw. van Prov. welvaart, op 7 april 1841. Gedrukt bij J.J. Tijl (Zwolle 1842).
34. RAO. Kabinet van de Gouverneur 84 Gouv. aan Min. van Binnenlandse Zaken.
35. POZC 92 17 november 1848.
36. GAZ. BA001-00491. Archief Tjeenk Willink, Debiteuren Particulieren.
37. Ov. 343 5 jan. 1848.
38. Ov. 346 12 jan. 1848.
39. Ov. 347 14 jan. 1848.
40. Ov. 352 26 jan. 1848.
41. Ov. 363 21 febr. 1848.
42. Ov. 365 25 febr. 1848.
43. Ov. 368 3 mrt. 1848.
44. Ov. 373 15 mrt. 1848.
45. Ov. 374 17 mrt. 1848.

46. ARA. Arch. Thorbecke 56 Van Deen aan Thorbecke 27 april 1848.
47. Ov. 380 31 mrt. 1848.
48. M.J.F. Robijn, *Radicalen in Nederland (1840-1851)* (Leiden 1967) overzicht oppositie kranten AHB, 340-341.
49. Ov. 380 31 maart 1848.
50. Ov. 382 5 april 1848.
51. Ov. 385 12 april 1848.
52. Ov. 1 26 mei 1848.
53. Ov. 9 nieuwe editie.
54. Lezing drs. G.J. Hooykaas, GAZ 11-11-1986.
55. Beide instanties hadden een abonnement op 'Overijssel' in de eerste helft van 1848. Zie: GAZ. BA 001-00491 Tjeenk Willink. Archief Debiteuren Particulieren.
56. POZC 1 4 jan. 1848.
57. POZC 19 7 maart 1848.
58. POZC 25 28 maart 1848.
59. POZC 26 31 maart 1848.
60. POZC 30 14 april 1848.
61. POZC 17 febr. 1848.
62. Ov. 368 3 maart 1848.
63. RAO. Kabinet van de Gouverneur nr. 82 Min. v. Binnenl. Zkn aan de Gouv.
64. *Ibidem* Gouv. aan de Burg.
65. GAZ. AAZ02-04021 Gouv. aan de Burg.
66. *Ibidem* Burg. aan Gouv. 3 maart 1848.
67. GAZ. DA003 Gemeente Politie, rapportenboek 1848.
68. GAZ. AAZ02-04021 Burg. aan Gouv. 4 maart 1848.
69. DA003. Register Processen-Verbaal 1848.
70. DA003. Gemeente Politie, brievenboek 1848.
71. Boogman, 333.
72. GAZ. AAZ02-04021 Burg. aan Gouv. 15 maart 1848.
73. Ov. 371 10 maart 1848.
74. Ov. 373 15 maart 1848.
75. ARA. Geheim Arch. Just. 4671 Proc.-Gen. aan Min. v. Just.
76. Boogman, 334.
77. *Ibidem*.
78. GAZ. AAZ02-04021 Burg. aan Gouv. 31 maart en ARA. Geheim Arch. Just. 4671 Rapport van de Gouv.
79. Ov. 374 17 maart 1848.
80. ARA. Geh. Arch. Justitie 4671.
81. GAZ. DA003 Gem. Pol., brievenboek 1848 br. nr. 77.
82. ARA. Geh. Arch. Just. 4672.
83. *Ibidem*.
84. RAO. Kab. v.d. Gouv. 83 Min. v. Just. aan Gouv. 3 april 1848.
85. GAZ. AAZ02-04021 Gouv. aan Burg. 5 april 1848.
86. *Ibidem* Burg. aan Gouv. 8 april 1848.
87. RAO. Kab. v.d. Gouv. 83 Gouv. aan Burg. 9 april 1848.
88. GAZ. AAZ02-04021 Burg. van Gouv. 15 april 1848.
89. GAZ. AAZ02 328 Ingekomen stukken en min. v. uitgaande stukken. 7 april 1848.
90. GAZ. DA003 Reg. processen-verbaal 1 april 1848/ARA. Geh. Arch. Just. 4672.

91. ARA. Arch. Thorbecke 56 Van Deen aan Thorbecke 15 april 1848.
92. ARA. AAZ02-04021 Burg. aan Gouv. 31 mei 1848.
93. ARA. Geh. Arch. Just. 4673.
94. RAO. Kab. v.d. Gouv. 83 Burg. aan Gouv. 31 mei 1848.
95. ARA. Geh. Arch. Just. 4673 Ov. nr. 2.
96. ARA. Geh. Arch. Just. 4674 Proc.-Gen. aan Min. v. Justitie.

33. *De Plantagekerk te Zwolle in 1915, naar het model van de Hervormde Kerk in Voorschoten, G.A.D. Zwolle.*

'Deus lo volt' (God wil het)

Het ontstaan van Gereformeerde Kerk te Zwolle (1835-1897)

J. Erdtsieck

1. Inleiding

Op 3 juni 1887 trachtte een groep lidmaten van de Hervormde Gemeente te Zwolle door middel van een 'putsch' de macht in deze kerk te veroveren. De poging mislukte echter door een snel reagerende kerkeraad. En hiermede leek een begin gemaakt met wat nu de Gereformeerde Kerk van Zwolle heet. De werkelijkheid is echter veel gecompliceerder en boeiender dan men denkt, mede door de verwevenheid met maatschappelijke factoren.

De wortels van de Gereformeerde Kerk zijn reeds te vinden in een afscheidingsbeweging in 1835, toen een groepje malcontente leden de Hervormde Gemeente verliet om een eigen gemeente te stichten. Na een turbulente periode met veel ruzie en afsplitsingen kwam deze groep na 1869 tot rust en ontwikkelde zich in Zwolle de Christelijk Gereformeerde Gemeente (in de Plantagekerk). Door landelijke ontwikkelingen bemoedigd, stichtten daarna de revolutionairen van 1887 een gemeente, de Nederduits Gereformeerde kerk (de Oosterkerk). Aanvankelijk zochten beide groepen geen contact met elkaar, maar alweer door een landelijk streven kwamen ze in 1892 tot een federatie (de zogenaamde A- en B-groep) die in 1897 samensmolt tot de Gereformeerde Kerk van Zwolle.

In dit artikel zullen we nagaan hoe de Gereformeerde Kerk van Zwolle tot stand is gekomen. Zelf was men overtuigd, dat de juiste weg bewandeld werd, getuige de uitspraak in beide kerken: 'God wil het' ¹. Een zin die doet denken aan de gedrevenheid bij de kruistochten in de middeleeuwen: 'Deus lo volt'. Ook de uitspraak in 1897 dat men het gebod moet zien en blind moet zijn voor de uitslag, ademt deze geest ². Welke krachten en factoren, zowel van binnenuit als van buiten, hebben ingewerkt op de totstandkoming van de Gereformeerde Kerk van Zwolle tussen 1835 en 1897? En hoe werd toen de grond voor een conflict ingebouwd, dat pas in 1945 in alle hevigheid tot uitbarsting kwam?

Ik heb getracht in kort bestek een antwoord te geven op deze vragen, waarmee ik mij baseer op een eerdere publikatie over dit onderwerp ³. Tenslotte nog de opmerking, dat het verhaal geschreven is vanuit een historisch-sociologische hoek, waarbij getracht is geen waarde-oordeel te geven over de geloofsaspecten.

2. Het prille begin (1836-1869)

De sociale, culturele en geestelijke situatie in Zwolle in deze periode is reeds beschre-

ven in het Jaarboek van 1886⁴. In 1835 hield in Zwolle (elders al eerder) een groepje mensen het voor gezien in de grote Hervormde Gemeente (66% van de bevolking)⁵. We moeten constateren, dat de gewone man (om van de vrouw maar niet te spreken) niet meetelde in die deftige kerk, waar de bovenlaag de dienst uitmaakte en waar de predikanten (die ook tot die stand behoorden) over hun hoofden heen spraken en geen oog hadden voor de eenvoudige burger, die andere geestelijke behoeften had. Hun optimistische mensbeschouwing stond ver af van de oude gereformeerde theologen, die meenden dat wij zo verdorven zijn, dat wij ganselijk onbekwaam zijn tot enig goed en geneigd tot alle kwaad⁶. Heel sterk werd de regelende hand van de hoge heren in Den Haag en hun waarnemers in Zwolle gevoeld. Onder deze omstandigheden bracht een kleine groep mensen de moed op om uit de kerk te treden (een ongehoorde daad in die dagen!) om vanuit hun gezichtspunt weer een kerk te vormen naar het model uit de zeventiende eeuw. Het merendeel van deze mensen kwam uit de kleine burgerij en de arbeidersklasse. Veel waren het er niet. Slechts 65 gezinnen hadden de moed te breken met de kerk, waarmee ze ook een deel van hun sociale zekerheid opgaven (voorzover men dit in de negentiende eeuw zo kon noemen). Zwolle was nog veel te gezagsgetrouw ingesteld om een grote leegloop in de Hervormde Gemeente te veroorzaken. De leidende groep in die kerk haalde haar schouders op en ging minachtend aan de scheiding voorbij. Tot vervolgingen en plagerijen zoals elders in het land is het dan ook niet gekomen. Maar de nieuwe vrijheid van de afgescheidenen moest nog veroverd worden. Weldra braken er ruzies uit die tot nieuwe scheuringen leidden.

3. Stabilisatie en rehabilitatie (1869-1892)

De tweede helft van de negentiende eeuw geeft een wat dynamischer beeld⁷. Tot grote ontzetting van de kleine burger, die juist begon op te krabbelen uit zijn staat van permanente armoede en iets van zijn waardigheid begon te voelen, werd de Hervormde Kerk meegezogen in nieuwe stromingen. Allerlei wetenschappelijke ontdekkingen of vermoedens werden openlijk van de kansel verkondigd zonder dat men dit nog in het geloofsleven kon plaatsen.

De Hervormde Gemeente had wel een predikant beroepen die anders over deze dingen dacht om een grote groep 'orthodoxen' tevreden te stellen (ds. Vermeer in 1868), maar een wat mondiger burger dan in 1835 was hiermede niet tevreden. Hij wilde ook niet weglopen uit de kerk, die naar zijn oordeel de kerk van zijn voorgeslacht was. Neen, hij wilde die hele kerk terugbrengen in het spoor van de vaders en de nieuwlichters eruit zuiveren. Dit zou in Zwolle in 1887 gepoogd worden. We gaan echter eerst terug naar 1869 als de twisten in de jonge Gereformeerde Gemeente ten einde zijn en men onder leiding van ds. N.H. Dosker (1869-1873) de nieuw gevormde Christelijk Gereformeerde Gemeente kon opbouwen.

34. Het kerkelijk zegel van de Hervormde Gemeente te Zwolle. De vertaling van het randschrift luidt: gelijk een lelie onder doornen (Hooglied 2:2)

4. De Christelijk Gereformeerde Gemeente (1869-1897)

In 1869 telde Zwolle 20900 inwoners⁸. Van de mannelijke inwoners mochten er maar 935 meestemmen voor de gemeenteraad. Voor de Staten Generaal was dit aantal minder: 643. Dat betekende dat deze mensen respectievelijk voor minstens f 20,- en f 40,- aangeslagen werden voor de inkomstenbelasting.

De Christelijk Gereformeerde Gemeente telde toen 690 zielen, althans voor de stedelijke statistiek. In werkelijkheid was dit aantal tweemaal zo groot, omdat Zwollerkerkerspel niet in de stedelijke tabellen was meegerekend. In Zwolle maakten de Christelijk Gereformeerden ongeveer 3% der bevolking uit⁹. Aan de sociale status van de kerkeraad, kan men zien dat de leden van de gemeente er op vooruit gegaan waren (al waren het nog overwegend kleine luiden): een commissaris der beurtschepen, een kleermaker, een schoenmaker, een leerlooier (die ook gemeenteraadslid was), een arbeider en een metselaar. Van de elf kerkeraadsleden vielen er zeven onder de belastingen¹⁰.

De voorgangers

In 1869 was het weer rustig geworden op het kerkelijk erf van de Christelijk Gereformeerden. Toch waren de leden uit drie verschillende kerken gekomen. Maar ze hadden het met ds. N.H. Dosker (geboren in 1820) goed getroffen. Toen deze op 18 juli 1869 zijn intrede deed, liet hij zich al spoedig kennen als een tactvol man. Voorlopig kerkte de gemeente nog in de Goudsteeg. De ruimte in de Nieuwstraat werd echter vergroot, zodat het gebouw in de Goudsteeg ingericht kon worden als onderdak voor de Christelijk Gereformeerde school, die al van 1849 dateerde en behoefte had aan grotere ruimte. Toen in 1873 ds. Dosker naar Noord-Amerika vertrok (na 1835 waren hier veel gemeenten gesticht door emigranten vanuit Nederland) werd ds. W.M. Gispen beroepen, die toen in Kampen stond.

Voor al deze voorganger heeft veel gedaan voor de opbouw en de bloei van de gemeente¹¹. Hij was de aangewezen man om een synthetische werking te hebben op de gemeente en tevens om haar aanzien naar buiten te vergroten. De f 1500,- per jaar, die de gemeente kon uittrekken voor zijn salaris leek hem wat krap toe (zijn Hervormde collega's kregen f 2000,-), maar uit particuliere bron kon nog eens f 200,- per jaar worden bijbetaald. Gispen was een goed stilist, zowel verbaal als met de pen. Hij was bijzonder mild voor andersdenkenden. Aan de avondmaalsviering konden ook niet-gemeenteleden deelnemen, als ze zich in het geloof maar één voelden met de gemeente. Verschillende orthodox Hervormden kerkten dan ook bij hem als hun eigen voorganger ds. Vermeer afwezig was. Trouwens, met deze gevierde Hervormde predikant en de Lutherse ds. Schroder waren er geregeld samenkomsten en jaarlijks belegden ze samen een week der gebeden in de Grote Kerk. De gemeente groeide gestaag en weldra ontstonden er plannen voor een nieuw kerkgebouw.

Bij zijn intredeprek in 1873 liet ds. Gispen het duidelijk aan de gemeente weten: het doel was de 'heiliging' der gemeente¹². Hiermede werd bedoeld dat de gemeente aan de wereld moet tonen, dat het beginsel van een nieuw leven in haar is en haar doet zoeken naar een nieuwe levensstijl. Uit allerlei zinsneden, die telkens in zijn preken en artikelen herhaald werden, merken we op, dat het nu niet meer om leergeschillen

en dogmatische concepties ging, maar om het Christelijk leven. Men wist, dat het ideale op aarde niet te bereiken was, maar men moest toch naar het volmaakte streven en eens zou dit werkelijkheid worden. Het accent lag dus veel meer op het leven van de gelovige en dit geluid kreeg veel weerklank in de gemeente, die voor een belangrijk deel uit het omringende Zwollerkerspel kwam, waar de zogenaamde bevindeijkheid (een subjectief beleven van het geloof) altijd een goede voedingsbodem gevonden had.

Gispen dacht volstrekt niet dogmatisch en kerkistisch, maar had een vrij ruime blik. Het liefst zag hij buiten de kerk een samenwerking met gelijkgezinde Christenen en het stelde hem daarom teleur, dat er later werd overgegaan tot het stichten van een Gereformeerde in plaats van een algemeen Christelijke school. In januari 1876 schreef hij aan de bekende voorman van de Gereformeerden Groen van Prinsterer¹³: 'Te Zwolle genieten wij in onze dagen het zeldzame voorrecht van elkaar te kunnen verdragen en op Christelijk gebied samen te werken en dat is mij dikwerf een troost tegenover veel dat ontmoedigt.'

Maar met alle mildheid die in de prediking te vinden was: in de kerkeraad trachtte men goed in het oog te houden of ieder gemeentelid het ideaal, het streven naar volmaaktheid wel volgde en zijn geloof beleefde op een wijze, zoals men dat in die dagen voor goed hield. Waarmee hield men zich dan also bezig? De notulen van de zogenaamde smalle kerkeraad (ouderlingen en predikant) geven hier stof te over¹⁴. Het zijn geen schokkende zaken, die de aandacht vroegen, maar men hield zich intensief bezig met de handel en wandel van de lidmaten. Duidelijk blijkt ook, dat men nog ver verwijderd was van het ideaal van een onberispelijke gemeente. Er werden klachten ingediend. Ouderlingen gingen op onderzoek uit en brachten verslag uit in de kerkeraad. Ruzies tussen echtgenoten, ongehuwde zwangerschap, het rijden met de zondagstrein, het bezoek aan de herberg, alles kwam ter sprake en zondig werden er tuchtmaatregelen genomen: niet deelnemen aan het H. Avondmaal of het afkondigen van bepaalde overtredingen (bij herhaling zelfs met het noemen van de naam van de betrokkenen). We lezen bijvoorbeeld van een boekhandelaar, die in zijn winkel romans uitleende en kaarten voor de schouwburg verkocht. Dat kon niet. Iemand kreeg een baan bij de posterijen. Ook dit werd verboden in verband met de zondagsarbeid. Veel zaken lagen op het vlak van de seksuele relaties: echtbreuk, ontucht, zwangerschap voor het huwelijk. Ook de zonen van de predikanten werden niet gespaard. Zowel bij ds. Gispen als bij ds. Hessels waren zonen gesignaleerd in zogenaamde 'bierhuizen' en nog wel op zondag! Een consent om te gaan studeren in Kampen werd daarom een van hen onthouden.

Met de sociale stijging van vele gemeenteleden kwam ook de vraag naar een Christelijke Mulo voor gegoede standen. Ook in de afgescheiden kerk ging men zich onderscheiden naar rang en stand, net als in de Hervormde Kerk die men in 1835 verlaten had. Opvallend is, dat volgens de notulen van de kerkeraad, sommige gemeenteleden hun kind nog lieten dopen in de Hervormde Gemeente of het bij een Hervormd predikant ter catechisatie deden. Hier speelden sociale motieven een rol: om voor het weeshuis en de armenverzorging in aanmerking te komen moest men Hervormd gedoopt zijn. Wel zorgde de Christelijke Gereformeerde Gemeente ook

voor haar armen en wezen, maar bij de Hervormde Gemeente werd deze steun niet zo afhankelijk gemaakt van bepaalde gedragingen. Het geestelijk klimaat in de Christelijke Gereformeerde Gemeente werd vooral bepaald door de grote aandacht voor het Christelijk leven met veel ruimhartigheid ten opzichte van andere Christenen waarmee men zich verbonden voelde. Het is goed dit gegeven vast te houden als we straks de andere tak van de Gereformeerde Kerk gaan beschrijven. We vinden van het ontstaan van deze kerk in 1887 geen enkele weerslag in de notulen. Ongetwijfeld zal men hierover met elkaar gesproken hebben. Een nieuwe kerk, die oppervlakkig gezien hetzelfde doel en streven had kon niet onopgemerkt blijven. Maar tot een officiële behandeling en een standpuntbepaling is het vóór 1892 nooit gekomen.

Kerkbouw en financiën

Het ging in de zeventiger jaren goed met de Christelijk Gereformeerde Gemeente. Het kerkje in de Nieuwstraat barstte uit zijn voegen en op 10 september 1872 werden plannen gemaakt voor de bouw van een grote kerk. Nu niet in een achteraf straatje, maar aan een nieuw en wijd plein: het pas ontstane Ter Pelkwijkpark, de plaats van de vroegere achterbuurt 'Het Slurink'. Er stond reeds het 'paleis' van de Gouverneur en verschillende voorname ingezetenen bouwden aldaar hun huizen. Na enig zoeken werd het model verkozen van de Hervormde Kerk te Voorschoten (vermoedelijk om te bezuinigen op de kosten van de architectuur). Er werden leningen uitgeschreven, met en zonder rente en er werden giften ingezameld. Maar voor niet zo'n kapitaalcrachtige gemeente was het een hele opgave. En als niet op het laatste moment een toezegging was gekomen voor een lening van f 20.000,- tegen 4,5% rente was de bouw zeker nog enige jaren uitgesteld. De eerste steen kon op 2 juli 1874 gelegd worden en de inwijding van dit typisch negentiende eeuwse gebouw vond plaats op 25 juli 1875.

Hier beleefden de gemeente en haar voorganger de volledige rehabilitatie. Een statige kerk in een voorname buurt. De aanwezigheid van verschillende autoriteiten: de gouverneur, de burgemeester, veel gemeenteraadsleden. De kapitale som van f 50.000,- was voor de bouw bijeen gebracht. En daar zat de tweede generatie van de eenvoudige burgerman uit 1835 te luisteren naar een welsprekende en ontwikkelde predikant, die kon wedijveren met de grootheden in de Hervormde Gemeente. Ze werden niet meer dwarsgezet en veracht door de overheid, maar alom gerespecteerd. Hun aantal mocht dan wel in het niet vallen bij de 'Grote Kerk', maar elk lid stond voor zijn plicht. Na veertig jaar was men gerehabiliteerd en algemeen erkend. Met nadruk werd in de preek duidelijk naar voren gebracht, dat kerk en staat volkomen van elkaar gescheiden moesten zijn en de overheid alleen de plicht had de Godsdiens te beschermen, maar zich er zeker niet mee moest bemoeien¹⁵.

De situatie tot 1897

Na het vertrek van ds. Gispén naar Amsterdam in 1881, bracht de komst van ds. Hessels geen verandering. Ds. Hessels mocht wellicht wat minder briljant zijn geweest dan ds. Gispén (die in Zwolle erg gezien bleef en er nog vaak terug kwam),

maar hij bleef voortbouwen op het werk van zijn voorgangers.

In 1894, enkele jaren dus voor de totstandkoming van de Gereformeerde Kerk, telde de gemeente van de Christelijk Gereformeerden 1005 belijdende lidmaten en 903 doopleden. Van de 1908 zielen woonde er 62% in Zwolle. Ook financieel kon men zich goed redden. Jaarlijks was er ongeveer f 10.000,- nodig, die door collecten en plaatsverhuur werd gedekt. De leden gaven dus royaal voor hun kerk. Met enig beleid en aller inspanning kon de gemeente zich goed bedruipen. Na zestig jaar en kort voor de ineensmelting met de Nederduitsch Gereformeerde Kerk kon tevreden omgezien worden.

5. De revolutionairen (1887-1897)

De andere wortel van de Gereformeerde Kerk in Zwolle kwam voort uit de Nederduits Gereformeerde Kerk, die ontstond op maandag 27 juni 1887 ten huize van de heer H. Tulp, die een kleine drukkerij en boekwinkel aan de Blijmarkt had. Het was de eerste officiële kerkeradsvergadering en tot ouderling werden verkozen J.J. de Vries, H.J. van Leusen, J.M. Bomhof, H. Bremmer en tot diakenen werden benoemd: H. Tulp, C.F. van Boven, G. Kamphuis en P. Duurkoop. Ds. Fernhout uit Zwartsluis was als consulent hierbij aanwezig. Deze mensen werden onmiddellijk als lidmaat van de Hervormde Gemeente geroyeerd¹⁶.

Het kerkelijk zegel, dat op de eerste bladzijde van het notulenboek (uit de winkel van Tulp) stond was het kerkelijk zegel van de Hervormde Gemeente (als een lelie temidden van de doornen). Dit als duidelijk signaal, dat men zich als wettige voortzetting van deze kerk beschouwde, die voortaan als het 'Genootschap' of de 'Synodale organisatie' werd aangeduid¹⁷.

Wat dreef deze mensen van het eerste uur ertoe zo te handelen en zich niet aan te sluiten bij de inmiddels algemeen erkende en geachte Christelijk Gereformeerde Gemeente? Deze had immers sinds 1869 haar bestaansrecht bewezen, bezat een goed kerkgebouw en een alom geëerde voorganger, op wie ze niets aan te merken konden hebben. En waarom heeft men tot 1887 gewacht? De volgende afwegingen kunnen we hierbij maken:

1. Toen in 1835 de Christelijk afgescheiden kerk ontstond was er nog geen sprake van het 'modernisme'. Dit werd pas goed ingezet na 1850. Vooral twee voorgangers van de Hervormde Gemeente, ds. van Loenen Martinet en ds. van den Bergh, verkondigden vanaf 1871 theorieën op de kansel, waar vele in doorsnee weinig ontwikkelde en traditionele mensen geen raad mee wisten. We moeten hier tegenover stellen, dat ze hiernaar niet behoefden te luisteren, maar zich konden begeven onder het gehoor van de predikanten Vermeer en Welter, zoals het grootste deel van de kerkgangers in Zwolle deed. Hun bezwaar was echter, dat de Hervormde kerkeraad in navolging van de synodale commissie geen stappen ondernam om de prediking van de eerstgenoemden te verhinderen, maar integendeel een grote mate van verdraagzaamheid toonde. Elke predikant kon ongehinderd zijn opvattingen kwijt.
2. Vervolgens vond de dissidente groep, dat de organisatie niet deugde en de kerk nog te veel een staatsapparaat was, waarin de gezeten burger met liberale opvattingen

gen de boventoon voerde. Dit was niet helemaal terecht, want in 1852 was de kerk officieel geen staatskerk meer en ze mocht haar eigen zaken regelen. Wel was de financiële afhankelijkheid van de staat nog vrij groot, maar met een zekere democratie werd een begin gemaakt. In Zwolle was in 1871 een kiescollege ontstaan, waar om de tien jaar alle mannelijke lidmaten hun stem mochten uitbrengen. Dit had echter nog niet geleid tot de door de opstandige lidmaten gewenste koerswijziging.

3. Er was een nostalgisch verlangen naar de herinvoering van de Dordtse kerkorde uit 1619. Er werd vergeten, dat deze kerkorde aansloot bij de toen heersende staatsinrichting (met autonomie voor de zeven afzonderlijke gewesten). Ook was de invloed van de overheid door middel van de 'commissarissen politiek' in de kerkeraden toen veel groter dan men nu wenste. Maar bovenal zocht men zijn houvast in de belijdenisgeschriften uit die tijd. Deze uitspraken hadden nog geen last van de moderne wetenschappen en nu men in een tijd leefde, die gonsde van verandering met een groot optimisme over het vermogen van de mens, verlangde men terug naar de erkenning van de waarheid van deze geschriften, als een dam tegen deloedgolf van de nieuwe tijd. Weliswaar waren deze belijdenisgeschriften in de Hervormde Kerk nog geldig, maar ze functioneerden niet meer. Men eiste dus onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de letterlijke uitspraken van de Bijbel (in de vertaling van 1633), een vasthouden aan de oude belijdenissen en een verwerping van de organisatie, zoals die in 1816 was ingevoerd.

De dolerenden

De nieuwe gemeente viel op door haar strijdbare geest. Het waren kleine zelfstandigen en geschoolde arbeiders, die zich poogden te ontworstelen aan de voogdij van de gezeten burgers. Dezen waren het die in de Hervormde Kerk nog de lakens uitdeelden en als 'gunst' twee orthodoxe predikanten aan het volk toestonden. Maar ze moesten wel verplicht meebetalen voor een prediking, die hen helemaal niet aanstond en die ze zelfs verwerpelijk achtten. In 1883 was immers een hoofdelijke omslag ingevoerd, die zoals gebleken was, met behulp van de rechterlijke macht afgedwongen kon worden¹⁸. We vinden onder de ontevreden kleine zelfstandigen, zoals een beurtschipper, een slager, een bakker, een eigenaar van een kleine drukkerij, ambachtslieden en lager administratief personeel. Het waren deze mensen, die gingen profiteren van de gestegen welvaart en de meerdere kansen in het leven. En die kansen waren er meer dan tot dusver het geval was geweest. Maar geheel op eigen kracht konden ze de veranderingen nog niet opbrengen, zeker niet in Zwolle, waar de hiërarchische verhoudingen nog de boventoon voerden en men met zekere eerbied naar het gezag opkeek. Er was een gangmaker nodig, die iets meer in zijn mars en in zijn portemonnee had.

Deze werd gevonden in de heer L.C. Cnopius. Deze man bewoonde in Ittersum een buitenplaats genaamd 'De Berkenhof' (op de hoogte van het begin van de Nieuwe Deventerstraatweg). Hij werd in 1831 geboren te Zwolle. Hij keerde in 1870 weer naar Zwolle terug, was gehuwd met een adellijke dame freule Aletta van Swinderen en was duidelijk een gefortuneerd man geworden.

Bij hem thuis op 'De Berkenhof' werden de eerste besprekingen gevoerd. Men sloot

zich aan bij de opstandige beweging van 1886 van dr. A. Kuiper te Amsterdam en de gevoerde strategie werd daarna overal in den lande toegepast. De achterliggende gedachte van deze beweging was, dat men de Hervormde Kerk niet wilde verlaten, maar wel de macht in deze kerk veroveren om die weer terug te brengen naar wat men zag als 'het spoor der vaderen'. Men had een kerkhervorming voor ogen, die tevens een zuivering zou inhouden. Er was geen vertrouwen meer in langzame veranderingen. De koers moest radicaal verlegd worden.

Hoewel de opzet van het plan in het gehele land op een mislukking is uitgelopen, werd de fictie nog lang vastgehouden. 'Wij zijn de wettige kerk en alle eigendommen en bescheiden van het Hervormd Genootschap worden ons onthouden'¹⁹. Het bestuur van de Hervormde Kerk ervoer men als onwettig. Maar juridisch kregen ze geen gelijk en daarom duidden zij zichzelf aan als 'dolerend' (klagend) om de onrechtmatig onthouden kerkgoederen.

In Zwolle was inmiddels een oproep geweest tot de lidmaten van de Hervormde Gemeente om een vergadering bij te wonen, waar een 'wettige' kerkeraad gekozen zou worden. Hierop hadden veertig mensen gereageerd en hier werd de eerste (volgens hen de nieuwe) kerkeraad gekozen. Een ieder die zich onder deze nieuwe kerkeraad wilde scharen, moest een uitvoerige verklaring ondertekenen. Dit deden in de loop van de eerste tijd 197 gezinshoofden, zodat de groep naar de toenmalige gemiddelde gezinssterkte ongeveer 1000 zielen zal hebben geteld (bijna 6% van de Hervormde Gemeente). Ook in Zwolle was duidelijk, dat men wel in dezelfde kerk wenste te blijven, maar in een kerk, die een ander bestuur zou krijgen, zowel in de structuur als in de personen. De grote moeilijkheid was echter dit rechtsgeldig te maken en ook de boeken en bezittingen van de Hervormde Gemeente in handen te krijgen. Dit is niet gelukt. Hiervoor is geen rechtszaak gevoerd. De uitspraken van rechtbanken elders waren duidelijk genoeg. Slechts schoorvoetend raakte men toen gewend aan de gedachte een nieuwe kerk te zijn. En na de samensmelting met de Christelijk Gereformeerde Gemeente in 1897 (toen Gereformeerd A genoemd) werd de oorspronkelijke visie losgelaten. Maar moreel heeft men zich tot na de tweede wereldoorlog altijd als de echte Gereformeerde Kerk van 1619 beschouwd.

De opbouw van de Nederduits Gereformeerde Kerk

De verslagen van de kerkeraad tonen duidelijk aan, dat de nieuwe opstandige kerkeraad de zaken energiek aanpakte²⁰. Ze vergaderde elke week. Het eerste besluit was om te breken met de synodale organisatie en terug te keren tot de Dordtse kerkorde van 1619. Hiervan werd kennis gegeven aan de burgemeester, de koning en de kerkvoogden van de Hervormde Gemeente in het vertrouwen, dat hiermede de bezittingen van deze gemeente ook overgedragen zouden worden. Maar al spoedig begreep men, dat dit niet zou lukken. Het voorlopige onderdak in de schouwburg Odeon moest de groep toch ook het gevoel gegeven hebben (gezien hun afwijzing van toneelspel) in het hol van de leeuw bijeen te komen. Daarom werd in de derde vergadering al een stuk grond gekocht voor de kerkbouw. Zelf had men geen geld, maar voorlopig kocht de heer Cnopius een stuk grond aan de Bagijnensingel met de bedoeling dit later weer aan de kerk te verkopen. Beurtschipper H.J. de Vries werd voor

zitter. Hij was ook de meest kapitaalkrachtige onder de leden²¹. Hij verstrekke later f 5000,- hypotheek op het kerkgebouw. Merkwaardig is ook de oplossing die gevonden werd voor de niet geringe financiële problemen, die de jonge gemeente moest oplossen: een predikantsplaats en kerkbouw.

Er werd een vereniging gesticht 'De Kerkelijke Kas'²². Men kon hiervan lid worden met een bepaalde bijdrage en uit de leden werd een bestuur gekozen. Deze vereniging stond geheel los van de kerkelijke organisatie, maar moest wel zorgen voor de kerk en de predikant. Geheel dus naar het model van de Hervormde kerkvoogdij! Iets democratischer, omdat ze een bestuur uit de leden koos, maar ook dit is te relativieren, want voorzitter werd de grootste geldschietster de heer L.C. Cnopius, die hiermede uit de schaduw kwam. Later bleek, dat hij uit eigen middelen de bouw van een kerk en pastorie financierde door een hypotheek van f 20.000,- te verstrekken (de kerkbouw vroeg f 27.511,-) In het bestuur van 'De Kerkelijke Kas' zaten verder de koopman-manufacturier J.J. Brandt uit de Diezerstraat (met een jaarinkomen van plm. f 1000,-), M.J. van Tongeren, een smid uit de Korte Kamperstraat (jaarinkomen f 600,-) en een letterzetter, die niet genoeg verdiende om in de belastingen te vallen²³. Het aantal leden van 'De Kerkelijke Kas' was 160. Minvermogenenden mochten dus ook meedoen. De kerkeraad hoefde zich niet meer bezig te houden met financiële zorgen en kon zich zo volop wijden aan de opbouw van de gemeente. Toch lagen de onderwerpen op een geheel ander vlak dan bij de Christelijk Gereformeerden van de Plantagekerk. In het begin kon dit ook niet anders, want men had de handen vol om de zaken organisatorisch op poten te zetten en een predikant te beroepen. Voor men tot de kerkeraad mocht toetreden, werd een duidelijke verklaring vereist, waarin verklaard werd, dat men de Gereformeerde leer voor de zuivere waarheid hield en men er acht op moest slaan, dat dit ook aan de gemeente werd voorgehouden. De grote zorg van de kerkeraad was vooral, of men in alles wel precies de voorschriften van de Bijbel volgde. Maar hierin toonden zij vaak een grote mate van vindingrijkheid om iets te ondernemen zonder de formele voorschriften te overtreden.

In het notulenboek²⁴ lezen we bijvoorbeeld dat bij het punt verhuur van zitplaatsen (een belangrijke bron van inkomsten, die niet gemist kon worden), een van de leden vroeg of dit ook tegen Gods Woord was. 'Is dat een gemoedsbezwaar of zijn er argumenten in de Bijbel die dat verbieden?' werd er gevraagd. Indien het alleen gemoedsbezwaren waren kon de vragensteller zijn vraag wel vergeten. Dat telde niet. De ondervraagde broeder bracht toen naar voren, dat er in de tempel ook geen plaatsen verhuurd werden. Dat was zo, maar in de tempel van Jeruzalem mocht men zelfs niet eens komen. Ieder moest blijven staan op de voorhof. Een andere vraag was, of het gaslicht in de kerk wel mocht branden op zondag. Ja zeker, want het gas in de gashouder was de vrijdag daarvoor al gestookt. Dus geen bezwaar. De dominee mocht op zondag per paard en wagen naar Dalfsen om daar te preken, want dat was ter wille van de verkondiging en de stovenzetster mocht haar werk ook zondags doen, als ze het geld ervoor maar in de week inde. De overige zaken, die in de kerkeraad besproken werden geven aan, dat men grotendeels op zakelijke organisatorische dingen gespitst was, waarbij wel de maatstok van de Bijbel en de belijdenisge-

Oosterkerk

Zwolle

35. De Oosterkerk te Zwolle, enkele jaren na de bouw. Het is een typische doleantie-kerk, G.A.D.Zwolle.

schriften steeds onder handbereik gereed lagen.

De Christelijk Gereformeerden aan de overkant van de stadsgracht werden, zeker in de eerste jaren, niet geheel serieus genomen. Zo werd bij de steenlegging van de Oosterkerk (21 april 1888) opgemerkt, dat dit de eerste reformatorische kerkbouw in Zwolle was. Immers, de Hervormde Kerken (de Doopsgezinden en Lutherse) telden uiteraard helemaal niet mee) waren eigenlijk van R.K. oorsprong en de Plantagekerk was van een gemeente, die geen goed kerkbegrip had en niet reformatorisch kon heten.

De eerste predikant

Ook met het beroepen van een predikant werd spoed betracht. Reeds op 6 september 1887 werd ds. M. Boonstra uit Oud Alblas beroepen. Deze schreef aan de keraad terug: 'na reeds lang een voorlopig besluit bij mij hebben omgedragen en in die tijd sterke begeerte tot den Heere, dat hij zijn raad uitvoerde door mij in zijnen weg te doen gaan, heb ik gisterenmiddag met veel smart als ik dacht aan Oud Alblas, bekend gemaakt, dat ik geen vrijmoedigheid vond voor de beroeping naar Zwolle te bedanken en haar deshalve aannam'²⁵. Hij was een wat zwaarmoedig man; wel vroom, maar toch niet geheel opgewassen tegen de zakelijke en rationele aanpak van de nieuw ontstane gemeente in Zwolle. Hij verbleef hier maar kort en vertrok na drie en een half jaar reeds naar Schiedam. Ook daar hield hij het niet uit en keerde tot ontzetting van zijn geestverwanten in juni 1893 weer terug naar de Hervormde Kerk, waar hij zich met zijn bevindelijke vroomheid meer thuis kon voelen (althans in een bepaald deel van die kerk) Met enige huiver werd dit feit in de notulen vermeld. Men ervoer deze stap als een diepe val. Er werd besloten de eerstkomende zondag voor hem te bidden, nu hij zich weer onder de 'synodale organisatie' had gesteld.

Na enig zoeken en enkele bedankjes deed op 24 juni 1891 ds. W.E.C. Ploos van Amstel uit Gerkesklooster zijn intrede. Deze zou de gemeente dienen tot 1910, vijftien jaar na de samenvoeging met de Christelijk Gereformeerde Gemeente.

De bouw van de Oosterkerk

Met dezelfde voortvarendheid werd nu gewerkt aan de bouw van de Oosterkerk, die dankzij de financiële steun van de heer Cnopius al spoedig tot stand kwam. Op 1 maart 1888 kon het gebouw aanbesteed worden. Uit de keuze van de plaats is duidelijk te zien, dat men nog lang niet dacht aan de vereniging met de Christelijk Gereformeerde Gemeente, anders had men zo dichtbij geen nieuwe kerk gebouwd. Met de architecten, de gebr. Meijer, keek men naar een bestaand ontwerp, maar het gebouw kan toch gelden als een typische 'Doleantiekerk'. Hoezeer de mankracht nog een rol speelde bij de bouw blijkt wel uit het feit, dat bij de eerste steenlegging 50 arbeiders brood en spek kregen aangeboden. (geen geld, want dat zouden ze toch maar in de kroeg opmaken). In zijn toespraak tot de bouwvakarbeiders liet ds. Boonstra weten, dat ze maar geen gehoor moesten geven aan oproerige stemmen, die overal in den lande de mensen aanzetten tot werkstakingen om hoger loon. Een eenvoudige arbeider had alleen maar te gehoorzamen aan de heren, die door God boven hen gesteld waren.

Voor de inwijding werd in de kerkeraad besloten, dat de Christelijk Gereformeerde Gemeente vertegenwoordigd mocht zijn. Van andere vertegenwoordigingen was geen sprake. Even voor de opening werd gelegenheid gegeven om plaatsen te huren in de nieuwe kerk. Plaatsen voor mannen en vrouwen waren gescheiden. De kerk bood onderdak aan 950 gemeenteleden. Op 23 september 1888 vond de plechtige inwijding plaats. Met voldoening kon de kerkeraad terugzien op een vruchtbare periode. Vanuit het niets had men in twee jaar een flinke kerk, een pastorie en een predikant. Vol vertrouwen zag men de toekomst tegemoet en de gemeente beleefde dit als een teken, dat ze op de goede weg was en dat God haar werk zegende.

6. De samensmelting (1892-1897)

Er waren nu twee kerken die, naar het de buitenstaander toeleek, op dezelfde grondslag stonden. Beide waren uit de Hervormde Gemeente voortgekomen en beide wilden weer terug naar de kerkorde van 1619 en beide hielden het op een letterlijke interpretatie van de Bijbel en negeerden de resultaten van de moderne wetenschappen. Toch waren er waarneembare verschillen:

1. Hoewel de sociale achtergrond van de kerkeraadsleden ongeveer dezelfde was valt het direct op, dat de Christelijk Gereformeerden bijna 40% van hun lidmaten uit het omringende Zwollerkerspel betrokken en hierdoor veel landarbeiders, kleinere en grotere boeren kende. De Nederduits Gereformeerden hadden voor 95% stadsleden.
2. In de vroomheidsbeleving zat ook een verschil. De Christelijk Gereformeerden legden de nadruk op een vroom en Christelijk leven. Ze waren meer introvert en ruimhartiger in de contacten met geestverwanten in andere kerken. Bij de Nederduits Gereformeerden heerste een overwegend rationele en exclusieve sfeer. De Bijbel was hun handboek, dat aangaf hoe je moest handelen in een wereld waar ze een opdracht hadden. Andersdenkenden waren niet welkom en zelfs de Christelijk Gereformeerden werden niet helemaal voor vol aangezien. Ze waren in hun ogen niet radicaal genoeg.
3. Duidelijk speelde het nog niet verwerkte trauma van de mislukte 'staatsgreep' in 1887 een rol. Zij meenden in alle eerlijkheid, dat zij het bestuur vormden van de grote Hervormde Gemeente en de kerkeraad van deze gemeente illegaal optrad en hen ten onrechte alle bezittingen onthield. Lidmaten werden dan ook niet overgeschreven en men meldde zich ook niet af bij de Hervormde Gemeente. Men werd eenvoudig in het 'duplicaatboek' ingeschreven.

De Christelijk Gereformeerde gemeente was al lang ingesteld op een eigen kerk en men werkte in bepaalde opzichten ook wel samen met die Hervormden, die in hun ogen betrouwbare Christenen waren. Daarom waren ze voor de andere partij niet radicaal genoeg. De naam 'Hervormde Gemeente' kwam bij de Nederduits Gereformeerden nauwelijks over de lippen.

Plaatselijk was er aanvankelijk geen enkele neiging tot verdere samenwerking te bespeuren. Maar toen in oktober 1889 op landelijk niveau besprekingen begonnen, moest men zich in Zwolle ook wel over dit probleem buigen. Meermalen leek het er op, dat de vereniging niet zou lukken. Enerzijds voelde men wel aan, dat twee ker-

ken, die zo nauw met elkaar verbonden waren, niet langer gescheiden mochten optrekken, maar anderzijds was de afstand toch vrij groot. Het klimaat was verschillend en de verhouding tot de oorspronkelijke 'moederkerk' werd anders gevoeld. Het feit alleen al, dat bij de Christelijk Gereformeerden de scheiding al vijftig jaar achter de rug was en de wonde bij de Nederduits Gereformeerden nog vers in het geheugen lag, zal zeker niet zonder invloed zijn geweest.

Toen op 17 juni 1892 beide synoden het erover eens waren de kerken 'samen te smelten', kon men er plaatselijk ook niet meer onder uit. Wel werd de raad gegeven het rustig aan te doen. De naam werd veranderd. Beide kerken heetten nu 'Gereformeerde Kerk', maar ter onderscheiding werden de vroegere Christelijk Gereformeerden met 'A' aangeduid en de anderen met 'B'. In Zwolle beperkte men zich aanvankelijk tot kanselruil (in de weekdiensten!), een jaarlijkse gemeenschappelijke kerkeraadsvergadering en de erkenning van elkaars tuchtmaatregelen. Ook werd de naam van het vroegere Christelijke Gereformeerde kerkgebouw veranderd in 'Plantagekerk' ter onderscheiding van de 'Oosterkerk' (juni 1892)

7. Een 'nieuwe' kerk dient zich aan (1894)

Met de samensmelting leek het dus ernst te worden. Echter toen enkele jaren later de definitieve samensmelting in aantocht was, kwam er een aantal gemeenteleden van de A-gemeente in verzet. Op de gemeenschappelijke kerkeraadsvergaderingen van 8 november 1893 en 5 maart 1894 waren de plannen al zover gevorderd, dat de lidmaten werden ingelicht en de stemming gepeild moest worden. Bij de A-gemeente kwamen niet veel mensen opdagen, maar het verzet was hevig. Op 15 oktober kwam er een brief bij de kerkeraad binnen, ondertekend door elf mensen, waarin zij verklaarden geen vrede te hebben met de vereniging met de Gereformeerde Kerk. Ze riepen de kerkeraad op om de reeds gelegde banden te verbreken, de gemeenschap met deze kerk ongedaan te maken en weer als Christelijk Gereformeerde gemeente op te treden.

Met leedwezen werd hiervan door de kerkeraad kennis genomen en men besloot de schrijvers van de brief uit te nodigen tot een gesprek. Bijna allen gaven hieraan gehoor, maar het leverde weinig op. Allen volhardden in hun standpunt. De kerkeraadsdelegatie trachtte de standpunten te weerleggen en gaf aan de bezwaarden een vermaning mee met een bedenktijd. Daarna zouden ze persoonlijk bezocht worden. Slechts één kreeg later spijt en trok zijn verklaring in. Hiermede was het verzet echter niet gebroken, zoals later bleek.

Een nieuwe splitsing (1985)

Uit de notulen is de oorzaak van de uittocht van een aantal leden van de Gereformeerde Kerk A niet te begrijpen. De malcontenten voerden aan, dat ze de belijdenisgeschriften van 1816 wilden handhaven en de Bijbel namen ze letterlijk voor waar aan. Maar deze zaken stonden ook hoog in het vaandel van de A- en de B-gemeenten geschreven.

De achtergrond wordt pas duidelijk als we de sociale status en de woonbuurt van de bezwaarde lidmaten gaan bezien. Zo woonden de voorzitter, een winkelier in de

Akkerstraat en de secretaris, een timmermansknecht in de Hoekstraat, een buurtje met in 1863 nieuw gebouwde arbeidershuizen²⁶. Het eerste notulenboek was een soort winkelboek, waarin met houterige letters en een ontroerende stijl melding wordt gemaakt van de eerste besluiten²⁷. Er werd een lokaal gehuurd in de Bitterstraat en een maand lang werd er niet vergaderd om de kerkeraad de gelegenheid te geven het 'lokaal' (zoals het genoemd werd) te vertimmeren en banken te maken. De combinatie van factoren geeft aan, dat het hier een groep mensen betrof, die zich in het stijgende milieu van de Gereformeerde Kerk (A), met hun deftige Plantagekerk niet meer thuis voelde en met schrik het tijdstip zag aankomen, dat een samenvoeging met de militante en sociaal hogere dolerenden hen helemaal in de hoek zou drukken. De nieuw ontstane Christelijk Gereformeerde Kerk, die op 15 juni 1895 ook juridische erkenning kreeg van het ministerie van justitie, heette dan ook in de volksmond 'de klompjeskerk'. Het bleek aanvankelijk een vrij geringe groep, die echter gestadig groeide.

Verloop van het proces (1896-1897)

Dat het verzet met het uittreden van de dissidente groep nog niet was gebroken bleek duidelijk uit de verdere voortgang van de samensmelting. Op haar vergadering van 18 mei 1896 besloot de Gereformeerde Kerkeraad A een gemeentevergadering te beleggen met het doel te peilen hoe de gemeente over de samenvoeging dacht. Het mocht geen beslissende vergadering worden (de kerkeraad zou het laatste woord hebben), maar men zag het als een soort 'opiniepeiling', waarmee ernstig rekening gehouden zou worden. Er waren bezwaren, ook in de kerkeraad. Bezwaren van financiële aard, maar de vrees van scheuring of versterking van de uitgetreden groep speelden een rol. Aan de andere kant was men toch weer vol goede moed. 'God wil het', zo werd gezegd. Op 31 mei 1896 werd een bidstond gehouden en op 3, 4 en 5 juni zou een schriftelijke (anonieme) stemming plaats vinden. Hieraan mochten bij wijze van uitzondering ook vrouwen deelnemen. Het was immers maar een meningspeiling en geen echte beslissing?

Op de kerkeradsvergadering van 12 juni 1896 kwam de uitslag ter sprake.²⁸ Men was hier wel van geschrokken. Aan de stemming hadden slechts 360 leden (40%) deelgenomen. Hiervan waren er 231 voor en 117 tegen de samensmelting met de B-gemeente. Slechts twee stemmen waren blanco. Verslagen zat de kerkeraad bij elkaar. Men was onder de indruk gekomen van de geringe opkomst (waarschijnlijk hadden vele vrouwen verstek laten gaan) en bovendien van de relatief vele tegenstemmen. De sfeer was erg gedrukt en sommige leden wilden aftreden. Maar elf van de vijftien leden vonden, dat ze door moesten gaan met onderhandelen en de tegenstanders nog eens bijeen moesten roepen om de zaken te bespreken. Op 28 juni werd deze vergadering belegd. Hier kwamen 50 mensen opdagen, waarvan 30 bekende tegenstanders. In tegenstelling met de sombere verwachtingen heerste er een goede stemming en sommigen veranderden hun mening na toelichting van de kerkeraad. Deze besloot met dertien tegen drie stemmen toch door te gaan met het samensmeltingsproces.

Wel moest men bij de broeders van de B-gemeente te biecht en dit gebeurde al op

9 juni 1896. De kerkeraad was door dit gesprek zo bemoedigd, dat men de vergadering van 28 juni aankon. Nu geraakte de zaak in een stroomversnelling. Mede door de invloed van de B-gemeente werd op 9 september van het volgende jaar weer een gecombineerde vergadering gehouden en de laatste besprekingen vonden plaats op 10 augustus en 14 december 1896. Hier werden de laatste hindernissen genomen. De laatste kerkeraadsvergadering werd op 26 april 1897 gehouden. Hier bedankte de predikant (Hessels) de leden voor wat ze gedaan hadden gedurende zijn zestienjarig verblijf in Zwolle.

De reacties in de B-kerk

In tegenstelling tot de kerkeraad in de Plantagekerk hadden de Nederduits Gereformeerden meer vertrouwen in een toekomstige samenvoeging. Reeds op 8 oktober 1891 kwam men daar met het voorstel om althans bij de weekbeurten de predikanten uit te wisselen (er werd in die jaren ook woensdags een kerkdienst gehouden). Al spoedig kwam er een verzoek van vijf leden van de kerkeraad om de samensmelting ook plaatselijk ter hand te nemen. De kerkeraad wilde dit overwegen, want ook in eigen kring was er tegenstand. Vooral de verhouding tot de Hervormde Gemeente was nog een gevoelig punt. De leden van de B-gemeente lieten zich principieel niet uitschrijven bij de Hervormden. Verschillenden werden wel geroyeerd als hun naam bekend werd door een functie. Nog steeds vonden ze dat de Hervormde Gemeente een onwettig bestuur had. Over die gemeente werd dan ook alleen maar in schampere bewoordingen gesproken. De kerkeraad vreesde, dat vele leden wat geprikkeld zouden worden als dit onderwerp ter sprake zou komen.

Besloten werd een peiling te houden bij het huisbezoek. Dit werd toch tamelijk frequent gedaan en bij de vele vragen kon nog best een vraag bij hoe men tegenover de samensmelting stond. Op 1 maart 1894 werd een commissie ingesteld die de samensmelting moest voorbereiden. Er bleek inderdaad tegenstand te zijn, maar de kerkeraad dacht deze wel te kunnen overwinnen. Men wilde de gemeente zo goed mogelijk inlichten en haar voorbereiden op de komende gebeurtenissen.

Verzet

De tegenstand bleef niet uit. Uit de binnengekomen brieven en vragen aan de kerkeraad bleek dat het vooral om twee dingen ging:²⁹ In de kring van de B-gemeente was men er sterk voorstander van de kinderen direct na hun geboorte te dopen (op de eerstvolgende zondag na hun geboorte). Men vond dat het genade-verbond van God onmiddellijk aanvaard moest worden. De moeder was dan meestal niet aanwezig, maar het was in de eerste plaats de taak van de vader het kind ten doop te houden. De Gereformeerden van de Plantagekerk dachten hier wat milder over en lieten het tijdstip van de doop aan de ouders over. Voor een dergelijke vrijblijvendheid voelde de B-kerkeraad niets. Daarvoor was de discipline bij hen te groot. Men was echter geneigd om ter wille van de vereniging een soepel standpunt in te nemen.

Het tweede grote strijdpunt was de houding tegenover de Hervormde Kerk. Nog steeds handhaafden de mensen van de Oosterkerk de pretentie, dat zij de eigenlijke Hervormde Gemeente waren en dat het recht op goederen en gebouwen hun on-

rechtmatig onthouden werd. Daarom bleef men vasthouden aan het lidmaatschap van die kerk. Toch bleek uit de besprekingen, dat diverse leden tot het inzicht kwamen, dat deze houding op den duur niet vol te houden was en men zich bij de werkelijke toestand moest neerleggen. De vereniging met de A-gemeente bood de gelegenheid dit zonder gezichtsverlies te doen.

De klagers waren echter niet tevreden met de tactische opstelling van de kerkeraad en herhaalde malen lezen we dan ook van 'scheurmakers'. Er schenen pogingen gedaan te zijn om weer een nieuwe kerk te stichten, maar vermoedelijk is dit bij pogingen gebleven, al zullen ongetwijfeld kleine groepjes samen 'gekerkt' hebben. Zij die zich aan dergelijke pogingen schuldig maakten werden geroyeerd en anderen bedankten op eigen initiatief. Groot zal hun aantal niet geweest zijn.

Gemeenteavond

Vol vertrouwen riep de kerkeraad dan ook op 24 oktober 1894 de gemeente bijeen om het oordeel te vernemen. Hier werd duidelijk gezegd, dat verder 'klagen' over de kerkgoederen en rechten niet meer hielp, nu de rechtbanken overal in den lande de Gereformeerde Kerken in het ongelijk hadden gesteld. Uiteindelijk bleek dan ook maar één stem tegen.

Toch was hiermede de incensmelting nog geen feit, omdat de A-gemeente had laten weten, de zaak voorlopig te laten rusten vanwege de interne moeilijkheden aldaar. Maar zo gemakkelijk lieten de Oosterkerkmensen de zaak niet los. Er werd weer aangedrongen op een gecombineerde kerkeraadsvergadering. De doopkwestie werd vrij gelaten en er werd een proef genomen met kanselruil op zondag. Dan kon de gemeente vast wennen. Het was de B-gemeente er alles aan gelegen hun wankelmoedige broeders over de streep te trekken. Daartoe werden alle mogelijke beletselen uit de weg geruimd. Zelfs de activiteiten van de vereniging 'De Kerkelijke Kas' werden stilgelegd om plaats te maken voor een commissie van beheer, die ondergeschikt zou zijn aan de kerkeraad. Alleen voor de legaten moest de vereniging blijven bestaan, maar verder zou deze 'imitatie-kerkvoogdij' aan de kant worden gezet, ook al ter wille van de mensen van de Plantagekerk.

Een kink in de kabel

Het was dan ook een ernstige tegenslag toen op 9 juli 1896 de broeders Wilmink, Van der Bosch, Schulte en Van der Vegte van de Plantagekerk belet vroegen om melding te maken van de grote weerstand, die zij in hun gemeente hadden ondervonden.³⁰ Ze durfden daarom niet verder te gaan. Er waren al heel wat mensen vertrokken naar 'het lokaal in de Bitterstraat' en ze voorzagen een grote uittocht als de besprekingen zouden doorgaan. Geschrokken, maar vastberaden was de reactie van de B-kerkeraad. Ze lieten weten, dat zij als één man achter het besluit stonden om de kerken samen te voegen. Bij hen waren de dissidente leden al verwijderd of uit eigen beweging vertrokken. 'Daar waren mensen bij, die naar een mystieke prediking verlangden en eigenlijk ook niet pasten in de Gereformeerde Kerk'³¹. Daarom werden de broeders van de Plantagekerk bemoedigd en aangespoord om toch vooral door te gaan. Het was de wil van God en daarom mochten ze niet ophouden. Vooral

moesten ze het gebod 'zien' en 'blind zijn' voor de uitkomst. En hiermede kon de delegatie dan naar huis gaan. Toch belegde de B-kerkeraad enkele dagen later weer een vergadering om nog eens na te praten. Ze hadden altijd wel gedacht, dat het in de A-kerk een beetje halfslachtig was, maar nu moest meteen de koe maar bij de horens gevat worden voor het te laat was. Er werd besloten tot een nieuwe gecombineerde kerkeraadsvergadering. Niet om de zaak nog eens aan alle kanten te bekijken, maar om de laatste stappen voor te bereiden.

De laatste hindernis werd op 10 augustus 1896 genomen. Op de vraag van de A-gemeente antwoordden de B-mensen, dat zij volkomen gebroken hadden met de Hervormde Kerk. Ze vertelden nog eens, dat het hen niet te doen was geweest om een afscheiding te veroorzaken, maar om een reformatie van de hele kerk tot stand te brengen en dat daarom het lidmaatschap van die kerk door vele leden nooit was opgezegd. Maar voortaan zou het toch wel raadzaam zijn 'Het Hervormd Genootschap' (zoals de Hervormde Gemeente meestal werd aangeduid) kennis te geven van een overgang van het lidmaatschap.

De laatste stappen

Vanaf 10 augustus 1896 ging het in een snel tempo: op 28 oktober 1896 kwam de commissie van samensmelting met het eindverslag. Rechten en verplichtingen van elkaar zouden overgenomen worden. De salarissen van de predikanten werden gelijk getrokken en een financiële commissie werd ingesteld, die de vereniging 'De Kerkelijke Kas' moest vervangen. En zo kon de laatste kerkeraadsvergadering van B worden gehouden. B had A met enige concessies over de streep getrokken. De akte van de samensmelting werd voorgelezen en goedgekeurd en de Gereformeerde Kerk was op 10 april 1897 geboren. Maar naast haar was een kleinere Christelijk Gereformeerde Kerk ontstaan, zodat er toch weer twee Gereformeerde Kerken in Zwolle waren. Deze situatie zou tot 1945 duren. Voorlopig was een hecht fundament gelegd voor een verdere uitbouw, maar niemand merkte de verborgen scheuren op die reeds in dit fundament aanwezig waren.

8. Epiloog

Aan de totstandkoming van de Gereformeerde Kerk in Zwolle is een moeizame geschiedenis vooraf gegaan: een worsteling tussen twee stromingen:

- a. de geestelijke nazaten van de afscheiding in 1834, die in de loop der jaren een eigen stijl ontwikkeld hadden, die vooral gespitst was op een vrome levenswandel, ruimte latend aan het gevoelsleven en vrij mild tegenover andere Christenen. Hun aanhang was voor een groot deel te vinden in Zwollerkerspel. Juist in deze groep was de weerstand tegen de eenwording het grootst. De B-gemeente was velen te consequent en rechtlijnig.
- b. de militante opkomende orthodoxe stedelijke burgerij, die een meer rationeel geloofsleven had en vooral streefde naar invloed van het ware geloof (zoals zij dat beleefden) in de omringende wereld. Zij vroegen van hun aanhang een grote discipline.

In de onderhandelingen over de eenwording beheersten zij het gesprek en wisten

met veel elan de andere partij over te halen met hen een geloofsgemeenschap te vormen (God wil het!). Afgezien van een kleine groep, die maatschappelijk was achtergebleven, gelukte hun dat. De beschrijvingen van de plaatselijke geschiedenis van de Gereformeerde Kerk die er zijn geven de indruk dat er tot 1945 sprake is geweest van een bloeiperiode³². Naar de uiterlijke kant was dit ook zo, maar nadere bestudering leert dat de geschillen die in 1897 begraven werden, onderhuids doorleefden. Duidelijk tot ongeveer 1920, maar de verdere ontwikkelingen van het Gereformeerde leven deden de oude tegenstellingen weer opleven, totdat de kerk na 1945 uiteenspatte in vier stukken, die nauwelijks meer communicatie met elkaar hebben. In een andere publikatie heb ik getracht aan te tonen, dat de brandstof voor het latere conflict reeds klaar lag³³. Door het stelselmatig wegdrukken van de gevoelens ten koste van de ratio in een deel van de Gereformeerde Kerk werd later de lont ontstoken. Beide stromingen hebben elkaar niet in evenwicht kunnen houden. Bovendien kon door de sterke numerieke groei (vooral veroorzaakt door het geboorteoverschot) de leiding het geheel niet meer zo beheersen als dit in het begin van deze eeuw gebruikelijk was. Hierdoor kreeg het conflict, mede gevoed door landelijke invloeden hier in Zwolle alle kans.

Bijlage

Predikanten van 1896-1897

CHR. GEREFORMEERDE GEMEENTE, RESP. GEREFORMEERDE KERK

(A) ZWOLLE

NAAM:	GEB.	VAN	NAAR
N.H. Dosker	1820	Harlingen 18-07-1869	Grand Rapids (VS) 13-04-1873
W.H. Gispen	1833	Kampen 11-05-1873	Amsterdam 08-07-1881
J. Hessels	1836	Bedum 27-11-1881	(overleden) 24-10-1907

NEDERD. GEREFORMEERDE KERK, RESP. GEREFORMEERDE KERK

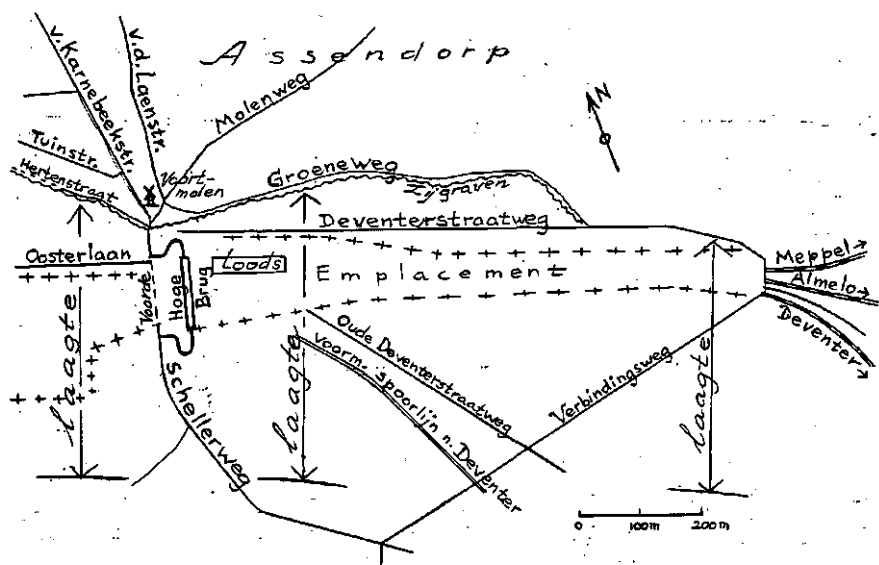
(B) ZWOLLE

M. Boonstra	1854	Oud Alblas 30-10-1887	Schiedam 04-1891
W.E.C. Ploos van Amstel	1864	Gerkesklooster 24-07-1892	Delft 28-02-1910

Noten

1. Archief van de Christelijk Gereformeerde Gemeente, sinds 1892 Gereformeerde Kerk A te Zwolle. Register van notulen van 1874-1897, Gem. Archiefdienst Zwolle (GAZ) KA018-027 en Archief van de Nederduits Gereformeerde Gemeente, sinds 1892 Gereformeerde Kerk B te Zwolle (GAZ) KA018-057.
2. id. 058

3. J. Erdsieck, *'Kleine luiden worden groot'* (dl. I), 1987 (uitgave in eigen beheer).
4. *Zwols Historisch Jaarboek* 3 (1986) 5-6, 26-31 en 38-41.
5. A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem, 1851).
6. Z. Ursinius en C.O. Olevianus, *De Heidelbergse Catechismus* (Dordrecht 1563) (vert. Petrus Datheen) vr. 2.
7. Zie noot 4.
8. Verslag van de toestand der gemeente Zwolle, 1869 (GAZ).
9. id.
10. Alfabetisch register op het kohier van de hoofdelijke omslag 1871, gemeente Zwolle. (GAZ).
11. J.C. Rullman, *Een man van singuliere gaven* (Delft 1933) 126-135.
12. id. 128.
13. id. 154.
14. Archief van de Christelijk Gereformeerde Gemeente (GAZ) KA018 - 028 en 029.
15. id. KA018-028.
16. Archieven van de Hervormde Gemeente Zwolle, 1581-1950 (GAZ) KA018-021.
17. Archief van de Nederd. Ger. Gemeente (GAZ) KA018-015.
18. Archieven van de Herv. Gem. te Zwolle (GAZ) KA017-453.
19. Archief van de Nederd. Ger. Gemeente (GAZ) KA018-055.
20. id. 055-056.
21. Kohier hoofdelijke omslag Gemeente Zwolle (GAZ), 1887.
22. Archief van de vereniging 'De Kerkelijke Kas' 1887-1897 (GAZ).
23. Kohier hoofdelijke omslag Gemeente Zwolle (GAZ), 1887.
24. Archief Nederd. Ger. Gemeente Zwolle (GAZ) KA018-055.
25. id. KA018-059.
26. W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle* (herdr. 1973) 266.
27. Archief van de Chr. Ger. Kerk (GAZ) KA067, register van notulen 1895-1897.
28. Archief van de Chr. Ger. Gemeente te Zwolle (GAZ) KA017.
29. Archief van de Nederd. Ger. Gemeente (GAZ) KA017-058.
30. id.
31. id.
32. J.L. Admiraal en P. Nijkamp, *Inventaris van de archieven der Gereformeerde Kerk en verenigingen te Zwolle (1835-1961)* (GAZ) p IV en: J. Odding en H.W. Rodink, *Rondom afscheiding, vrijmaking in Zwolle* (1985) 44.
33. J. Erdsieck, *Kleine luiden worden groot*, dl. II (Zwolle 1988) (uitgave in eigen beheer).

36. Schematisch kaartje ter oriëntering. Het laatste deel van de Oude Deventerstraatweg heet Reysigerweg. Niet is aangegeven de IJsselallee, welke zuidelijk van het emplacement is gelegen en welke de Verbindingsweg, de Reysigerweg en de Schellreweg globaal evenwijdig aan het emplacement snijdt.

De Hoge Brug over het stationsemplacement te Zwolle, wegwijzer naar een nabij en ver verleden

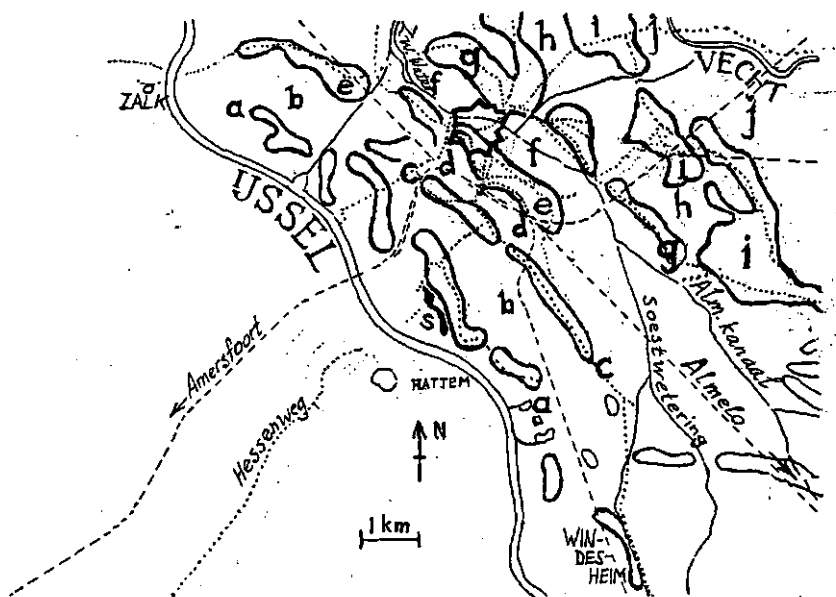
J.P. van den Berg

1. Inleiding

Al meer dan honderd jaar is de Hoge Brug over het emplacement bij Zwolle een vertrouwde verschijning. Als schakel in de verbinding voor langzaam verkeer tussen stad en omgeving is hij voor de wachtende reizigers een met parabolen bekroonde poort, een omlijsting voor het perspectief waarin treinen komen en gaan. Weinigen echter vermoeden in de gedaante van deze brug een kenmerkend produkt van de negentiende eeuw te zien, noch beseffen zij de reden waarom deze juist hier ligt. In dit artikel wil ik allereerst op het laatstgenoemde ingaan en daarmee beproeven een bijdrage te leveren tot de kennis van de geschiedenis van Zwolle, in het bijzonder voor wat betreft het wegenpatroon. Het reliëf zal daarbij van grote betekenis blijken te zijn. Na de komst van de spoorweg in 1864 raakt het wegenpatroon bij de brug nauw vervlochten met de ontwikkeling van het station Zwolle. Deze latere periode krijgt daarom aparte aandacht. Tenslotte zal ik het karakter van de brug naar vorm en materiaal zodanig trachten te beschrijven, dat ook degene die niet technisch geschoold is er toch de historische waarde van kan onderkennen.

Een stukje plaatselijke aardrijkskunde

Wie de wat ongemakkelijke oprit tot de brug heeft genomen - ooit koos men hiervoor een helling van 1:18 - geniet een weids uitzicht over sporen en perrons en de stad ter ene en het land ter andere zijde (afb. 36). Ziet men aan de zuidzijde de Schellerweg abrupt eindigen tegen de afrastering van het emplacement, aan de stadskant is dat iets minder duidelijk. Hier is het weggedeelte dat langs de huizen ligt de voortzetting van de Schellerweg. Deze sloot aan op een waaier van wegen. De Hertenstraat, de Van Karnebeekstraat en de Deventerstraatweg zijn daarvan goed terug te vinden. Enigszins verscholen liggen de eindpunten van de Van der Laenstraat, de Molenweg en de Groeneweg. Toch zijn zij de oudgedienden en de andere drie de nieuwluchters. Verderop langs de Van Karnebeekstraat dient - haast bescheiden - de Tuinstraat zich aan, naar mijn veronderstelling een pre-stedelijk element. Komende van Ittersum kan men de Oude Deventerweg kiezen. Zijn voortzetting heet Reysigerweg. Precies in het verlengde hiervan staat de Peperbus. Hij behoort blijkbaar tot

37. Hoog en laag bij Zwolle

- zandige hoogte; de lijn geeft zeer globaal de overgang van klei naar zand aan.
- waterloop
- weg
- spoorweg
- Schellerwade

Voor de benamingen van de hoogten en laagten: zie de tekst.

d-d de laagte waarin het NS-station is gestitueerd. Ongeveer midden tussen de letters d ligt de Hoge Brug als opvolger van een voorde.

de familie van wegen uit het begin van de negentiende eeuw, toen de toren de stad als geheel symboliseerde. Ter weerszijden van de Reysigerweg liggen stukken weiland. Zelfs groeit daar riet op korte afstand van het geëlektrificeerde spoor. Toen het cunet (= uitgegraven sleuf) voor de IJsselallee werd gegraven kon in een deel daarvan worden waargenomen dat er een dik pakket klei lag, met daaronder veen. Verderop, bij de Assendorperlure ging dat over in zand¹. Aan de andere kant van het emplacement trof ik in een kabelsleuf door de Van der Laenstraat uitsluitend zand aan. De ondergrond van het emplacement zelf genoot bij spoorwegtechnici een zekere reputatie vanwege de over de hele lengte aanwezige veenlaag. Met behulp van de bodemkaart van Zwolle en boorgegevens uit het archief van Openbare Werken zal ik in grote lijnen schetsen naar welke milieugegevens onze voorouders zich moesten richten².

Terug naar de Hoge Brug: oud en jong heeft van hieruit het komen en gaan van de

treinen kunnen bekijken. Voor de elektrificatie zijn intrede deed zag men er de locomotieven kolen en water innemen en met heel hun wezen onderscheidden zij zich van de treinwagons. De geluiden waren ook anders, zoals het gesis van een veerdrukveiligheidsklep, het versnellend ritme bij de uitstoot van rook- en stoompluimen, het haast ademend zuchten van een stilstaande locomotief, de rommelende slag van een - aan de brug bevestigde - seinarm wanneer deze op onveilig viel. Als kind probeerde je in de stoompluim van een passerende locomotief te gaan staan. In zo'n witte pluim, dat mocht, maar de zwarte rook moest krachtens ouderlijk vermaan worden vermeden. Wel sloeg die rook tegen de gevels. Met de constatering, dat die aanslag nog altijd enigszins te zien is besluit ik deze aardrijkskundige inleiding.

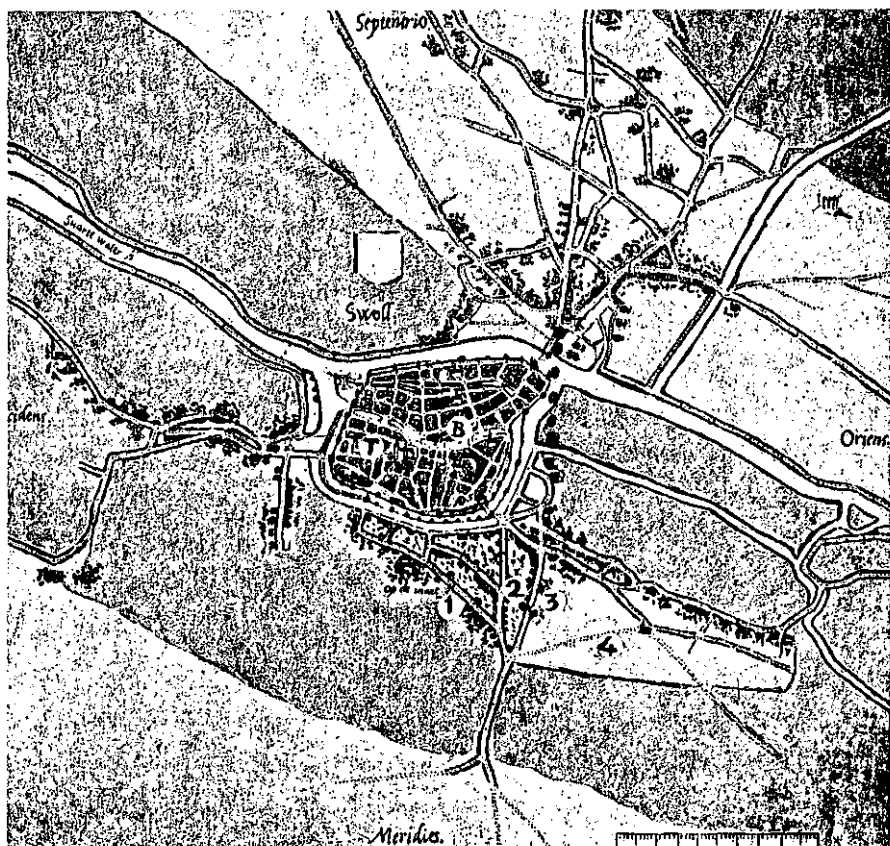
2. Een historisch-geografische rondblik

Ruggen en dalen, het reliëf bij Zwolle (afb. 37)

Langgerekte hoogten afgewisseld door langgerekte dalen typeren het oorspronkelijke landschap rond Zwolle. Gaande van de IJssel naar de Vecht kruisen we:

- a. de rug Oldeneel-Schelle-Spoolde
- b. de laagte van de Steenwetering
- c. de rug Ittersum-Assendorperlure
- d. de laagte waarin het station is gebouwd en waarop het emplacement is aangelegd (circa 2 m opgehoogd)
- e. de rug van Assendorp, mogelijk zich voortzettend naar het centrum van de oude nederzetting (ongeveer Sassenstraat-Grote Kerk)
- f. de laagte van de Weezenlanden en van de A (Gasthuisplein-Oude Vismarkt-Grote Markt-Melkmarkt). c.q. tussen Dieze en binnenstad
- g. de rug van Oostenenk-Dieze (ongeveer Heerenweg-Vechtstraat-Middelweg) onderbroken tussen Hanekamp (waar de herberg van die naam heeft gestaan) en Vechtbrug
- h. de laagte van de Westerveldse A (het gebied bij het Sophia Ziekenhuis is opgehoogd)
- i. de rug van Berkum-Veldhoek - Berkum-Brinkhoek - Langenholte (plaatselijk onderbroken)
- j. de laagte van de Marswetering, zich voortzettend in die tussen Agnietenberg en Haerst.

De laagten hebben in de ondergrond veen. Kilometers lange veentongen - sinds de Middeleeuwen met klei bedekt - strekken zich uit van Mastenbroek in zuidoostelijke richting. Daar wiggen ze uit tegen de zandige gronden, ongeveer op de lijn Oldeneel-Wijthmen. Vanouds in gebruik als hooi- en weiland zijn ze lange tijd onbewoond gebleven. De hoogten boden gelegenheid tot woonplaats. De oude wegenstructuur richtte zich naar de strekking van deze zandruggen. De laagten werden periodiek overstroomd. In de laagten b, d en f kwam winterwater van de IJssel. In de andere laagten zijn ook Vechtinvloeden merkbaar. Zo vormde zich in de loop der tijden een kleilaag op het veen, vaak decimeters dik. Evenals elders langs rivieren en beken het geval was bevorderden de winterse overstromingen de bodemvruchtbaarheid, respectievelijk werd deze door de herhaalde aanvoer van kalk en mineralen in

38. Jacob van Deventer. Plattegrond van Zwolle en omgeving. Midden zestiende eeuw. Men ziet de stad met de nog middeleeuwse omgrachting. Met donkere tint: de door van Deventer aangegeven inundabele laagten. De laagte op de onderste helft van de kaart wordt onderlangs begrensd door de hoogte van de Assendorperlure en bovenlangs door die van Assendorp en Middelwijk en - naar links gaande - die van Sassenstraat en Hoogstraat. Eerstgenoemde laagte vertoont twee oversteken: links de Grote Voorde en rechts de Voorde, sinds ca. 1569 Reysiger genoemd, de voorganger van de Hoge Brug.

T= plaats nabij de Voorstraat (overslag van goederen), waar waarschijnlijk tiendschuren hebben gelegen.

B= vermoedelijke plaats van de Bisschopshof, aldus A.C.F. Koch: 'Zwolle in de Middeleeuwen' in: Overijsselse Historische Bijdragen (Zwolle 1980) X.

Men herkent voorts:

1. Tuinstraat, pre-stedelijk aansluitend op de Praubstraat en later op de Luttekepoort
2. Van Karnebeekstraat, eertijds Molenstraat, daarna Deventerstraat
3. Van der Laenstraat, 1830 Agtersteeg. Pre-stedelijke schakel in verbinding waaierpunt Dieze - waaierpunt Assendorp - Voorde. (..... - lijn)
4. Molenweg, eertijds Achter de Hoven in Assendorp

stand gehouden³. In verband met het onderwerp van dit artikel vestig ik in het bijzonder de aandacht op de laagte met klei op veen (rustend op een zandige ondergrond) tussen Assendorp en de Assendorperlure, de plaats waar nu het emplacement ligt.

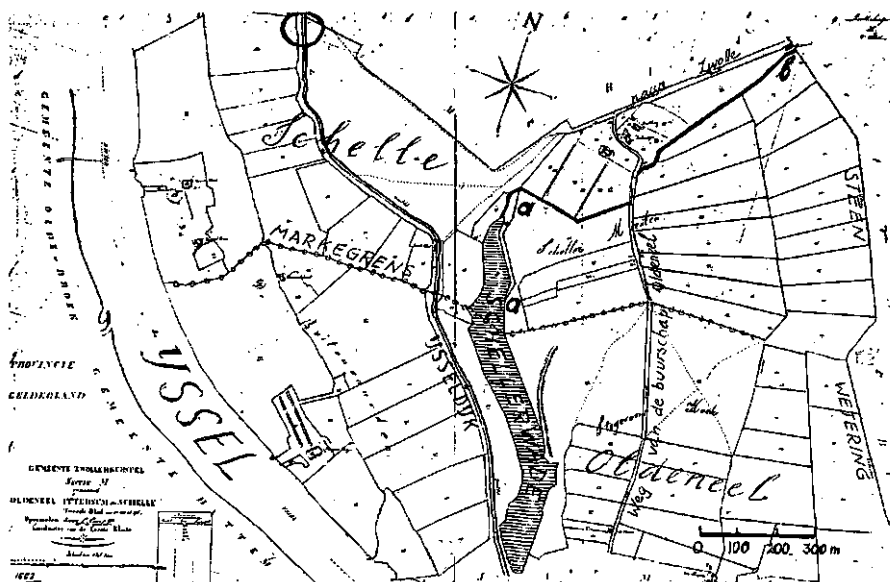
Toen Jacob van Deventer omstreeks het midden van de zestiende eeuw van de Spaanse koning opdracht kreeg om in deze gewesten de steden in kaart te brengen, werd ook Zwolle met zijn omgeving gemeten en getekend (afb. 38). Het was een kaart voor militaire doeleinden, vandaar dat de laagten welke konden worden overstroomd met aparte kleur werden afgebeeld⁴. De laagte tussen Assendorp en de stad aan de ene kant en de Assendorperlure aan de andere kant kan men goed herkennen. Deze is het smalst terzijde van Assendorp en verwijdt zich in noordwestelijke richting, waar dit inundabele gebied in de omgeving van de Luttekepoort raakt aan de (nog middeleeuwse) stadsgracht. Resten van de laagte kan men nog zien. Hiertoe behoort de dierenweide naast het park Eekhout. Ook treedt daar een fragment van de zogeheten Zijgraven aan de dag. Deze lag ongeveer op de grens van de laagte. Andere restanten ziet men ter weerszijden van de IJsselallee tussen de Deventer spoorlijn en de Schellerweg. Langs de flank van Assendorp kan de overgang van hoog naar laag worden waargenomen, een gunstig punt hiervoor is het verlengde van de Verenigingstraat. Een grondboring in dit hellende gedeelte vertoont een klei-op-veenprofiel⁵.

De laagten om de stad vormden vanouds een barrière voor het verkeer. Slechts op enkele punten was er een oversteek. De kaart van Jacob van Deventer legt een opmerkelijke aandacht aan de dag voor deze oversteken en de toeleidingswegen. In de laagte waarmee we ons nu bezighouden zijn er twee duidelijk te zien: de linker oversteek is de Groote Voorde en de rechter wordt in middeleeuwse geschriften steeds met De Voorde of de voorde buiten de Sassenpoort aangeduid⁶. Dit is de voorloper van de Hoge Brug.

Het wegenpatroon bij de Hoge Brug

De Voorde wordt in het markeboek van Assendorp in 1569 voor het eerst met een andere naam aangeduid, namelijk 'Rijseren', het latere Reysiger⁷. De naam zelf heeft zowel te maken met reiziger in de betekenis zoals wij die kennen als met het te paard verrichten van krijgsdienst. Een 'reisich pert' is een strijdpard, cavaleriepaard⁸. Ik leid hieruit af, dat de Reysiger strategische betekenis had en dat deze hoedanigheid door Jacob van Deventer goed werd onderkend. Ook later, als de nieuwe grachtengordel wordt gegraven is dit een belangrijke toegang tot de stad, hetgeen wel blijkt uit het zogeheten hoornwerk, een extra verdedigingsbolwerk, gelegen voor de Sassenpoort⁹.

De indruk bestaat, dat de oversteek ooit op het smalste punt van de laagte is gelegen en al heeft bestaan vóór Zwolle stadsrechten kreeg (1230). Nu ligt een weg er niet zomaar, hij vertolkt een relatiepatroon. Een punt in zo'n relatie zal het wereldlijk - geestelijk centrum van het pre-stedelijke Zwolle zijn geweest. Daarbij valt te denken aan de omgeving van de Voorstraat. Hier lag volgens een laat-zestiende eeuwse vermelding 'die hoff tho Swoll'. 'Is het huis binnen Zwolle, welck de Praestye wort ge-

39. Situatie Schellerwade omstreeks 1830 (naar de kadastrale minute, RAOv.)

a - a Loskade?

a - b Waterloop naar de Steenwetering. IJsselvaart? Afvoer kwelwater na indijking Schellerwade? De aandacht zij nog gevestigd op de naam 'Stegerens Hoek' even boven het woord Oldeneel. Betekenis van 'Steger': o.a. steiger, ook aan een water (Verdam). Dit ondersteunt de gedachte over een loskade. Men lette voorts op het feit, dat de IJsseldijk noordwaarts en abrupte afbuiging vertoont. Dit wekt het vermoeden, dat de IJssel zich in die richting heeft voortgezet. Bij het onderzoek van de ondergrond van de dijk ten behoeve van de dijksverbetering is ter plaatse van de huidige spoorlijn kruising (cirkel) tot op enkele meters diepte onder NAP een geulvulling met klei aangetroffen. Dit lijkt het genoemde vermoeden te bevestigen. De stelling, dat de Schellerwade een IJsselrelict is krijgt hierdoor nieuwe grond. Ook bij het zuidelijke uiteinde van deze fraaie waterpartij is in de ondergrond van de dijk - tot op 5 m diepte beneden NAP - klei aangetroffen.

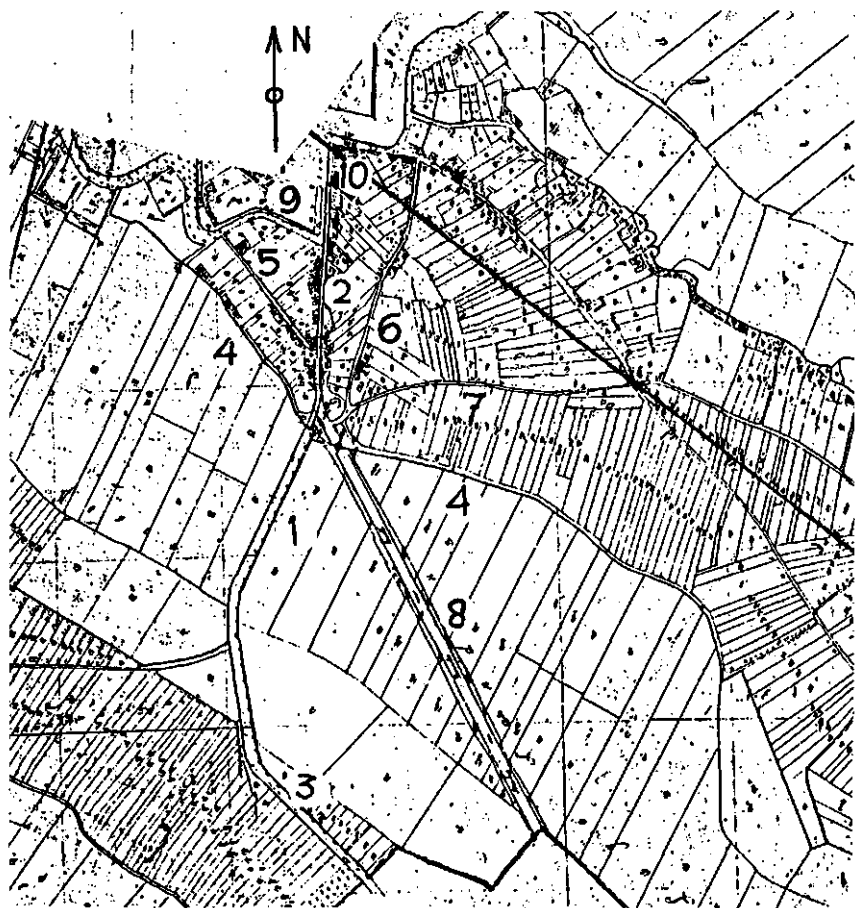
noemdt unnd worden oeck aldaer der praefstyën tynsenn untfangenn'¹⁰. De hof werd omsloten door Voorstraat, Drostenstraat en (huidige) Ossenmarkt. Tienden, geleverd in natura zullen hier in tiendschuren zijn opgeslagen. Blijkens een bericht uit 1040 is toen de Michaelskerk onder het kapittel van Deventer gebracht, waaruit ook zakelijk verkeer zal zijn voortgekomen¹¹. Binnen het (latere) wegenpatroon van de stad neemt de Praubstraat een wat eigenzinnige ligging in met een hoofdrichting welke naar de Voorde wijst. Bij het Koningsplein zou de bisschoppelijke hof hebben gelegen. Van hier gaat in dezelfde richting de Goudsteeg (oude naam Hoveschenstege), welke zich bij de Praubstraat schijnt te voegen¹². Het tracé voert dan over de zandige hoogte waar nu de straat, Zeven Alleetjes geheten, ligt om langs de Tuinstraat (de Hertenstraat is laat-negentiende eeuws) in de buurt van de Voorde te komen.

Welke weg zou het verkeer van de pre-stedelijke fase (en later) vervolgens hebben gekozen? Het systeem Voorde-Schellerweg-Schellerallee heeft, aan de andere zijde van de IJssel, een verlengde in een oude weg, Hattem mijndend, over de Veluwe. Deze weg heeft de naam Hessenweg maar kan uiteraard ouder zijn dan een begrip als Hessenwagen. Van de IJssel uit die tijd kan men zich nu moeilijk een voorstelling maken, maar het is wel zeker, dat zijn afvoer geringer was. Vooral was deze veel gelijkmatiger omdat het stroomgebied van de Rijn nog met uitgestrekte wouden was bedekt¹³. Ook kan zijn ligging anders zijn geweest of hij kan meer dan één loop hebben bezeten. Over een wegverbinding met Deventer is weinig bekend. Toch lagen er in de tijd welke ik nu op het oog heb al nederzettingen in de IJsselzone: Wijhe (10e eeuw), Olst (9e eeuw), in 1050 wordt Windesheim genoemd. In deze strook komen ook voorde-namen voor: Wijnvoorde bij Wijhe, Fortmond (Vortmen) en Hengforden respectievelijk ten noorden en ten zuiden van Olst.

Men kan zich de vraag stellen of toch ook niet verkeer over de IJssel ging. Nu ligt terzijde van Zwolle tussen de hoogte van Oldeneel-Schelle en de IJsseldijk een langgestrekte waterparij, Schellerwade genaamd (afb. 39). Bij een eerdere gelegenheid heb ik betoogd, dat dit geen kolk of wade is, maar een rivierfragment¹⁴. Bij een verkenning op de kadastrale minute (ca. 1830) trof ik aan het noordelijke uiteinde een eigenaardige langwerpige kavel aan, zich langs het water uitstrekkend. Een overslagplaats? Thom. J. de Vries maakt melding van het in 1480 graven van een kanaal 'doer Schellerwade omme dair doer den dijcke een spoye off sluse te maken'¹⁵. Verder stelt hij, dat het daarbij de bedoeling zou zijn geweest in Oldeneel een opslag of overslag van koopmansgoederen te maken. Uit het vermelde citaat valt af te leiden, dat de Schellerwade in 1480 al binnen de dijk lag. Vermoedelijk was dit reeds in 1355 het geval, toen er namelijk sprake was van 'Schelner nijen lande'¹⁶. Of het citaat uit 1480 er op wijst dat hier al veel eerder een schakel in het verkeer via de IJssel heeft gelegen valt zonder nader onderzoek niet te zeggen.

Van onze Voorde gerekend kan men ook in noordelijke richting, naar Dieze, een verbinding schetsen welke aansluit op een waaijer van wegen op de noordelijke 'oever' van de daar gelegen laagte. Men moet hier dan een oversteek aannemen, die later geheel is komen te vervallen en waarvan, voorzover mij bekend, geen historische vermelding bestaat¹⁷. De verbindingslijn tussen de waaierpunten van Assendorp en Dieze ligt ongeveer langs de Van der Laenstraat. Bovendien voert deze langs de plek waar Middelwijk zou hebben gelegen¹⁸. Dat een eventuele oversteek door de Weezenlanden verloren is gegaan wordt begrijpelijk wanneer men in aanmerking neemt dat dit gebied doorgang ging verlenen aan het Sallandse water. Dat gebeurde omstreeks dezelfde tijd, dat de opwaaiing van de Zuiderzee zich deed gelden en de Weezenlanden als bergbassin gingen fungeren, namelijk omstreeks het einde van de veertiende eeuw¹⁹. Ook de uitleg van de stad richting Dieze zal tot het verlies van deze oversteek hebben bijgedragen.

Het mag eigenaardig lijken, dat de stad niet langs zo'n oude verbinding is ontstaan en uitgebouwd. De vooruitgeschoven positie echter, die het oudste stadsgedeelte tussen de hiervoor geschetste laagten d en f innam - in Engeland noemt men dat een 'promontory' - leverde aan twee flanken een natuurlijke beveiliging op of althans

40. De omgeving van de oversteek van de laagte ter plaatse van de latere Hoge Brug. Situatie ca. 1830 (kad. minute RAOv).

1. *De Voorde, cq. de Reysiger.*
2. *Van Karnebeekstraat*
3. *Schellerweg*
4. *De Zijgraven met erlangs de Groeneweg (toen Groenewegje geheten)*
5. *Tuinstraat*
6. *Van der Laenstraat*
7. *Molenweg*
8. *De toen kersverse Deventerstraatweg*
9. *Hoornwerk*
10. *Wellicht het grenspunt tussen het oude Middelwijk en het oude Assendorp*

Opmerkelijk is de grote breedte van de oversteek. Dit zal samenhangen met de functie van loopveld voor winterwater van de laagte (herkenbaar aan de brede slagenverkeveling). De oversteek zal een overvloedig zijn geweest met brede slauwhellende bermen. Vergelijk de oversteek van de Roodhuizerallee door het dal van de Westerveldse A. Ook dit dal kent een kleibedekking.

een uitgangspunt voor bescherming met niet te moeilijke ingrepen. De oude omwalde kern van de nederzetting zou dan met Diezerstraat (blijkens gevonden resten een paal- of knuppelweg) en Sassenstraat op de veronderstelde weg voor doorgaand verkeer Dieze-Van der Laenstraat-Voorde zijn aangesloten²⁰.

De kaart van Jacob van Deventer combinerend met de schematische kaart van afb. 36 (de toestand van 1883 weergevend) meen ik, dat nu het volgende onderscheid kan worden aangebracht:

a. wegen uit de pre-stedelijke fase:

- de Tuinstraat als voortzetting van de Praubstraat
- de Van der Laenstraat (1830 benaming Agtersteeg) als onderdeel van een doorgaande weg dan wel als verbinding van Middelwijk met de Voorde²¹
- vermoedelijk de Molenweg, afgaande op het voorkomen van de naam Assendorp in 1230²²
- mogelijk - om dezelfde reden - de Groeneweg, structureel gelegen op de scheiding van akkers en lage gronden
- de Voorde
- de Schellerweg, naar de oude marke Schelle leidend.

b. een weg uit de stedelijke fase intredend met de bouw van de huidige Sassenpoort in 1408, namelijk:

- de Van Karnebeekstraat. De oude naam is Molenstraat. De molen is afgebeeld op de kaart van Van Deventer. Deze moest het veld ruimen voor het hoornwerk voor de Sassenpoortenbrug, niet lang na 1600. Later stond er een korenmolen bij het begin van de Voorde, Voortmolen genaamd. Toen zal de naam Molenweg zijn ontstaan. De Voortmolen komt voor op de kadastrale minuut van ca. 1830. Het water er voor gelegen, deel van de Zijgraven, heet rond 1880 nog Molenwater al was de molen in 1850 afgebroken. (afb. 43)

In een vijftiende-eeuws fragment van het markeboek van Assendorp staat: 'die Mollenstraete is geslaeghen uuth den lande van Middelwijk ende Assendorp, 'twelcke die stadt Zwolle van den erffgenaemen gecofft hefft, eertijds, ende betaelt'²³. De straat liep dus zowel door Middelwijk als door Assendorp. Afb. 40 toont de kadastrale indeling van 1830. Men ziet hierop het wegenpatroon van Jacob van Deventer en stelsels van kavels. De kavelindeling zelf is van later datum dan het geciteerde fragment. Aanvankelijk lagen er erven. Ongeveer ter hoogte van de huidige Van Ittersumstraat bevindt zich een stelselgrens. Het zou een grenspunt van Middelwijk kunnen zijn, maar het is duidelijk, dat verdergaand onderzoek nodig is. De stad zal de ondergrond voor de weg hebben gekocht omdat de Sassenpoort een nieuwe verbinding met de Voorde nodig maakte.

c. een weg uit de eerste helft van de negentiende eeuw:

- de Deventerstraatweg komt voor op de kadastrale minuut van ca. 1830. De juiste datum is mij niet bekend, maar hij zal tot het stelsel van wegen behoren dat in die periode werd aangelegd: de weg Zwolle-Raalte en de weg Zwolle-Leeuwarden, eveneens rijkswegen, behoren daar ook toe²⁴. De Oude Deventerweg in Ittersum en de Reysigerweg zijn de erfenis uit die periode.

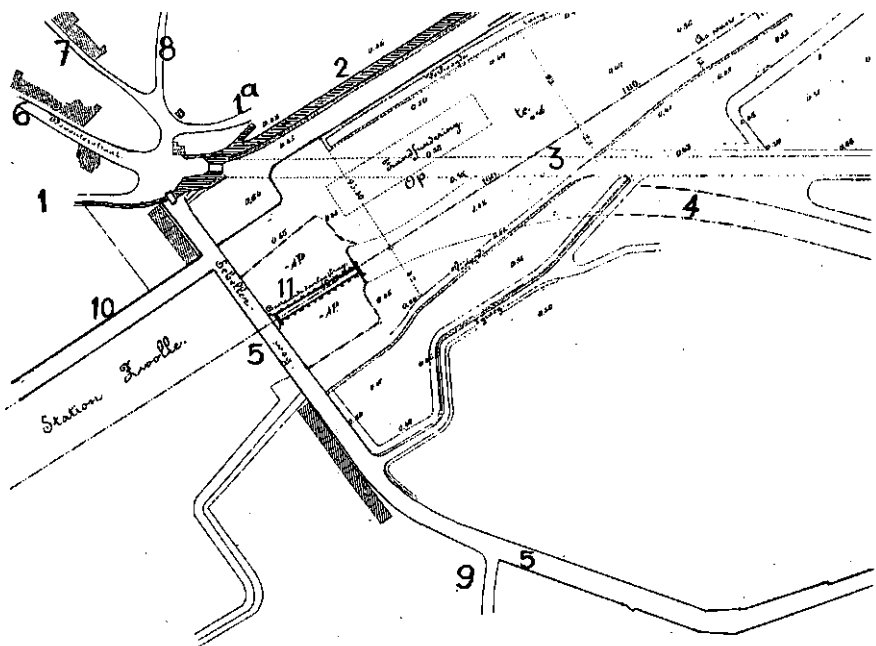
41. Een blik op het Zwolse Station met emplacement met rechts de 'Oosterallee', kort na de voltooiing van de Hoge Brug. Op de voorgrond, waar de handkar staat, ziet men een relict van de oude spoorwegovergang in de Schellerrweg, de opvolger van de middeleeuwse Voorde. Naast de perronoverkapping - met welijzeren sikkelspanten, met die te Leeuwarden de enige van dit type in Nederland! - de werkplaatsen, G.A.D. Zwolle.

d. wegen, welke verband houden met de aanleg van het emplacement:

- de Oosterlaan gaf verbinding tussen het station en het knooppunt bij de Hoge Brug. Tot 1883 had de Schellerrweg daar nog een overweg. (Afb. 41)
- de Deventerstraatweg werd in 1880, bij de uitbreiding van het emplacement, onderbroken. Deze werd toen langs dat emplacement gelegd met een nieuwe overweg over de sporen naar Meppel en Almelo (in het verlengde van de latere Hortensiastraat).
- Toen ook werd naar laatstgenoemd punt aan Schelle en een deel van Ittersum een nieuwe verbinding met de stad geboden, treffend Verbindingsweg geheten. Deze is inmiddels als gevolg van de aanleg van de IJsselallee als verbinding komen te vervallen. Hij is omgedoopt tot Grenslaan.

3. Van overweg tot Hoge Brug

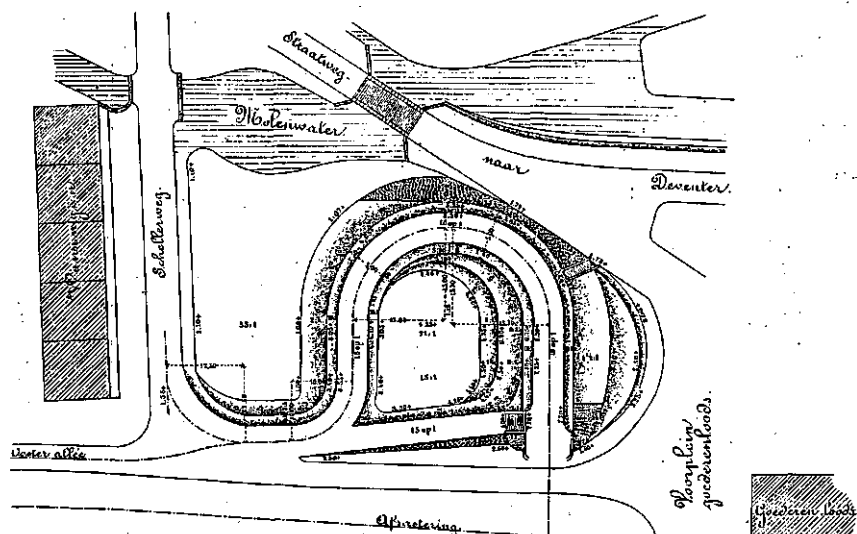
Na 1864 - het jaar waarin Zwolle eindpunt van de spoorlijn uit het westen was geworden - hebben zich bij het station ontwikkelingen voorgedaan, die het uiteindelijk nodig hebben gemaakt om de Schellerrweg met een viaduct - onze Hoge Brug - over het emplacement te leiden. Eerst diende de laagte, waarin station en emplacement waren geprojecteerd, te worden opgehoogd. Op 29 september 1864 werd dit

42. Fragment van bestektekening bij Bestek 751 tot uitbreiding van het emplacement (aanbesteed 12 mei 1880).

1. Groenewegje met Zijgraven
- 1^a Idem met nog een restant van de Zijgraven
2. Nieuw gegraven sloot langs de nieuwe, langs het emplacement gelegde Deventerstraatweg
3. De als gevolg van de uitbreiding van het emplacement vervallen weg naar Deventer
4. De vervallen spoorlijn naar Deventer
5. De Schellerweg
6. Deventerstraat, nu Van Karnebeekstraat
7. Van der Laenstraat
8. Molenweg
9. Weg over de Assendorperlure. Ongeveer op de plaats waar deze zich afsplitst van de Schellerweg ligt de rand van de met klei-op-veen gevulde laagte.
10. Oosterlaan, aangelegd in de fase van aanleg van het station met eerste emplacement.
11. Bestaande doorlaatbrug met ter weerszijden ervan een gedeelte, aangegeven met 'AP', dat voorhands van ophoging werd uitgesloten. Het oude maaiveld ligt er op ca. 0,5 m + NAP.
Voorts is nog een zandfundering aangegeven ten behoeve van de bouw van de goederenloods.

werk aanbesteed, een paar maanden later, op 29 december de spoorlijn Deventer Zwolle²⁵. Het tracé van de spoorlijn naar Deventer kruiste de Schellerweg en boog direct daarna af om ongeveer evenwijdig aan de straatweg naar Deventer verder te gaan. Al voor ca. 1830 splitsten zich bij de Voortmolen de wegen naar Deventer en Schelle. De in de spoorlijn naar Deventer aangebrachte overweg in de Schellerweg had toen dus al een beperkte betekenis. De situatie bij het splitsingspunt blijkt uit het kaartje op afb. 42. Dit kaartje is ontleend aan het bestek tot uitbreiding van het

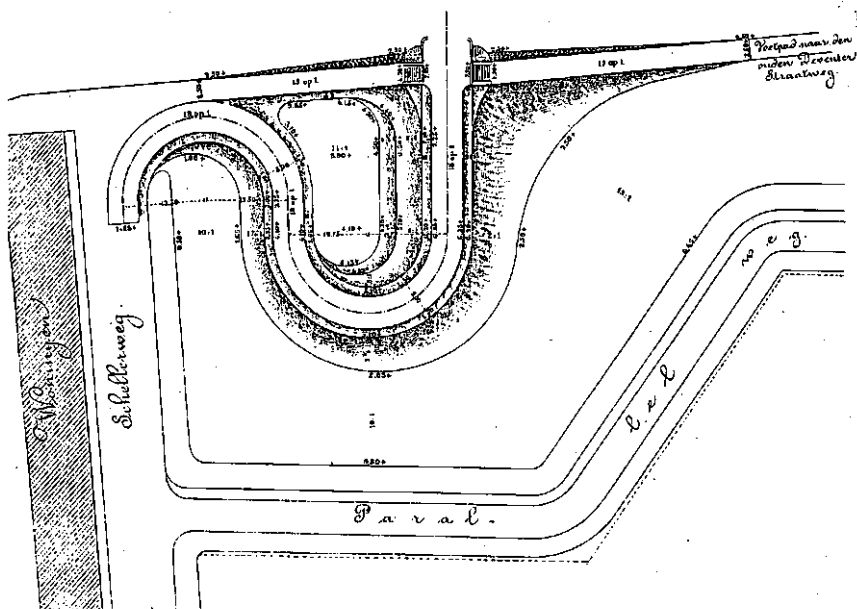

43. Fragment van bestektekening behorende tot Bestek 799, aanbesteed 1 juni 1881, 'wegens het maken van eenige grondwerken, gebouwen, bestratingen, overgangs, afsluitings- en verdere werken (...)'.

De 'aarden toegang' tot de Hoge Brug, aan de Assendorperzijde van het emplacement. Het water is gearceerd. De Schellerweg en de straatweg naar Deventer gaan er met bruggen overheen. Links en rechts herkent men gedeelten van de oude Zijgraven. De oprit vertoont twee stenen trappen; de trap naar de kant van de Van Karnebeekstraat, nu nog aanwezig, ontbrak aanvankelijk.

emplacement, aanbesteed op 12 mei 1880.²⁶ De Deventerstraatweg is hierop gestipeld aangeven. Ik vestig de aandacht op twee bruggen: een brede in de weg naar Deventer en een smallere in de Schellerweg. Deze liggen over de Zijgraven.

Op het kaartje van afb. 42 ziet men haaks op de Schellerweg een 'Bestaande doorlaatbrug' getekend. Bij raadpleging van het bestek van de spoorlijn naar Deventer - 1866 - bleek mij, dat de brug toen was aangebracht. In 1881 houden de doorlaten op te bestaan. In het bestek 'wegens het maken van eenige grondwerken, gebouwen, bestratingen, overgangs-, afsluitings- en verdere werken, benevens het leggen van sporen en wissels tot uitbreiding van het station Zwolle; aan te besteden 1 Junij 1881' staat een bepaling krachtens welke de doorlaten tot 2,4 m + NAP (het niveau van het opgehoogde terrein van het emplacement) moeten worden aangevuld met grond²⁷. Welke bedoeling hadden deze doorlaten? Ten behoeve van de aanleg van de Deventer lijn waren er in 1864 hoorzittingen gehouden. In het proces-verbaal trof ik het volgende, door de burgemeester van Zwolle geuite bezwaar aan: '(...) vooral door de spoorweg Zwolle-Meppel (1 oktober 1867 in gebruik genomen) bij eventuele doorbraken in de weteringdijken het water zich niet meer zal kunnen verspreiden

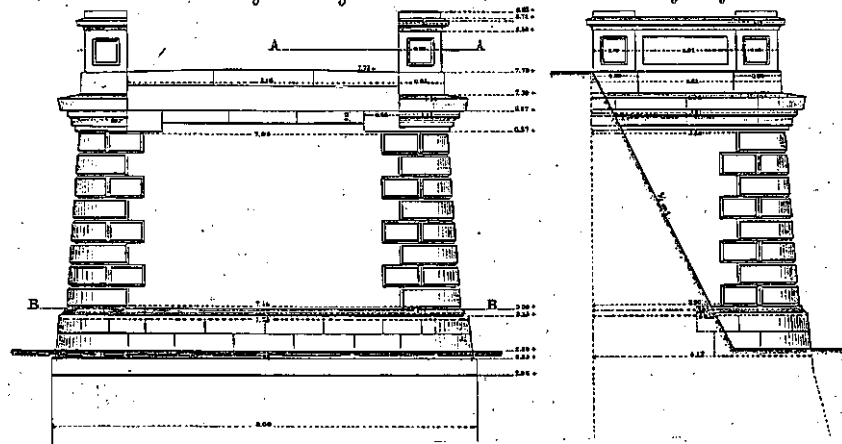
44. De 'aarden toegang' tot de Hoge Brug aan de Schellerzijde. Bestek 799, 1881.

STAATS-SPOORWEGEN.

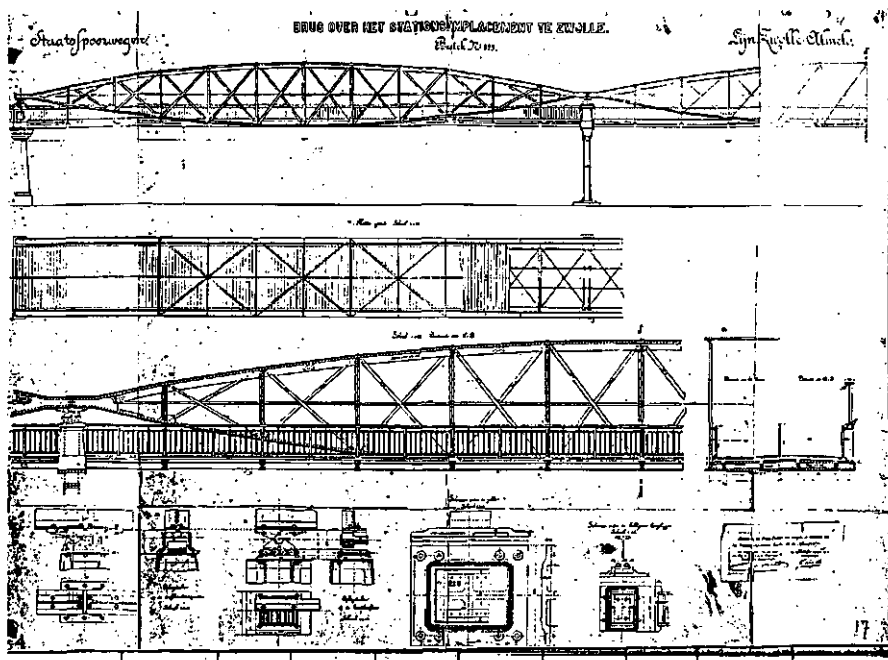
Onderbouw voor de brug over het Station.

Clanzigt van den oeg.

Zij aanzigt.

45. Bestek 799 uit 1881. Art. 4: 'De onderbouw voor eene brug over het station bestaat uit twee steenen landhoofden op eene paalfundering en twee steenen voetingen voor tusschensteunpunten, mede op eene paalfundering (...). In de landhoofden is $12\frac{1}{4}$ m³ hardsteen en 51 m³ Noors graniet verwerkt.

46. Bestektekening van de 'Brug over het stationemplacement te Zwolle'. Staatsspoorwegen, lijn Zwolle Almelo. Bestek 833.

In verband met de elektrificatie werd de brug omstreeks 1952 op een hoger niveau gelegd.

over het uitgestrekte terrein waarlangs het nu een uitweg zoekt waardoor in dit geval de buurtschap Assendorp en de voorstad van Zwolle in zeer korte tijd tot 2,50 el onder water zullen zijn gezet. Hij verzoekt daarin voorziening door de aanleg van de noodige doorlaten in de spoorweg of wel door verzwaring en versterking van de genoemde dijken²⁸.

De heer Teding van Berkhout van het kasteel Hoenlo bij Olst zegt het lastig te vinden dat de spoorlijn er zo hoog komt te liggen waardoor de overgangen problemen zullen geven. De hoorcommissie vindt ook, dat de ophoging wel wat minder kan 'nu men tot verhoging van de Snijplingsoverlaat heeft besloten'²⁹. Men kan hieruit afleiden, dat de verhoging van deze overlaat in de IJsseldijk bij Deventer een op zichzelf staande beslissing is geweest en niet terwille van de spoorwegaanleg is uitgevoerd. Anderzijds is het zo, dat het dijkachtige karakter van de spoorlijnen bij Zwolle blijkbaar samenhangt met de vrees voor doorbraak van de kade van de Nieuwe Wetering. Daarop wijst immers de voorziening in de vorm van doorlaatbruggen. Ook de hoogteligging van het emplacement (2,4 m + NAP, vergelijk dit met de gevreesde 2,50 el overstromingswater) zal er door zijn bepaald en tenslotte die van het wegdek van de Hoge Brug. Het is die stem van het water die maakt, dat de gebruikers van de brug nog altijd een metertje extra moeten klimmen!

Bij het al genoemde bestek van 1881 werd het emplacement in oostelijke richting vergroot met een rangeerbaan voor dubbel spoor. Inmiddels lagen hier alle lijnen welke wij nu ook kennen: die naar Deventer (1866), Meppel (1867) en Almelo (1881). De Deventerlijn van 1866 was in 1880 al omgelegd. Het bestek van 1881 behelsde ook het afgraven van het vervallen gedeelte van de lijn naar Deventer. Relicten hiervan kan men nog in sommige kavelgrenzen herkennen. Het is duidelijk, dat de uitbreiding van het spoorwegnet en van het emplacement het einde moest betekenen van de overweg in de Schellerweg. Er was niet alleen de complicatie met het plaatselijk verkeer, maar ook werkten er inmiddels een paar honderd mensen in de werkplaatsen. Velen hiervan woonden in Assendorp³⁰. En zo bevatte het al meer-malen genoemde bestek van 1881 ook 'het maken van twee aarden toegangen voor eene brug over het station' en 'het maken van den onderbouw voor eene brug over het station' (afb. 43 en 44). Tot die onderbouw behoorden de landhoofden met fundering en de funderingen voor de tussensteunpunten. De 'voetingen' kregen alle een ondersteuning van houten palen (afb. 45).

Op 5 april 1882 werd 'het maken en stellen van den metalen bovenbouw voor de brug over het station te Zwolle' aanbesteed, 'ingerigt voor voetgangers, handkarren en vee'³¹. De naam Hoge Brug zal er wel door de volksmond aan zijn gegeven³². (Afb. 46)

Enkele bijzonderheden uit het bestek

De lengte van elk der drie bruggen is ongeveer 36 m, de afstand tussen de hoofdliggers 4,50 m. De grootste hoogte hiervan bedraagt 4 m. Men kon in die tijd nog niet verwijzen naar normalisatiebladen, er worden dus nogal wat bladzijden gewijd aan de eisen waaraan de materialen moesten voldoen, compleet met beproevingsvoorschriften. Ook moest elke brug in zijn geheel een proefbelasting ondergaan van 1400 kg per strekkende meter. Hiervoor mochten spoorstaven worden gebruikt, te halen uit het 'Rijksmagazijn te Dordrecht'. Indien de hoofdingenieur dit wenste, moest de aannemer op twee verschillende tijdstippen ter beschikking stellen 'een photograaf, voorzien van al de toestellen, welke noodig zijn om eene naauwkeurige fotografie, naar den door den hoofdingenieur te bepalen vorm, te maken van den stand der werken; hij levert daarvan telkens vijftig gefotografeerde exemplaren.' Het is mij niet bekend of deze foto's ook zijn gemaakt³³.

De brug moest uiterlijk 1 oktober 1882 voor het eerst worden opgeleverd. Elke dag uitstel kostte de aannemer vijftientig gulden korting op zijn aanneemsom. Ter vergelijking: een uur arbeid van een timmerman kostte f 0,20, een kilogram ijzer f 0,23. De prijzen van deze eenhouden zijn nu globaal f 40 respectievelijk f 3,50. Vergelijkt men de prijzen van arbeid en materiaal dan blijkt het ijzer relatief duur te zijn geweest. Men heeft dus naar lichte constructies gezocht, naar efficiënt materiaalgebruik. In de paragraaf over de vorm van de brug kom ik op dat aspect terug.

4. De Hoge Brug in zijn historische betekenis

Het materiaal

Voor ons, mensen van de twintigste eeuw, is een ijzeren brug een alledaagse verschij-

ning. Iedereen kent wel de 'oude' IJsselbrug en de spoorbrug over de IJssel. Iets minder bekend binnen het Zwolse milieu van verkeer en vervoer is misschien de spoorbrug over de Vecht. Is deze laatste een zogeheten liggerbrug, waarbij de ligger uit driehoeken is opgebouwd (een vakwerk heet dit), de beide andere vertonen een boog. Bij de spoorbrug over de IJssel dient deze tot verstijving van de onderliggende zware balk, bij de verkeersbrug hangt het wegdek aan de als vakwerk uitgevoerde boog. De Hoge Brug, hoewel één en al boog, behoort tot het type van de liggerbruggen. De hoofdliggers met hun op en neer gebogen randen worden lensliggers genoemd. Wat het materiaal betreft, het soort ijzer en de vormgeving bezitten we in de Hoge Brug een erfenis uit de negentiende eeuw. Zijn de spoorbruggen over IJssel en Vecht al lang vernieuwd en van een moderne staalsoort vervaardigd, de Hoge Brug is nog van negentiende-eeuws welijzer. Sinds de vervanging van alle grote spoorbruggen in ons land, sommige nog maar enkele jaren geleden, zijn bruggen van welijzer schaars geworden. Tussen 1820 en 1890 was welijzer het bouw materiaal voor bruggen.

Het bijzondere van welijzer was, dat het trekspanningen kon opnemen in die mate als voor zwaar verkeer zoals spoortreinen nodig was. Terwijl het ijzertijdperk al 2700 jaar geleden is begonnen duurde het tot 1784 voor men op enige schaal een ijzersoort kon maken die voldoende taai en sterk was om 'moderne' brugconstructies mee te maken. Voordien overbrugde men dalen en rivieren met gestapelde stenen bogen. Het vervangen van stapelen door overspannen werd door dit welijzer mogelijk gemaakt.

Zonder hier al te diep op in te gaan moeten toch enige woorden aan de hoedanigheid van het welijzer worden gewijd. Zoals bekend, moet ijzer, om het in de gewenste vormen te krijgen, worden gesmolten. Dit gebeurde aanvankelijk onder contact met de brandstof. Het nadeel hiervan was dat onder andere het element koolstof zich daardoor met het ijzer verbond. Koolstof maakt het ijzer bros waardoor het ongeschikt was voor constructiedelen waarin trekspanningen optreden. Wordt er al eens een ijzeren brug gebouwd, dan werd deze toch van een gestapelde constructie, een soort van nageaapte stenen brug³⁴. De Engelsman Henry Cort nu bedacht een methode waarbij ijzer en brandstof van elkaar gescheiden bleven. Door toevoegingen werd ervoor zorg gedragen, dat de in het ijzer aanwezige koolstof werd verbrand. Een gevolg was echter, dat het ijzer nu taaivloeibaar werd, waardoor het nodig was het met ijzeren staven te roeren. Dit roeren heet 'to puddle', vandaar de benaming puddelijzer. De Nederlandse naam welijzer is ontleend aan een procesonderdeel, waarbij het verkregen ijzer door herhaald smeden aan elkaar geweld werd³⁵.

In het bestek voor de Hoge Brug weerspiegelt dit zich in ondermeer de volgende bepaling: 'Het getrokken ijzer, waaronder wordt verstaan het plaat-, hoek- en ander ijzer, dat door walsen is gegaan, moet zijn goed geweld, taai en niet koud- of roodbreukig (...)' Historisch gezien schuilen er in de hier - zeer globaal - geschetste ijzer-technologie enkele kernpunten van Europese ontwikkelingen:

1. Men was in staat constructie-ijzer te maken.
2. Men kon dit op industriële schaal produceren. Dit was een voorwaarde voor de ontwikkeling van het spoorwegwezen. Dit immers hield een schaalvergroting

van verkeer en vervoer in, vele dalen en rivieren moesten worden overbrugd.

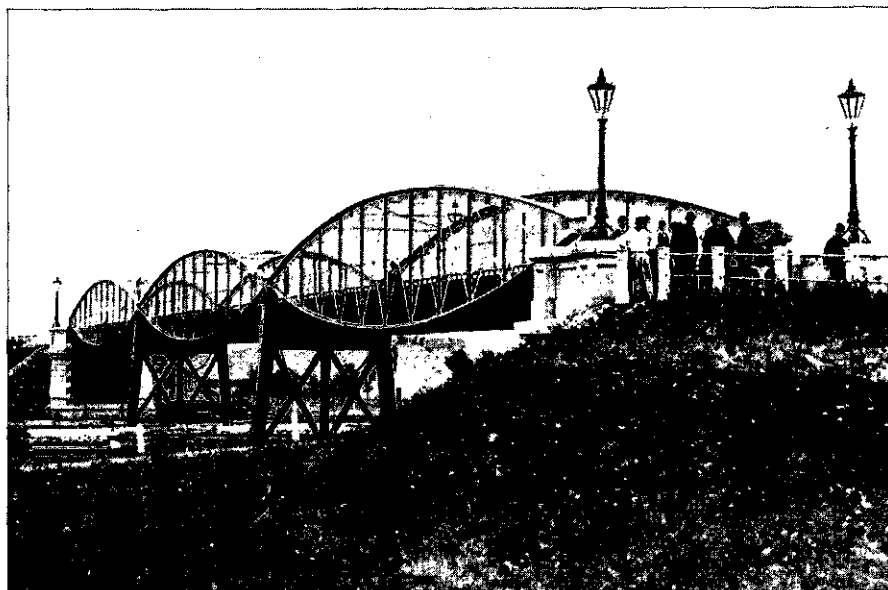
3. Het hout was op. Tegen het einde van de achttiende eeuw waren er slechts gebergtebossen over die toen ook begonnen te slinken³⁶. Welijzer kon men maken met behulp van steenkool. Dat steenkool voor ijzer 'schadelijke verontreinigingen' bezit deed er niet meer toe.

Bij dit alles moet niet worden vergeten, dat het roeren van het ijzer, dat met handkracht geschiedde, het zwaarste werk is geweest dat ooit moest worden verricht. De Hoge Brug is, dit overwegende, ook een monument voor de arbeidsomstandigheden van toen. Eén van de werkers was William Ball, alias John Bull, geboren in 1795. Hij is afgebeeld in het boek *Over Bruggen* compleet met zijn gewicht en afmetingen en de vermelding: 'Healthy and Very Active'³⁷.

*De vorm*³⁸

Ook in zijn vorm is de Hoge brug een representant van de negentiende eeuw. Omstreeks het midden daarvan slaagde men er in om langs analytische weg de krachten in zogeheten vakwerkliggers te berekenen waardoor de afmetingen van de afzonderlijke staven weloverwogen konden worden vastgesteld. Nu bestaan er allerlei vormen voor zulke bruggen maar het is juist de vorm van de Hoge Brug met zijn op- en neergebogen randen die typerend is voor het toen nieuw verworven inzicht in het krachten spel. De belangrijkste kracht voor de hoofdligger van zo'n brug is het zogeheten buigende moment. Iedereen, die wel eens over een loopplank heeft gelopen kent het verschijnsel, dat deze dan doorbuigt. Deze doorbuiging is het grootst, wanneer men midden op de plank is. Zonder hier nu verder op in te gaan kan men wel aanvoelen dat er een constructief antwoord op dit verschijnsel bestaat waarbij men de dikte in het midden het grootst maakt. Deze vormtotaal nu bezit het type van de Hoge Brug. Boven- en onderrand hebben in het midden van de overspanning de grootste onderlinge afstand en zij naderen elkaar bij de opleggingen aan het eind. De boogvorm - die van een parabool - past zich goed aan bij het verloop van de inwendige krachten, opgeroepen door de uitwendige krachten, waarvan het eigen gewicht de belangrijkste component vormt. De kracht in de boog blijft van oplegging tot oplegging constant. De randen zijn dan ook - zoals men kan zien - constant van zwaarte (afb. 47). Wel is de bovenrand dikker dan de onderrand. Dat komt, doordat bovenin druk heerst en onderin trek. Gedrukte staven moet men - om uitknikken te voorkomen - zwaarder uitvoeren dan getrokken elementen. De nauwkeurige overeenkomst tussen krachten en materiaal betekende een verantwoord en efficiënt gebruik van het dure ijzer. Men kan zich voorstellen, dat de constructeurs een zekere voorliefde hadden voor deze consequente vorm die tevens een zekere elegantie bezit. In ons land wordt dit type hoofdligger lensligger genoemd. In Duitsland gaf de vorm aanleiding tot de naam 'Fischträger'.

De eerste toepassing van de vorm ziet men in Engeland, maar daarna doet in Duitsland de 'Königliche Hannoversche Ober-Hof-Baudirektor' G.L.F. Laves van zich spreken. Hij introduceert houten bruggen met opgebogen bovenrand en neergebogen onderrand en noemt deze 'Träger von gleichem Widerstand'. Hij krijgt hiervoor van de Koning van Pruisen 'eine kostbare Dose mit Chiffre' en van de Koning

47. De Hoge Brug omstreeks de datum van oplevering. De datum van definitieve oplevering was 1 januari 1883. Blijkbaar is men nog bezig met het aanbrengen van de leuningen. Wel is klaar de middenleuning die nu niet meer aanwezig is. Men lette op de fraaie lantaarns, die de overgang van oprit naar brug markeren. De bekleding van de oprit is bezaaid met bloemen, het zal dus voorjaar 1884 zijn.

van Beieren de gouden medaille voor Kunst en Wetenschap, respectievelijk in 1839 en 1845. Na zijn eerste publikatie in 1834 kreeg hij patenten in Oostenrijk, Frankrijk ('Brevet d'Importation') en Engeland. Het systeem-Laves werd geperfectioneerd en voor ijzeren bruggen met zwaar verkeer toegepast door F.A. Pauli, 'Königlich Bayerische Direktor' te München³⁹. In 1862 bouwt hij een indrukwekkende spoorbrug van dit type over de Rijn bij Mainz. Deze in 1902 afgebroken brug had 32 overspanningen waarvan vier van 101 m lang. Er is in het Duitsland van de negentiende eeuw een aantal grote bruggen van dit type gebouwd, maar zeer waarschijnlijk zijn deze alle verdwenen. Juist voor zware bewegende lasten, treinen, hebben lensliggers een nadeel wegens tekort aan stijfheid. Ook zijn de treinen steeds zwaarder en sneller geworden, mede een reden waardoor de oude bruggen zijn verdwenen. De Hoge Brug kon blijven bestaan omdat het verkeer waarvoor deze werd ontworpen niet veranderde. Ook zijn er in Hannover nog zes kleine Laves-bruggen in functie⁴⁰. Bij Antwerpen dient er een als ponton-laadbrug (nabij Het Steen). Een kleine lensliggerbrug kon men ook zien in de film uit 1982, gemaakt naar het boek van Agatha Christie: 'Murder is easy'. Deze komt even in beeld tijdens de ontknopingscène. Misschien moet men Zwollenaar zijn om op dat spannende moment hoofdzakelijk op dat historische detail te letten. Immers, wat is één van de conclusies uit het meergenoemde Rapport-Oosterhoff: 'De Hoge Spoorbrug te Zwolle is

in Nederland de enige brug waarin de lensvorm toepassing heeft gekregen. Ze is als constructie het resultaat van een ontwerpproces waarbij overwegingen uit de theorie van de mechanica hebben geleid tot een logische en elegante vorm. En door het eenmalige voorkomen van het type in Nederland én door haar constructieve kwaliteit is de brug vanuit het oogpunt van de historische ontwikkeling van de bouwtechniek dan ook van unieke waarde.'

Het is verheugend, dat de gemeente daarop heeft besloten de Hoge Brug op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen. In samenhang met de Monumentenverordening is de bescherming van de brug, die belevingswaarde, historisch-technische waarde en zeldzaamheidswaarde in zich verenigt, verzekerd.

Noten

Gaarne spreek ik mijn dank uit jegens de heren jhr. A.J. Gevers en A.J. Mensema, werkzaam op het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle, voor de vriendelijke assistentie bij het opsporen van gegevens. Ing. D. Wemes te Nijmegen dank ik voor het verstrekken van metallurgische bijzonderheden en het kritisch doorlezen van het artikel en prof. ir. J. Oosterhoff te Berkel en Rodenrijs voor het verstrekken van gegevens en zijn opmerkingen bij het concept. Gaarne vermeld ik ook de medewerking van de heer A. Oostingh te Zwolle, die mij het bestek voor de Hoge Brug ter hand stelde.

1. De naam 'lure' wijst op een relatief hooggelegen terrein. M. Schönfeld, *Veldnamen in Nederland* (Arnhem 1980) 42. Het woord is ook bestanddeel van Lierderholthuis, Lierderbroek (tussen Heino en Windesheim). Zie ook H. Jellinghaus, *Die Westfälischen Ortsnamen nach ihren Grundwörtern* (Kiel en Leipzig 1896) 102 : oude naam van bergen, hoogten en hooggelegen velden.
2. Stichting voor Bodemkartering te Wageningen, bodemkaart vervaardigd in het kader van het Structuurplan Zwolle 1970.
3. J.P. van den Berg, 'Het water als vriend in het historische landschap van Salland', in: *Van Beek en Land en Mensenhand* (Utrecht 1985) 76 e.v. Overeenkomstig de in dat artikel gezegde benaming kunnen de met klei bedekte laagten 'loopvelden' worden genoemd naar het daarover lopen van winterwater van de IJssel. 'Lopen' = vloeien, stromen (J. Verdam, *Middelnederlands Handwoordenboek* ('s-Gravenhage 1981)).
4. C.J. Snuif, 'Twente aan de hand van de kaarten van Jacob van Deventer' in: *Verslagen en mededelingen Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* (1924) 150 e.v. De kaart is een kopie van het origineel te Madrid. Zie K. Boonenburg, *Terugblik op Swol* (Zwolle 1961) 4 en 5.
5. Boringenarchief Dienst Openbare Werken Zwolle.
Klei tussen 0,4 m + NAP en 0,4 m - NAP
Veen tussen 0,4 - NAP en 0,7 - NAP
Hieronder zand.
Ook in de Venestraat en de Terborchstraat trof ik deze opbouw aan.
6. F.C. Berkenvelder, *Zwolse Regesten* dl. I nr. 421, dl. II nr. 1072, dl. III nrs. 1317, 1399, 1808, 2038. (Zwolle resp. 1980, 1983, 1986).
7. Rijksarchief in Overijssel. *Markeboeken van Assendorp*. Inv. nr. 46-54 (transcriptie A.J. Mensema p.14).
8. J. Verdam, *Middelnederlands Handwoordenboek*.

9. Afgebeeld o.m. op de kaart van Joan Blaeu uit 1664. Zie Boonenburg, 13. Blijkens Thom. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle*, dl. II 11 heeft men ca. 1600 overwogen een linie te leggen van de Sassenpoort via de Reysiger naar Schelle, tegelijk met een IJsselveert. Dit plan is niet uitgevoerd. Zoals bekend kwam er een tussen de stad en het Engelse Werk. Zie Boonenburg, 15. Ook hier werd van het reliëf geprofiteerd. De Lure, gelegen tussen twee inundabele laagten, werd bestreken door de Lureschans waarvan nog een relict over is. De kade langs de Willemsvaart heeft wellicht als een militaire stouwe gefungeerd. Het feit, dat de dijk bij Herculo van 1573 tot 1613 heeft opengelegen (zie M. van Doornink, *Ontwerp van afleiding van den Rijn langs den IJssel en door de provincie Overijssel* (Deventer 1828)), zou wel eens met het militaire concept verband kunnen houden. De Reysiger, als begaanbare oversteek voor krijgsvolk, krijgt hierdoor een apart accent in de sfeer van de Tachtigjarige Oorlog.
10. Rijksarchief in Overijssel. A.J. Mensema, *Repertorium op de leenregisters van de leen- en hofhorige goederen van de Proostdij van St. Lebuinus te Deventer, 1408 - 1409* (Zwolle 1981) 847, noot 1.
Van de vier hoven van de proostdij lag er één binnen Zwolle.
11. Zie ook D. Wemes, 'Van Voorstraat tot Rhoentoren: nederzittingsrelicten in een oude stad' in: *Zwols Historisch Jaarboek* 2 (Zwolle 1985) 43-44.
12. Berkenvelder, *Zwols Regesten* dl. I, alfabetisch register onder Goudsteeg. 'Hovesschen' zal zijn afgeleid van 'hof'.
13. J.P. van den Berg en D.M. van der Schrier, 'Het water in het historische landschap van Windesheim' in: *Windesheim, studies over een Sallands dorp bij de IJssel* (Kampen 1987) 275-276.
14. Van den Berg, 1985, 88.
15. Thom. J. de Vries, *Geschiedenis van Zwolle* dl. I 143. Ik wijs nog op het watertje tussen Schellerwade en Steenwetering, zuidelijk langs het rivierduin van Schelle naar de Berton. Dit watertje bestaat nog. Relict van een oude IJsselveert waarvan in 1361 en 1363 als sprake is? (Zwols Regesten nrs. 36 en 52). Of (mede) een afvoer van kwelwater uit de Schellerwade naar de Steenwetering, nadat de wade binnendijs was komen te liggen?
16. Berkenvelder, *Zwols Regesten* dl. I, nr. 15.
17. De naam Zwolle zou dat bewijs misschien kunnen geven. In: 'Onderzoek naar de oorsprong van onze zijl-namen', verschenen in: *IJsselakademie* (Kampen 1988 nr. 2) 36 e.v. schetst J.D. van der Tuin een situatie die als twee druppels water lijkt op de door mij veronderstelde oversteek van Dieze naar Middelwijk, een figuur waaraan zijns inziens de naam Suolle (1040) verbonden kan zijn, ter herleiden tot 'drempel' (Duits: schwelle).
18. In de bouwput voor de afdeling hartchirurgie aan het ziekenhuis De Weezenlanden is een zeer grote concentratie van vroege bewoning geconstateerd met huisplattegronden, welke waarschijnlijk rond de elfde en twaalfde eeuw moeten worden gedateerd. E. Dikken, H. Kamphuis en G. Oostingh in: *Van boerderij tot artsenij* uit de serie: *Ach Lieve Tijd* (Zwolle 1988) 9.
19. Van den Berg en Van der Schrier: 'Het water in het historische landschap van Windesheim' p. 284 - 285.
20. Deze strategische positie voor een omwald centrum op een hier betrekkelijk smalle rug zal de ontwikkeling van de Diezerstraat hebben ingeluid. De aansluiting hiervan op de waaierpunt van Dieze levert de verklaring van de scheve aansluiting van de Diezerstraat op de oever van de A bij de Grote Kerk.
21. De naam Agtersteeg komt voor op de kadastrale minute van ca. 1830. W.A. Elberts, *Historische wandelingen in en om Zwolle* (Zwolle 1910) meent, dat de oude naam Assendor-

- persteeg is. Naar mijn mening komt die naam echter toe aan het verlengde van de toenmalige Middelweg in Assendorp (sinds 1914 officieel Assendorperstraat geheten). Van deze Assendorpersteeg is nog een klein fragment over met een overweg in de spoorlijn naar Meppel, nabij de oude Ambachtsschool aan de Hortensiastraat.
22. Als er in 1230 bij de verlening van het stadsrecht een begrip Assendorp bestaat zal er toen een hoofdstructuur van wegen en erven hebben gelegen. Ik ben geneigd aan wegen als collectief gegeven een vrij sterk permanent karakter toe te kennen. De Molenweg (oude naam Achter de Hoven in Assendorp) was geënt op de Voorde, die de laagte daar overstak waar deze het smalst was. Zo'n punt en dus ook de daarop aangesloten wegen zal continuïteit hebben bezeten.
 23. Rijksarchief in Overijssel. *Markeboeken van Assendorp*. Transcriptie A.J. Mensema, p. 4.
 24. H.J. den Breeje 'Wegen vroeger en nu' in: *Waterstaat in Overijssel, gedenkboek honderdjarig bestaan van de provinciale waterstaat in Overijssel (1882 - 1982)* (Uitgave Provincie Overijssel 1983) 117.
 25. Rijksarchief in Overijssel. *Archieven van rijkswaterstaat in Overijssel*. Inv. nr. 951. Bestek 145 en bestek 159.
 26. Idem. Bestek 751.
 27. Idem. Bestek 799.
 28. Rijksarchief in Overijssel. *Register op de notulen van Heeren Gedeputeerde Staten van Overijssel 1864*. Hierin: Waterstaat, Dijken, Polders, Rivieren, Zee enz., nr. 2097 van 23 Juli 1864.
 29. De snijpelingsoverlaat was een verlaagd dijkgedeelte oostelijk van Deventer waarover IJsselwater Salland in kon stromen. Betreffende deze overlaat zie: D.M. van der Schrier 'Langs IJssel, Vecht en Reest' in: *Rivieren en beken* (Zwolle 1978) 19.
 30. J.H.S.M. Veen, *Rails rondom de Peperbus* (Zwolle 1980) 147. Speciale aandacht verdient in dit verband de mededeling dat de moeders, vrouwen en dochters rond het middaguur met een pannetje warme prak naar de werkplaats kwamen (p. 149).
 31. Bestek 833. Staforgaan Archief en documentatie van de Nederlandse Spoorwegen, depot Zutphen.
 32. Vaak wordt de naam 'Hoge Spoorbrug' gebruikt. Nog afgezien van het feit, dat een spoorbrug een brug voor spoorwegverkeer is, was althans vroeger de betiteling Hoge Brug. Laatstgenoemde benaming wordt ook gebezigd bij de foto's aanwezig in het Gemeentearchief.
 33. Navraag bij het rijksarchief, het gemeentearchief en de archieven van de Nederlandse Spoorwegen in Utrecht en Zutphen heeft niets opgeleverd. Ook het gemeentearchief van Kampen, de plaats waar de aannemer, de Machinefabriek H. Dalhuisen was gevestigd, is niet in het bezit van de foto's.
 34. Brug over de Severn bij Ironbridge, Engeland. (1779)
 35. De Groep Geschiedenis van de Bouwtechniek van de TU-Delft en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gebruiken in onderling overleg de benaming smeedijzer op grond van de eigenschap dat het smeedbaar is. Prof. ir. J. Oosterhoff, die mij dit mededeelde, acht overigens de term 'welijzer' niet onjuist.
 36. J. Buis, *Historia Forestis*. Dissertatie (Wageningen 1985) 506 - 507.
 37. H. de Jong, *Over Bruggen* (Delft 1983) 93.
 38. Deze beschouwing steunt mede op: J. Oosterhoff, *Rapport betreffende de Hoge Spoorbrug te Zwolle* (Delft 1985) (Afdeling der Bouwkunde, Groep Geschiedenis van de Bouwtechniek van de TH-Delft).
- Dit rapport werd uitgebracht op verzoek van de Provinciale Commissie in Overijssel van

de Bond Heemschut (Vereniging tot behoud van cultuurmonumenten) en van de Vereniging Vrienden van de Stadskern Zwolle. Van belang is ook het artikel van de Werkgroep behoud Hoge Spoorbrug, gevormd door enkele inwoners uit Zwolle, in het blad Heemschut van de Bond Heemschut van december 1983, nr. 11/12, getiteld 'De Hoge Spoorbrug in Zwolle'. Deze Werkgroep verzocht in 1984 de Provinciale Commissie om de karakteristiek van de Hoge Brug nader te definiëren waarop de auteur, lid van de Commissie, een onderzoek startte, dat tot contact met de TH-Delft leidde.

39. Köpcke, 'Ueber Träger von gleichem Widerstande, insbesondere die Anwendung derselben zu Brücken durch den Königl. Hannoverschen Ober-Hof-Baudirektor Laves und den Königl. Bayerischen Director Pauli', in: *Zeitschrift der Arch. und Ing. Verein* (Hannover, 4, 1858) 242 e.v.

Nadat Pauli had beweerd het lensliggertype te hebben uitgevonden nam Köpcke het in dit artikel op voor Laves.

40. Persoonlijke mededeling van J. Oosterhoff op basis van door hem verkregen inlichtingen (1985) van E. Werner te Duisburg, deskundige op het gebied van oude bruggen. Volgens Werner zouden er in de BRD en de DDR overigens geen lensligges, althans voor bruggen van enige betekenis voor weg- en spoorwegverkeer, meer te vinden zijn. In deze landen waren van dit type de meeste bruggen gebouwd. Dit maakt duidelijk, zoals trouwens al in het eerder verschenen rapport van Oosterhoff was gesteld, dat de Hoge Brug een hoge zeldzaamheidswaarde bezit.

Vijf jaar Zwolse historische vereniging (1983-1988)

Inleiding

Op 15 december 1988 is het precies vijf jaar geleden, dat de Zwolse Historische Vereniging bij notariële akte werd opgericht. Hoewel de vereniging nog jong is, wil ik bij dit feit toch even stilstaan en omzien naar die eerste vijf jaar. Het is niet mijn bedoeling hier een aanzet te geven tot de geschiedschrijving van de vereniging. Dat kan het best aan onafhankelijke historici in een verre toekomst overgelaten worden. Bovendien wil ik hier evenmin een jubelend overzicht geven van alle hoogtepunten uit de verenigingsgeschiedenis. Liever maak ik hier kort pas op de plaats om eens te bezien in hoeverre de idealen en doelstelling van de initiatiefnemers gestalte kregen of strandden. Ik zal daarbij kort de voorgeschiedenis belichten.

Voorgeschiedenis

Al enkele malen hadden Nico Habermehl en ondergetekende, beiden geschiedenisstudenten, tegen elkaar onze bevreemding geuit over het feit dat Zwolle, een gemeente met een respectabel verleden, geen eigen historische vereniging kende. Daarop trokken wij op 1 juli 1983 de logische conclusie om zelf een dergelijke vereniging te stichten, nadat wij een doelstelling geformuleerd hadden. Deze doelstelling en de middelen om haar te verwezenlijken werden later vrijwel ongewijzigd in de statuten van de vereniging opgenomen.

Hierna werden instellingen en personen benaderd om aan het initiatief bekendheid te geven. Vrijwel iedereen was direct enthousiast over het idee. Al vrij snel konden wij dan ook 'in-principe-leden' noteren. Zij beloofden lid te worden van de vereniging, zodra deze was opgericht. Besloten werd tot stichting van de vereniging over te gaan als zich minstens 100 in-principe-leden hadden aangemeld. Door berichten in lokale en regionale kranten, een presentatie tijdens de viering van het 125-jarig bestaan van de Vereniging tot Beoefening van Overijssels Regt en Geschiedenis, maar vooral door persoonlijke benadering, bleek dit streefgetal op 17 oktober reeds gepasseerd te zijn, zodat de Zwolse Historische Vereniging op 15 december 1983 kon worden opgericht.

Als doelstelling van de vereniging werd gekozen: bevordering van de uitbreiding en verspreiding van de kennis omtrent de geschiedenis van Zwolle binnen zijn huidige grenzen. Dit zou verwezenlijkt moeten worden door bestudering van die geschiedenis op wetenschappelijk niveau, publikatie van de resultaten van verricht onderzoek, het organiseren van lezingen, het verlenen van steun aan passende activiteiten van anderen en het stimuleren van al hetgeen aan de verwezenlijking van de doelstelling kon bijdragen.

Wetenschappelijk niveau

Waar het het karakter van het verrichte en gepubliceerde onderzoek betreft kan gesteld worden, dat het wetenschappelijk niveau de afgelopen jaren in vele gevallen bereikt is. Niet alleen in de reguliere publikaties van de vereniging, Jaarboek en Tijdschrift zijn daarvan voorbeelden te vinden, ook de bijzondere uitgaven, zoals *De Zwolse mummie* of *Domus Parva* getuigen van een wetenschappelijke aanpak van het onderzoek. Uiteraard lenen niet alle bijdragen zich altijd hiervoor. De beschikbaarheid van onderzoekers of bronnen was in dat geval meer bepalend voor de kwaliteit van het onderzoek dan het nagestreefde wetenschappelijk niveau.

Een wetenschappelijke aanpak van een onderzoek houdt onder meer in, dat de onderzoeker liefst dient uit te gaan van een probleemstelling, die in het betoog uiteengezet en logisch geanalyseerd wordt. Op basis daarvan wordt dan de oorspronkelijke vraag in de conclusie beantwoord. Literatuur- en bronvermelding maken uiteraard een onlosmakelijk onderdeel van deze onderzoeksmethode uit.

Het boek *Als een strootje in de maalstroom. Zwolle tijdens de tweede wereldoorlog* (1985) is een goed voorbeeld van het nagestreefde wetenschappelijk niveau. Vanuit een centrale probleemstelling werden deelvragen geformuleerd aan de hand van vooronderzoek. Deze deelvragen werden in aparte artikelen uitgewerkt. Het onderzoek voor vier artikelen werd in projectmatige vorm verricht door studenten van de Christelijke Lerarenopleiding Zwolle. Ook bij dit omvangrijke project gold, dat de kwaliteit zeer afhankelijk was van de beschikbare tijd, onderzoekers en bronnen.

Publikaties

Van meet af aan stond voor de initiatiefnemers vast dat publikatie van onderzoeksresultaten de belangrijkste activiteit van de vereniging zou zijn. Besloten werd één jaarboek en vier tijdschriften per jaar uit te geven. In het jaarboek zouden meer omvangrijke artikelen gepubliceerd worden. Het tijdschrift, aanvankelijk *Nieuwsbrief* geheten, promoveerde al bij het eerste nummer van een eenvoudig mededelingenblaadje tot een volwaardig tijdschrift, met kleine artikelen, mededelingen, aankondigingen en recensies. Naast deze reguliere uitgaven bleek het al snel mogelijk bijzondere publikaties het licht te doen zien. Binnen één jaar werden er twee uitgegeven: *Een zuivere, eenvoudige, standvastige geest...* *De Moderne Devotie te Zwolle* en het al genoemde *Als een strootje in de maalstroom*. Inmiddels zijn met deze uitgave vijf jaarboeken, 13 tijdschriften en vier speciale uitgaven verschenen.

De beide vaste publikaties werden aanvankelijk door aparte redacties geproduceerd. Eind 1986 werd besloten jaarboek en tijdschrift onder verantwoordelijkheid van één redactie te brengen, een formule die tot nu toe zeer goed heeft gewerkt. Ook eind 1986 werd besloten jaarlijks drie in plaats van vier tijdschriften uit te geven, zowel uit kostenoverwegingen als uit schaarste aan voldoende kopij van behoorlijk niveau.

Hoewel niet alle uitgaven even gelukkig zijn geweest - de belangstelling voor *Als een strootje in de maalstroom* was bijvoorbeeld veel minder groot dan verwacht en het verlate jaarboek 1986 bevatte slechts twee, erg omvangrijke artikelen - durf ik hier te stellen, dat het huidige aanbod naar inhoud en vormgeving aantrekkelijk is voor een

breed publiek. Hoewel de mogelijkheid van publikatie het kopij-aanbod zeker heeft gestimuleerd, blijft er desondanks zorg over voldoende aanvoer van teksten en artikelen.

Lezingen

De lezingen van de vereniging hadden aanvankelijk een tweeledig doel naast het sociale aspect van het samenbrengen van leden en geïnteresseerden. Niet alleen zouden onderzoeksresultaten gepresenteerd moeten worden, de lezingen zouden ook het onderzoek moeten stimuleren door het belichten van onderzoeksmethoden. Dit laatste onderdeel werd echter al snel losgelaten, omdat bleek dat sprekers en toehoorders hiervoor minder interesse hadden. Wel fungeren lezingen nu om geïnteresseerden aan te trekken en om bekendheid te geven aan de activiteiten van de vereniging.

De lezingen hebben jaarlijks een ander thema uit de Zwolse geschiedenis tot onderwerp. De afgelopen vijf jaar waren dat: de negentiende eeuw, de middeleeuwen, bekende Zwollenaren, aspecten van de Moderne Devotie en stadsuitbreidingen. Het is echter de vraag of deze thematische opzet in de toekomst te handhaven zal blijven zonder in herhaling te vallen.

Andere activiteiten, steun en stimulering

In de afgelopen vijf jaar zijn vele incidentele activiteiten ondernomen en werd ondersteuning verleend aan initiatieven van anderen. Zo werd in samenwerking met het Provinciaal Overijssels Museum een tentoonstelling georganiseerd over Zwolle tijdens de tweede wereldoorlog (1985) en namen bestuursleden deel aan het schrijven van schetsen van de geschiedenis van de wijk Assendorp (1984) en van de wijkvereniging Holtenbroek (1986). Ook werd het historisch onderzoek begeleid voor een boekje ter gelegenheid van de heropening van schouwburg Odeon in 1986. Aan de heruitgave door de IJsselakademie van de *Zwolse sketsies* van W. Kloeke werd bijgedragen door het vervaardigen van een index op dit boek.

Op archeologisch gebied vond enkele malen samenwerking plaats met de regionale afdeling van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland. Dit leidde begin 1987 tot de gezamenlijke introductie van de pas aangestelde gemeentelijk archeoloog en in hetzelfde jaar tot de uitgave van *Domus Parva*. Het samen met het Provinciaal Overijssels Museum geïnitieerde plan om te komen tot de instelling van een museale werkgroep die de historische collectie van het museum zou gaan beschrijven, kon tot nu toe helaas nog geen gestalte krijgen.

Verder nam de Zwolse Historische Vereniging ook stelling als het ging om het behoud van de binnenstad en monumenten. De sloop van het Gouverneurshuis in 1985 en de wijzigingen in het gemeentelijk monumentenbeleid in 1987 waren voor de vereniging aanleiding haar zorg aan het gemeentebestuur kenbaar te maken. Tenslotte mag hier nog genoemd worden de deelname aan het overleg met andere cultuur-historische instellingen dat elk half jaar plaatsvindt. Onder auspiciën van de Culturele Raad Overijssel worden activiteiten besproken en de data daarvan vergeleken.

Besluit

Het geheel van activiteiten overziend kan gesteld worden, dat de Zwolse Historische Vereniging haar doelstelling de afgelopen vijf jaar heeft bereikt en dus beantwoordt aan de ideeën van de initiatiefnemers, zij het niet altijd met even groot succes. Dat de activiteiten van de vereniging aanslaan mag blijken uit het snel groeiende ledental, tot ruim 460 op moment van verschijning van dit jaarboek. Uiteraard zijn de leden de kurk waarop de vereniging drijft. Hun enthousiasme en interesse is dan ook een belangrijke steun in de rug voor de inzet van bestuur en redactie.

Gezien het inwoneraantal van Zwolle lijkt een ledental van 460 wat weinig (het bedraagt exact $\frac{1}{2}$ %), zeker wanneer men bedenkt dat 20% van de leden buiten Zwolle woont. De verklaring voor deze *relatief* geringe belangstelling ligt mogelijk in het feit, dat de vereniging het wetenschappelijk niveau als voorwaarde stelt voor onderzoek en publikaties. Daar tegenover staat dat, voor zover wij kunnen nagaan, vrij brede lagen uit de samenleving zijn vertegenwoordigd in het ledenbestand. Hoewel de ledenwerving de laatste tijd minder resultaat heeft dan in de beginjaren, blijkt er echter jaarlijks nog steeds enige groei mogelijk, zodat over niet al te lange tijd hopelijk het 500-ste lid begroet kan worden.

De activiteiten van de vereniging mogen zeker geslaagd genoemd worden, als de inzet van het kleine groepje actieve leden als uitgangspunt genomen wordt. Met name de uit zeven leden bestaande redactie van de verenigingspublicaties slaagt er, soms met grote krachtsinspanningen, steeds weer in voldoende bijdragen voor de verenigingspublicaties te werven. De, geheel belangeloze, medewerking van de auteurs is daarbij uiteraard een voorwaarde.

Ook anderszins actieve leden, waarvan ik met name de bezorgers van onze post en publicaties wil noemen, verdienen waardering voor hun bijdrage. Verder wil ik hier mijn medebestuurders niet vergeten, evenals de vele medewerkers die zich de afgelopen jaren genoodzaakt zagen hun actieve rol te verruilen voor een passievere.

De ontwikkelingen in bestuurlijke en redactionele structuren, financiën, leden-groei en beschikbaarheid van medewerkers vertonen herkenbare en redelijk betrouwbare patronen waarop voortgebouwd kan worden. De Zwolse Historische Vereniging heeft zich inmiddels een plaats veroverd in de Zwolse samenleving. Een plaats die mede erkend wordt door incidentele en structurele subsidiënten. Daarvan wil ik hier met name de gemeente Zwolle noemen, die ons in moeilijke tijden de helpende hand toestak en ons nu jaarlijks in de exploitatie bijstaat.

Voortgaand op de in 1983 ingeslagen weg kan de Zwolse Historische Vereniging de voor ons liggende jaren met enig vertrouwen tegemoet zien. Uiteraard blijft er nog genoeg te wensen. Op basis van de ervaringen van de afgelopen jaren durf ik te stellen, dat er een toekomst voor het Zwolse verleden is en dus een toekomst voor de Zwolse Historische Vereniging.

Jaap Hagedoorn, voorzitter ZHV

VERANTWOORDING DER ILLUSTRATIES

1-2	Universiteitsbibliotheek Leiden
3-4	Provinciale Bibliotheek Leeuwarden
5	Historisches Stadtarchiv Keulen
6	Universiteitsbibliotheek Gent
7-14	Hessische Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt
15-21	reprografie: W.J. op 't Hof
22-26	reprografie: A.J. Mensema
27, 29-33, 35, 41	reprografie: J.P. de Koning, Gemeentelijke fotodienst Zwolle
28	GAZ, Inv.nr. AAZ-02-328
34	reprografie: J. Erdtsieck
36-40, 42	tekening: J.P. van den Berg
43-46	reprografie: J.P. van den Berg
47	reprografie: A.J. Oostingh

DE AUTEURS

Drs. Lydia S. Wierda (1959) studeerde Nederlands en Mediaevistiek aan de R.U. Groningen met als specialisaties Middelnederlandse taal- en letterkunde en Codicologie.

Als A.I.O. aan de RUG werkt zij sinds juni 1987 aan een promotieonderzoek naar handschriften toegeschreven aan het klooster Agnietenberg.

Dr. W.J. op 't Hof (1947) studeerde theologie in Utrecht en werd predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk, waarbinnen hij thans de gemeente Ouddorp dient. Hij promoveerde onlangs op de studie: *Engelse piëtistische geschriften in het Nederlands, 1598-1622*. Hij is redactiesecretaris van het *Documentatieblad Nadere Reformatie*.

A.J. Mensema (1946) is verbonden als archivaris aan het Rijksarchief in Overijssel te Zwolle. Hij schreef diverse artikelen en boeken over de Overijsselse geschiedenis. In 1987 publiceerde hij samen met zijn collega jhr. A.J. Gevers over het Provinciaal Overijssels Museum, *Het Drostenhuis*.

Gert van der Horst (1963) studeerde Geschiedenis en Nederlands aan de Christelijke Lerarenopleiding Zwolle (CLZ). Aan de Noordelijke Hogeschool aldaar volgt hij nu de eerste-grads lerarenopleiding Geschiedenis. Zijn afstudeerscriptie (1987) handelde over *Liberalen en rustbewaarders. Een onderzoek naar de gebeurtenissen te Zwolle in het Europese revolutiejaar 1848*.

J. Erdtsieck (1921) studeerde aan de Sociale Academie en aan de R.U. Groningen (andragologie). Hij was achtereenvolgens catecheet/jeugdwerker van de Hervormde Gemeente te Zwolle, hulpprediker te Eerbeek, regionaal jeugdwerk-leider in Groningen/Drenthe en bedrijfsmaatschappelijk werker in Zwolle. Hij is betrokken bij het Hervormd-Gereformeerd 'Samen-op-weg' proces.

Ir. J.P. van den Berg (1920) is civiel-ingenieur. Hij was werkzaam bij een ingenieursbureau en bij de provinciale waterstaat in Overijssel. Van 1962-1982 vervulde hij het ambt van regionaal inspecteur van de volksgezondheid voor hygiëne van het milieu in Overijssel en de Zuidelijke IJsselmeerpolders. Thans verricht hij studies over historische geografie met accent op de invloed van het water.

ZWOLSE HISTORISCHE VERENIGING

De Zwolse Historische Vereniging stelt zich ten doel uitbreiding en verspreiding van de kennis omtrent de geschiedenis van Zwolle te bevorderen. Zij publiceert daartoe drie maal per jaar een tijdschrift en een maal een jaarboek.

Tevens organiseert zij lezingen en werkgroepen.

Voor leden zijn hieraan geen kosten verbonden. Het lidmaatschap staat open voor iedereen die zich passief of actief voor het Zwolse verleden interesseert. De contributie bedraagt minimaal f 35,- per jaar. Leden, jonger dan 21 of ouder dan 65 jaar betalen minimaal f 25,-. Aanmelding kan geschieden bij de ledenadministratie: Brederostraat 76, 8023 AV Zwolle, telefoon 038-53 96 25.

